

ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

МАМОЯН СЕРГІЙ ЧОЛОЄВИЧ

УДК: 94(470+571)''18/19'':336:33.021.8:930

ДИСЕРТАЦІЯ

РЕФОРМИ ФІНАНСОВОЇ СИСТЕМИ
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ
В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ: ІСТОРИОГРАФІЯ

Спеціальність: 032 Історія та археологія

Подається на здобуття наукового ступеня
доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

_____Мамоян С.Ч.

Науковий керівник: Шаравара Т.О., д. і. н., професор

Запоріжжя – 2020

АНОТАЦІЯ

Мамоян С. Ч. Реформи фінансової системи другої половини ХІХ – початку ХХ століття в Російській імперії: історіографія. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 032 Історія та археологія. – Запорізький національний університет. Запоріжжя, 2020.

У дисертації розкрито сутність дефініції «фінансова система» й доведено, що станом на другу половину ХІХ – на початку ХХ ст. її головними складниками були: реформа банківської і кредитної системи, реформи бюджету, єдиного касового устрою і державного фінансового контролю, грошова реформа. Усі ці реформи слід сприймати як єдиний комплекс заходів, що докорінно змінив фінансову систему Російської імперії в окреслений період.

У дисертації узагальнено процес формування історичних знань про розроблення й обговорення, особливості практики реалізації та наслідки для суспільства реформ фінансової системи другої половини ХІХ – початку ХХ ст. у Російській імперії. Це узагальнююче історіографічне дослідження секторів банківського і кредитного, бюджетного, касового та фінансового контролю, грошового сектору, як невід’ємних складників фінансової системи.

Обґрунтовано новий підхід до сприйняття реформ, згідно якого, їх не варто спрощено визначати лише початком 1860-х рр., адже тоді їх лише започаткували, а тривали вони аж до початку ХХ ст. Доведено, що звужений підхід до сприйняття реформ фінансової системи, запроваджений радянськими істориками, як то орієнтація на одну ключову дату «фінансова реформа 1860 р.» (відштовхуючись лише від банківської), став на заваді всебічному дослідженню та системному і комплексному підходу, не сприяв глибшому вивченню реформаційних заходів, які стосувалися фінансової системи в Російській імперії у другій половині ХІХ – початку ХХ ст. загалом.

Окремо визначені складники кожної із ключових реформ фінансової системи.

Показано, що реформи фінансової системи другої половини ХІХ – початку ХХ ст. у Російській імперії досить повноцінно висвітлені протягом трьох історичних періодів: дорадянського (друга половина ХІХ ст.–1921 р.), радянського (1920-і–1980-і роки) та сучасного (від початку 1990-х рр. і до сьогодні).

Доведено, що історична періодизація та історіографічна не збігаються, адже історіографічна як обмежена, так і водночас спричинена появою праць, присвячених тій чи тій тематиці.

Враховуючи перший історичний період (друга половина ХІХ ст. – 1921 р.) показано, що історіографічні періоди, кожної з названих вище реформ, у рамках саме цього історичного періоду не збігаються. Початок висвітлення в історіографії реформи банківської та кредитної системи припадає на 1850-і рр., кульмінація вивчення – на 1890-і рр. і була пов'язана з реформою Держбанку та діяльністю С.Ю. Вітте, а після 1914 р. інтерес істориків до неї згасає. Історіографічна періодизація цієї реформи окреслюється 1850-и–1914-м рр. Історіографічні етапи цього історіографічного періоду виокремлюємо наступним чином: 1-й етап: 1850-і рр.–1860 р.; 2-й етап тривав протягом 1860-х рр. і відбивав перші результати реформи та реакцію на неї суспільства; 3-й етап охоплював публікації 1870-х–1880-х рр., який умовно можна вважати етапом посиленого контролю над банківською і кредитною системою; 4-й етап: 1890-і рр. – 1914 р. – це етап завершення реформи Державного банку та появи праць узагальнюючого змісту.

Історіографічний період реформ бюджету, єдиного касового устрою та державного фінансового контролю окреслено 1855 – 1919 рр. Історіографічних етапів виокремлено два: 1-й етап: 1855–1892 рр.; 2-й етап: 1892–1919 рр.

Історіографічний період грошової реформи припадає на 1862–1914 рр. Змістовність і принципово нові підходи до оцінки цієї реформи дають змогу виокремити два історіографічні етапи: 1-й етап: 1862 –1894 рр.; 2-й етап: 1895 –1914 рр.

Обґрунтовано, що завершення першого історіографічного періоду в окремих реформах припадає на 1914-й р. чи на 1919-й р., і фактично, в добу національно-визвольних змагань (1917 – 1921 рр.) відсутні праці, які б принципово дали змогу розширити рамки періоду.

Другий історичний період (1920-і рр. – кінець 1980-х рр.) цілком збігається з історіографічним. Ураховано особливості розвитку радянської історичної науки і встановлено, що історіографічні етапи можна виокремити наступним чином: 1-й етап: 1920–1930 рр. (наявність незаангажованих в ідеологічному сенсі праць); 2-й етап: 1930- і – 1950-і рр. (поява праць з чітко усталеними радянськими оцінками і критикою буржуазних перетворень в Російській імперії); 3-й етап: 1960-і рр. (поява спеціальних ґрунтовних досліджень, присвячених тим чи тим реформам фінансової системи зі значним збереженням критичних оцінок); 4-й етап: 1970-і–1980-і рр. (поява регіональних досліджень, пов'язаних із перебігом реформ фінансової системи в регіонах та поява історичних студій, присвячених окремим персоналіям). Поява праць європейських дослідників також вписується в цю періодизацію, адже в 1920-х рр. друк європейських студій був пов'язаний із пошуком виходу з післявоєнної кризи, і оцінки істориків Заходу цілком влаштовували радянське керівництво. Водночас активність європейських науковців у 1970- х рр. була пов'язана з кризою Бреттон-Вудської валютної системи і, оцінюючи реформи фінансової системи, вони втягнули в свою орбіту радянських дослідників.

Третій – сучасний історичний період (початок 1990-х рр. – до сьогодні) дає змогу виокремити три історіографічні етапи, зокрема: 1-й етап припадає на 1993-й–2000-й рр., і пов'язаний з появою студій в українській та російській історіографії, написаних на нових методологічних засадах; 2-й

етап: 2000–2014-й рр. – це етап створення найзмістовніших досліджень, в тому числі й кандидатських і докторських дисертацій та суттєвої деталізації знань з різних складників окреслених реформ; 3-й етап бере початок у 2015 р. і триває досі та характеризується наявністю праць з інституціональним підходом. Підкреслено, що 2015-й рік став ключовим у зміні поглядів російських істориків і стосується закликів відстоювати інтереси Росії, яка протистоїть фінансовому натиску Заходу. На цьому етапі російські історики відродили інтерес до праць дорадянської доби, в яких гостро критикувалися ці реформи і залежність від європейського золотого монометалізму. Російські науковці почали просувати погляди, протиставляючи себе сучасному Заходу, відкрито, описуючи протистояння із США і долару як світовій валюті та закликаючи відшукати власне автентичний шлях розвитку Росії.

Досліджено досить репрезентативну кількість джерел, які дали змогу проаналізувати рівень вивчення реформ фінансової системи за три історичні періоди, порівняти ці періоди з історіографічними. Дібрана автором джерельна база сприяла усебічному висвітленню історіографії різноманітних складників реформ, їхніх аспектів, особливостей різних концептуальних підходів авторів у дослідженнях. Проаналізовано погляди ліберально й консервативно налаштованих до реформ авторів, дослідників радянської доби, праці сучасних учених, які успадкували інтерес до інституціонального підходу при висвітленні окреслених реформ. Глибоко вичені роботи, які містять оціночні судження і висвітлюють ставлення до реформ фінансової системи з боку провладних кіл, розробників реформ, науковців, громадськості, що дало змогу одержати всебічне уявлення про перебіг реформ і рівень їхнього студіювання в науковій літературі.

Проаналізовані монографії тих авторів дорадянського часу, які містили гостру критику урядових заходів і виступали проти конкретних підходів під час втілення реформ та проти запозичення європейського досвіду без урахування російських імперських реалій. Роботи окремих авторів піддані історіографічному аналізу вперше.

Переосмислені, офіційно дозволені в радянські часи оцінки реформ. Здійснено нову історіографічну оцінку радянської літератури, яка свого часу була підпорядкована політичним поглядам і водночас окреслено праці, які донині зберігають актуальність.

На основі сучасної методології проаналізовано праці представників зарубіжної європейської (німецької, французької, польської) та англо-американської історіографії, адже, якщо в дорадянську добу їхні дослідження лягли в основу російської фінансової науки, то в радянську – інтерес саме до реформ фінансової системи був викликаний схожими кризовими процесами в економіках різних країн. При цьому вагомий інтерес становили ті роботи, які ще не були предметом наукового аналізу.

Розглянуто найновіші різноманітні джерела, які ще не підлягали історіографічному аналізу і синтезу, розкрито їхнє значення для переосмислення оцінок окреслених реформ. У дисертації виокремлено питання, перспектива розроблення яких дослідниками може бути продуктивною.

Ключові слова: Російська імперія, фінансова система, реформа банківської і кредитної системи, реформи бюджету, єдиного касового устрою і державного фінансового контролю, грошова реформа, історіографія, періодизація, джерела.

ABSTRACT

Mamoian S. Ch. Reforms of the financial system in the second half of the 19th – at the beginning of the 20th century in the Russian Empire: historiography. – Qualifying scientific work as a manuscript.

Thesis for a Doctor's of Philosophy degree in specialty 032 History and Archeology. – Zaporizhzhia National University. Zaporizhzhia, 2020.

The thesis reveals the essence of the definition «financial system» and proves that as of the second half of the 19th – beginning of the 20th century its main components were: the reform of the banking and credit system, the reform of a single cash system and public financial control, the monetary and budget reforms. All these reforms should be seen as a single set of measures that radically changed the financial system of the Russian Empire in a given period.

The thesis generalizes the process of formation of historical knowledge about the development and discussion, the peculiarities of implementation of the financial reforms in the second half of the 19th – at the beginning of the 20th century in the Russian Empire and its societal consequences. This is a generalized historiographical study of the sectors of a banking and credit, budget, cash and financial control, the monetary sector as integral components of the financial system.

A new approach to the understanding of the reforms is substantiated, according to which they should not be identified only in the early 1860s, as they were only initiated at that time and lasted until the early 20th century. It is proved that a narrowed approach to the understanding of the financial reforms introduced by Soviet historians, such as the focus on one key date «the financial reform of 1860», starting only from the banking one, hindered a comprehensive study and a system and complex approach, did not contribute to a considerable research of reform measures related to the financial system of the Russian Empire in the second half of the 19th – at the beginning of the 20th century in general.

The components of each of the key reforms of the financial system are identified separately.

It is shown that the reforms of the financial system in the second half of the 19th – at the beginning of the 20th century in the Russian Empire are quite fully covered during three historical periods: pre-Soviet (the second half of the 19th century – 1921), Soviet (1920s – 1980s) and modern (from the early 1990s to the present).

It is proved that historical and historiographical periodization do not coincide, because historiographical one is both limited and at the same time caused by the introduction of studies devoted to certain topics.

Taking into account the first historical period (the second half of the 19th century – 1921), it is shown that the historiographical periods of each of the above reforms within this particular historical period do not coincide.

The reform of the banking and credit system started to be considered in the historiography in the 1850s, a high point of the study – in the 1890s and it was associated with the reform of the State Bank and the activities of S. Yu. Witte, after 1914 the interest of historians in it fizzled out. The historiographical periodization of this reform is outlined from the 1850s to 1914s. The historiographical stage of this historiographical period is distinguished as follows: the 1st stage: 1850s – 1860s; the 2nd stage lasted during the 1860s and reflected the first results of the reform and the response of society to it; the 3rd stage covered publications of the 1870s – 1880s, which can be conditionally considered as the stage of a tighten control over the banking and credit system; the 4th stage: 1890s – 1914 – this is the stage of completing the reform of the State Bank and the introduction of generalizing papers.

The historiographical period of budget reforms and the reform of a single cash system and the state financial control is outlined from 1855 to 1919. Two historiographical stages are distinguished: the 1st stage: 1855 – 1892; the 2nd stage: 1892 – 1919.

The historiographical period of the monetary reform dates back to 1862 – 1914. The content and fundamentally new approaches to the assessment of this reform make it possible to distinguish two historiographical stages: the 1st stage: 1862 – 1894; the 2nd stage: 1895 – 1914.

It is substantiated that the end of the first historiographical period in some particular reforms coincides with 1914 or 1919, and in fact, during the national liberation struggle (1917 – 1921) there were no papers that would crucially enable to expand the period.

The second historical period (1920s – late 1980s) completely coincides with the historiographical one. The peculiarities of the development of Soviet historical science are taken into account, and it is found out that historiographical stages can be distinguished as follows: the 1st stage: 1920 – 1930 (presence of ideologically unbiased studies); the 2nd stage: 1930s – 1950s (introduction of studies with clearly established Soviet assessments and criticism of bourgeois transformations in the Russian Empire); the 3rd: 1960s – (introduction of special fundamental research of various reforms of the financial system with critical assessments); the 4th stage: 1970s – 1980s (emergence of regional studies related to the course of reforms of the financial system in regions and emergence of historical studies devoted to particular individuals). The introduction of the papers of European researchers also fits into this periodization, because in the 1920s the printing of European studies was associated with the search for a way out of the postwar crisis, and the Soviet leadership were quite satisfied with the assessments of Western historians. At the same time, the activity of European scientists in the 1970s was connected to the crisis of the Bretton Woods monetary system, and assessing the reforms of the financial system, they drew Soviet researchers into their orbit.

The third – modern historical period (early 1990s – to the present day) allows us to distinguish three historiographical stages, in particular: the 1st stage dates back to 1993 – 2000 and is associated with the emergence of studies in the Ukrainian and Russian historiography, written on new methodological principles;

the 2nd stage: 2000 – 2014 is a stage of creation of the most informative studies, including candidate and doctoral dissertations and essential detailed consideration of knowledge of various components of the outlined reforms; the 3rd stage – from 2015 to date – it is characterized by the presence of papers with an institutional approach.

It is stressed that 2015 became a key year in changing the views of Russian historians and concerns calls to defend the interests of Russia, which resists financial pressure from the West. At this stage, Russian historians inspired a renewed interest in studies of the pre-Soviet era, which had strongly criticized these reforms and the dependence on European gold monometallism. Russian scientists began to further their views, opposing themselves to the modern West, openly, describing the confrontation with the United States and the dollar as the world currency and calling to find an authentic way of Russia's development.

A wide range of sources that made it possible to assess the level of study of financial reforms over three historical periods, to compare these periods with historiographical ones is studied. The source base selected by the author contributed to a comprehensive coverage of the historiography of various components of the reforms, their aspects, the peculiarities of different conceptual approaches of authors in their research. The views of liberal and conservative reform-minded authors, researchers of the Soviet era, the papers of modern scholars who inherited an interest in an institutional approach when covering the outlined reforms are analyzed. At the same time, the papers in which the attitude to the reforms of pro-government circles, direct participants of the events, representatives of the general public are studied, which allowed us to get a complete picture of both the course of the reforms and their level of study in the scientific literature.

The monographs of those authors of the pre-Soviet period that contained strong criticism of governmental measures, opposed specific approaches during the implementation of reforms and were against the borrowing of European experience

without taking into account the Russian imperial realities are analyzed. The papers of some authors are subjected to a historiographical analysis for the first time.

The out-of-date, officially dominant in Soviet times, conclusions with assessments of the reforms are considered. A new historiographical assessment of the Soviet literature is given, its subordination to the prevailing political views in the Soviet society is shown, and at the same time, the papers that are still relevant today are singled out.

The modern studies of representatives of foreign European (German, French, Polish) and Anglo-American historiography are analyzed, for if in the pre-Soviet era their research formed the basis of Russian financial science, then in the Soviet era – the interest in reforms of the financial system was generated by similar crisis processes in the economies of different countries. At the same time, those studies that had not been the subject of a scientific analysis were of great interest.

The latest various sources, which have not been subjected to a historiographical analysis and synthesis, are considered, and their significance for rethinking the assessments of the outlined reforms is shown. The thesis highlights issues that are perspective for further fruitful research.

Keywords: Russian Empire, financial system, reform of the banking and credit system, budget reform, reform of a single cash system and state financial control, monetary reform, historiography, periodization, sources.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

*1. Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації**1.1. Публікації у періодичному науковому виданні іноземної держави*

1) Мамоян С.Ч. Реформи фінансової системи Російської імперії в оцінках підприємця і мецената В.О. Кокорєва. *Science and Education a New Dimension. Humanities and Social Sciences*. VI (27), I. 168, June, 2018. С. 26-30. URL: <http://journals.indexcopernicus.com/Science+and+Education+a+New+Dimension,p24782048,3.html> [Index Copernicus]. (0,5 друк. арк.)

1.2. Публікації у виданнях, що індексуються в наукометричній базі Web of Science

2) Serhii Mamoian. Monetary reform of the Russian empire in the historiography of the nineteenth – the beginning of the twentieth century. *Східноєвропейський історичний вісник*. [Гол. Ред. В. Ільницький]. Дрогобич: Видавничий дім «Гельветика», 2018. Вип. 8. 216 с. С. 36-44. (0,5 друк. арк.).

1.3. Монографії

3) Мамоян С.Ч. Реформи фінансової системи другої половини ХІХ – початку ХХ століття в Російській імперії: історіографія: монографія. К. : «Видавництво Ліра-К», 2020. 268 с.

1.4. Публікації у наукових фахових виданнях України

4) Мамоян С.Ч. Грошова реформа 1895–1897 років на теренах Російської імперії в оцінках О.Д. Нечволодова. *Історія науки і біографістика. Електронне наукове фахове видання*, 2018. № 3. (Порядковий номер автора 6). URL: <http://inb.dnsgb.com.ua/2018-3/index.html> (0,5 друк. арк.).

5) Serhii Mamoian. Banking reform and development of the banking system in the Russian empire in the second half of the XIX century: historiography.

Переяславський літопис: зб. наук. статей. Вип. 13 / [ред. колегія: Коцур В. П. (голов. ред.) та ін.]. Переяслав-Хмельницький, 2018. 296 с. С. 108-113. (0,5 друк. арк.).

6) Мамоян С.Ч. Фінансові реформи II половини XIX століття в Російській імперії: історико-історіографічна періодизація. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя: ЗНУ, 2018. Вип.50. С. 371-375. [index Copernicus]. (0,5 друк. арк.).

7) Мамоян С.Ч. Банківська реформа другої половини XIX століття в сучасному історіографічному дискурсі. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя: ЗНУ, 2018. Вип.51. С.157-163. [index Copernicus]. (0,5 друк. арк.).

2. Наукові праці, що засвідчують апробацію матеріалів дисертації

8) Мамоян С.Ч. Складові фінансових реформ Російської імперії у другій половині XIX століття. *Інноваційний потенціал та правове забезпечення соціально-економічного розвитку України: Виклик глобального світу: матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Полтава, 16-17 травня, 2018 р. : у 3 т. Т. 1.* К.: Університет «Україна», 2018. 402 с. С. 252-254. [Сертифікат учасника]. (0,2 друк. арк.)

9) Мамоян С.Ч. Сучасні російські історики про реформу банківської сфери Російської імперії у другій половині XIX століття. *Актуальні дослідження правової науки* (вип. 6): матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. м. Тернопіль, 17 жовтня 2018 р. 123 с. С. 117-119. – URL: <http://www.lex-line.com.ua/> (0,2 друк. арк.)

10) Мамоян С.Ч. Джерелознавча база фінансових реформ Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX століття. *Документно-інформаційні комунікації в умовах глобалізації: матеріали III Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Полтава, 22 листопада 2018 року* /редкол.: І.Г. Передерій, О.Є. Гомотюк та ін. Полтава: ПолтНТУ, 2018. 314 с. С. 45-49.

(0,3 друк. арк.)

11) Мамоян С. Принципи і методи дослідження історіографії фінансових реформ другої половини XIX – початку XX століття в Російській імперії. *Правові, економічні та соціокультурні засади регулювання суспільних відносин: сучасні реалії та виклики часу*: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., м. Полтава, 10 грудня 2019 року. Полтава : Полтавський інститут економіки і права Університету «Україна», 2019. 341 с. С. 203-207. – [URL:https://pl.uu.edu.ua/%d0%b2%d1%81%d0%b5%d1%83%d0%ba%d1%80%d0%b0%d1%97%d0%bd%d1%81%d1%8c%d0%ba%d0%b0](https://pl.uu.edu.ua/%d0%b2%d1%81%d0%b5%d1%83%d0%ba%d1%80%d0%b0%d1%97%d0%bd%d1%81%d1%8c%d0%ba%d0%b0) (pdf) (0,3 друк. арк.)

ЗМІСТ

ВСТУП	16
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА І МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	27
1.1. Стан наукового розроблення теми	27
1.2. Основні групи історіографічних джерел	37
1.3. Теоретико-методологічні засади дослідження	46
РОЗДІЛ 2. РЕФОРМА БАНКІВСЬКОЇ І КРЕДИТНОЇ СИСТЕМИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ: ІСТОРИОГРАФІЯ	50
2.1. Дорадянська історіографія про розроблення, втілення і результати реформи	51
2.2. Реформа банківської і кредитної системи в оцінках радянської, європейської та англо-американської історіографії 1920-х – 1980-х років	73
2.3. Сучасна історіографія реформи банківської і кредитної системи	84
Висновки до розділу 2	97
РОЗДІЛ 3. РЕФОРМИ БЮДЖЕТУ, ЄДИНОГО КАСОВОГО УСТРОЮ І ДЕРЖАВНОГО ФІНАНСОВОГО КОНТРОЛЮ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ: ІСТОРИОГРАФІЯ	106
3.1. Дорадянська історіографія реформ бюджету, єдиного касового устрою і державного фінансового контролю	106
3.2. Історіографія 1920-х – 1980-х років про реформи бюджету, єдиного касового устрою і державного фінансового контролю	134
3.3. Сучасна історіографія реформ бюджету, єдиного касового устрою і державного фінансового контролю	145
Висновки до розділу 3	155
РОЗДІЛ 4. ГРОШОВА РЕФОРМА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ: ІСТОРИОГРАФІЯ	161
4.1. Дорадянська історіографія грошової реформи	161
4.2. Грошова реформа в європейській і радянській історіографії 1920-х – 1980-х років	183
4.3. Сучасна історіографія грошової реформи	200
Висновки до розділу 4	218
ВИСНОВКИ	222
ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА	242

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Процесами модернізації в нашій країні наразі охоплені Державна аудиторська служба України, Міністерство фінансів України (здійснює внутрішній фінансовий контроль), Рахункова палата, Комітет Верховної Ради України з питань бюджету (здійснює зовнішній фінансовий контроль), Державне казначейство України та інші державні фінансові органи. Перед ними стоять завдання розбудови фінансових основ для розвитку ринкової економіки та досягнення нашою державою рівня світових стандартів у функціонуванні фінансової системи. Одночасно триває кодифікація нормативних актів, зокрема прийняті Бюджетний і Податковий кодекси України. Ці нормативно-правові акти постійно удосконалюються, що сприяє формуванню конкурентної економіки, забезпеченню фінансової стабільності, а разом з цим – і військової могутності нашої держави.

Такі важливі сектори фінансової системи як банківський, грошовий, бюджетний, казначейський та фінансовий контроль потребують не лише комплексного глибокого вивчення в їхній неодмінній єдності, а й урахування історичного досвіду з переосмисленням оцінок, зроблених фахівцями на кожному етапі їхнього розвитку.

Зауважимо, що стан справ у сфері банківської системи та фінансового контролю дотепер також не може вважатися задовільним, оскільки економіка України несе значні збитки через недотримання фінансової дисципліни різними суб'єктами господарювання. Причинами, на наш погляд, є відсутність дієвих механізмів контролю за фінансовими ресурсами, недосконалість діючої законодавчої бази з питань державного фінансового контролю, наявність правових протиріч, що діють деструктивно, перешкоджаючи ефективній роботі його органів. Тому є потреба вжити заходів для поліпшення ефективності контролю, що потребує проведення результативних наукових досліджень, зміст яких сприятиме формуванню

єдиної системи фінансового контролю, яка віддзеркалюватиме відносини на всіх рівнях управління фінансами. Науково обґрунтовані підходи вкрай потрібні для визначення місця і ролі кожного складника правового механізму фінансового контролю, що сприятиме ефективному формуванню і використанню публічних фінансів.

Оскільки в європейських країнах банківська, грошова, бюджетна, казначейська системи та фінансовий контроль розглядають як регулятори розвитку економіки та індикатори добробуту суспільства, то, з огляду на тривалий процес модернізації фінансової системи в Україні, є потреба не лише дослідити проблематику, а й звернутися до історичного досвіду попередніх поколінь, які напрацювали дієві механізми її функціонування. Слід також визнати, що зростання обсягів фінансових порушень, відсутність належної інституціональної структури фінансового контролю, слабкість його теоретико-методологічної бази заважають ефективному впливу органів фінансового контролю на економічні показники держави, що в сукупності призводить до зниження ефективності контрольних функцій нашої країни.

Науковий інтерес до історичного розвитку фінансових систем загалом та окремих їхніх складників зокрема також зумовлений глобалізацією світової економіки, активною діяльністю транснаціональних корпорацій, що викликає потребу посилити державний контроль у комплексі з іншими складниками. Значною прогалиною є також неоднозначність тлумачень певних категорій, юридичних, історичних визначень та їхня неузгодженість чи навіть протиріччя. І, як наслідок, в Україні наявна ситуація, за якої значна кількість контролюючих органів не мають системності й результативності, що уможливорює кількісне зростання й масштабність фінансових порушень і зловживань.

На сучасному етапі розвитку фінансової системи України велике значення для створення дієвого механізму фінансового контролю та розвитку банківської сфери має вивчення зарубіжного досвіду регулювання подібних

відносин, набутого протягом другої половини XIX і впродовж XX ст. та оприлюдненого у фахових публікаціях істориків, юристів, фінансистів тощо.

Визнаючи, що грошово-кредитна система України, як складник фінансової, перебуває в нестабільному стані, зріс інтерес науковців до реформи грошового обігу другої половини XIX ст. (1862–1863 рр. та 1895–1897 рр.), адже висунуті тогочасними реформаторами тези про розвиток промисловості як запоруки економічної стабільності держави набувають актуальності. У ті часи реформування грошової системи готувалося кілька десятків років, головною метою законодавців було створення стійкої валюти на основі золотого стандарту. Після реформованого грошового обігу було припинено інфляцію, одержали розвиток кредитна політика, фінансування залізниць та промисловості і, як наслідок, зріс обсяг іноземних інвестицій. Це питання також потребує нового осмислення на основі вже значного опублікованого масиву праць, адже досвід грошової реформи, остаточно втіленої в 1895–1897 рр., не втратив практичного інтересу, оскільки помилки тих часів дадуть змогу уникнути аналогічних на сьогодні.

Без урахування досвіду та висновків наукових досліджень, присвячених окресленим подіям другої половини XIX – початку XX ст., спроби сучасників реформувати й модернізувати державу відбуватимуться без суттєвого теоретичного підґрунтя. Наразі перед Україною стоять завдання модернізувати фінансову систему під виклики часу, тож реформи фінансової системи, що здійснювалися в Російській імперії у другій половині XIX – на початку XX ст., сприяли появі значної кількості актуальних опублікованих фахових праць, які можуть бути використані в наш час. Як у ту епоху, так і нині Україна має успішно здолати наслідки фінансової кризи, удосконалити фінансову систему чим забезпечити власну економічну стабільність.

Наша держава водночас продовжує модернізувати названі нами установи, які ще постали, до речі, в другій половині XIX – на початку XX ст. Зокрема, треба визнати, що лише завдяки створеній у ті часи фінансовій

системі ми успадкували окремі сучасні принципи (публічності й гласності обговорення) та порядок формування бюджету, єдиний касовий устрій (сучасні принципи роботи Казначейства), податок на прибуток тощо.

Реформи фінансової системи як багато інших перетворень в країні реформатори розробляли запозичаючи західноєвропейські ідеї і досвід. Важливо буде висвітлити й доцільність окремих привнесених ідей, адже й сучасна Україна також долучається до досвіду провідних країн світу, однак подекуди демонструє непродумане копіювання чужих норм і порядків. Оскільки історіографія окресленої теми містить праці відомих фахівців, сповнені обґрунтованої й актуальної на сьогодні критики європейських запозичень, тож потреба в історіографічному дослідженні цієї теми є нагальною.

На початку ХХІ ст. переосмислюються наукові звершення людства, швидкі темпи суспільних трансформацій змушують законодавців спиратися на теоритичні й практичні здобутки попередніх поколінь і врдночас на наукові досягнення сучасних учених. Реформи фінансової системи в Україні неможливо провести без залучення науковців, без урахування оцінок істориків, громадськості, оприлюднених у різні історичні часи. Без аналізу вищевикладеного жодна модернізація діючих установ, які забезпечують ефективну роботу фінансової системи, буде неможлива.

Історіографія реформ фінансової системи другої половини ХІХ – початку ХХ ст. представлена працями знаних фахівців із названої теми, які протягом трьох історичних періодів: дорадянського (друга половина ХІХ – 1921 р.), радянського (початок 1920-х – кінець 1980-х рр.) і сучасного (від початку 1990-х рр. і до сьогодні) активно їх висвітлювали. Тож сучасні реформатори мають усвідомити значимість уже напрацьованих наукових висновків, враховувати оцінки істориків, ознайомленню з якими сприяє історіографія загалом і це дослідження зокрема.

Актуальність окресленої теми визначається також внутрішніми потребами самої історичної науки, оскільки на сучасному етапі розвитку

історіографії зростає цікавість науковців до історичного минулого, історичні знання вивільняються від певних стереотипів і догм ще радянської доби. Проте окремі представники російської історичної науки вдаються до інших крайнощів – намагаючись ідеалізувати постаті колишніх реформаторів одночасно з невизнанням, здійснених ними контрреформаційних кроків, оперуючи дефініціями «стабілізація країни», «адаптація» тощо. Тож актуальність цієї комплексної історіографічної праці зумовлюється необхідністю неупереджено висвітлити окреслену тему, проаналізувати зміст тих студій, які ще не досліджені.

Такий комплексний підхід сприятиме конвергенції вітчизняних досліджень до європейського наукового простору, збагаченню української історичної науки новими оцінками, аналізом поглядів, пропозиціями, а отже підвищить її ефективність. Підготовка наукового дослідження з історіографії реформ фінансової системи другої половини XIX – початку XX ст. у Російській імперії важлива як з погляду узагальнення й підведення підсумків досягнутим науковим напрацюванням, так і визначення перспектив для подальшого наукового пошуку.

Із середини другої половини XIX ст. й дотепер опубліковано значну кількість документальних хрестоматійних матеріалів, монографій, наукових статей, дисертаційних праць, присвячених окремим складникам фінансової системи, проте наявні дослідження не стали предметом спеціального історіографічного синтезу. Науковці частково висвітлювали історію окремих складників фінансової системи, дотично привертали увагу до їхньої історіографії в дисертаціях історичного, юридичного й економічного змісту.

Отже, наявні історіографічні огляди в дисертаціях та фахових статтях не створюють цілісного історіографічного уявлення про розроблення й реалізацію реформ фінансової системи другої половини XIX – початку XX ст. у Російській імперії, що робить цю наукову студію актуальною.

Огляд останніх джерел досліджень і публікацій. Найновіші публікації, присвячені окресленій темі варто розділити на декілька груп. До

першої, належать праці представників сучасної української історіографії, зокрема: О. Реєнта, О. Головка, С. Орлик, Н. Пасічник Т. Шаравари, С. Мамоєна, які досліджують найрізноманітніші аспекти розвитку фінансової системи Російської імперії, від часів становлення фінансової науки в імперських закладах освіти і до історіографічного аналізу вже напрацьованих джерел протягом трьох історичних періодів. Другу групу становлять праці представників російської історичної науки. Насамперед варто назвати В. Байбікова, А. Істоміну, А. Смірнова, А. Сенявського та ін. Їхнє виокремлення доцільне тому, що саме з 2015 р. простежується власне заполітизований підхід в оцінках минулого, який суперечить оцінкам подій представників європейської та англо-американської історіографії, зокрема оцінкам Д. Бурбанка, Е. Глісона, О. Крісп, Дж. Везерфорда, Дж. Уільямса, К. Іглтона та інших авторів, чії праці становлять третю групу робіт.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами темами.

Дисертаційна робота виконана відповідно до плану науково-дослідної роботи Запорізького національного університету «Актуальні проблеми історії південноукраїнського регіону ХІХ – першої третини ХХ ст.» (державний реєстраційний номер 0114U002655).

Мета і завдання дослідження. Мета роботи полягає в тому, щоб на основі новітніх методів здійснити комплексний аналіз основних періодів, особливостей і тенденцій розвитку наукових праць, присвячених реформуванню фінансової системи Російської імперії у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

Мета роботи досягається реалізацією таких дослідницьких завдань:

- визначити теоретико-методологічні засади дослідження;
- окреслити основні складники реформ банківської і кредитної системи; реформ бюджету, єдиного касового устрою та державного фінансового контролю; грошової реформи, які в комплексі становили реформи фінансової системи другої половини ХІХ–початку ХХ ст. в Російській імперії;

- виявити, систематизувати й охарактеризувати основні групи історіографічних джерел з історії реформ фінансової системи в Російській імперії другої половини XIX – початку XX ст.;
- урахувуючи хронологічні рамки реформ, розробити історіографічну періодизацією, яка ґрунтується на реальному примноженні знань і публікацій про реформи фінансової системи та порівняти її з історичною;
- проаналізувати основні концептуальні підходи фахівців до дослідження теми і визначити їхню залежність від конкретних історичних умов;
- розкрити внесок представників західноєвропейської історіографії у вивчення проблеми й визначити причини їхньої цікавості означеною темою;
- окреслити невисвітлені та недостатньо проаналізовані дослідниками аспекти теми, обґрунтувати перспективи її подальшого вивчення.

Об'єктом історіографічного узагальнення є основні групи історіографічних джерел з історії реформ фінансової системи, накопичених як у дорадянський, радянський, так і сучасний історіографічні періоди.

Предметом дослідження є процес формування й примноження наукових знань про реформи фінансової системи, що відбувалися у другій половині XIX – на початку XX ст. в Російській імперії.

Наукова новизна отриманих результатів полягає в тому, що в дисертації узагальнено процес формування історичних знань про розроблення й обговорення, особливості практики реалізації та наслідки для суспільства реформ фінансової системи другої половини XIX – початку XX ст. в Російській імперії. Це узагальнююче історіографічне дослідження секторів банківського, грошового, бюджетного, касового та фінансового контролю як невід'ємних складників фінансової системи.

Обґрунтовано новий підхід до сприйняття реформ, згідно з яким їх не варто спрощено визначати лише початком 1860-х рр., оскільки вони були тоді лише започатковані, а тривали до початку ХХ ст. Дисертант доводить, що звужений підхід до сприйняття реформ фінансової системи, запроваджений радянськими істориками, як то орієнтація на одну ключову дату «фінансова реформа 1860 р.» (відштовхуючись лише від банківської), став на заваді всебічному дослідженню та системному і комплексному підходу, не сприяв глибшому вивченню реформаційних заходів, які стосувалися фінансової системи в Російській імперії у другій половині ХІХ – початку ХХ ст. загалом.

У дисертації також досліджено значну кількість джерел, які дали змогу оцінити рівень вивчення реформ фінансової системи за три історичні періоди, порівняти ці періоди з історіографічними. Дібрана автором джерельна база сприяла усебічному висвітленню історіографії різноманітних складників реформ, їхніх аспектів, особливостей різних концептуальних підходів авторів у дослідженнях.

Особистий внесок автора у дослідженні полягає в тому, що вперше обґрунтовано сучасну періодизацію вивчення теми, охарактеризовано кожен з історіографічних періодів, здійснено порівняння історичних та історіографічних періодів у вивченні реформи, досліджено погляди ліберально й консервативно налаштованих до реформ авторів, дослідників радянської доби, праці сучасних учених, які успадкували інтерес до інституціонального підходу при висвітленні окреслених реформ від попередніх авторів. Водночас проаналізовано праці, в яких висвітлено ставлення до реформ чиновників, які розробляли і втілювали реформи, науковців, громадськості. Це дало можливість побачити не лише реформи у процесі проведення, а й оцінити рівень їхнього студіювання в науковій літературі. Глибоко проаналізовано монографії тих авторів дорадянського часу, які містили гостру критику урядових заходів і виступали проти конкретних підходів під час втілення реформ та проти запозичення

європейського досвіду без урахування російських імперських реалій. Публікації окремих авторів піддані історіографічному аналізу вперше.

Переглянуто застарілі, офіційно домінуючі в радянські часи, висновки з оцінками реформ. Подано нову історіографічну оцінку радянської літератури, названо праці, які актуальні й до сьогодні.

Із сучасних позицій проаналізовано частину праць представників зарубіжної європейської (німецької, французької, польської) та англо-американської історіографії, адже якщо в дорадянську добу їхні дослідження лягли в основу російської фінансової науки, то в радянську інтерес саме до реформ фінансової системи був викликаний схожими кризовими процесами в економіках різних країн. При цьому вагомий інтерес становили ті праці, які ще не були предметом наукового аналізу.

У дисертаційній роботі проаналізовані найновіші джерела, які ще не підлягали історіографічному аналізу та узагальненню. Також виокремлено питання, перспектива розроблення яких дослідниками може бути продуктивною.

Науково-практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що вони сприяють визначенню рівня сучасного стану дослідження реформ фінансової системи в Російській імперії і дають змогу історикам краще орієнтуватись у великому масиві літератури, критично її оцінювати, чітко орієнтуватись в наявних недоліках у вивченні теми. Дисертація дає можливість привернути увагу науковців до невирішених завдань, до аналізу мало досліджених і водночас актуальних проблем. Результати цього дослідження можуть бути використані при підготовці узагальнюючих студій з розвитку історіографії, при розробленні лекційних, практичних занять зі спецкурсів як з історії України, так і Російської імперії для студентів закладів вищої освіти, учнів середньо освітніх навчальних закладів.

Хронологічні межі дослідження мають два виміри:

а) межі реальних історичних подій, пов'язаних із розробленням (у другій половині XIX ст.), обговоренням і запровадженням названих реформ (до поч. XX ст. включно);

б) межі розвитку і проведення самих наукових досліджень із цієї проблеми, початковий рубіж яких збігається з подіями реальної історії, тобто з другою половиною XIX ст., а кінцевий триває до сьогодні.

Територіальні рамки дослідження охоплюють терени Російської імперії і Підросійську Україну.

Відповідне окреслення хронологічних меж дослідження зумовлене прагненням викласти цілісну картину процесу нагромадження історичних знань про розроблення, реалізацію та наслідки реформ фінансової системи другої половини XIX – початку XX ст. у Російській імперії, які не лише докорінно змінили тогочасне суспільство, а й заклали принципові норми діяльності сучасних діючих в Україні установ (порядок обговорення й публічності бюджету, принципи роботи Казначейства тощо). Також враховувалося, що саме такий підхід дасть змогу обґрунтувати основні історіографічні періоди, розкрити їхні змістовні особливості, що є цілком доцільним, виходячи із завдань історіографії як спеціальної галузі історичної науки. Обрані хронологічні межі дають змогу відтворити всю історіографічну композицію, підвести відповідні узагальнення, і на основі аналізу дібраної літератури, включаючи й найновіші видання, зробити висновки, сформулювати рекомендації, які відповідають сучасним вимогам і потребам історичної науки. Саме такий підхід дає можливість обґрунтувати бачення, що реформи фінансової системи окресленого періоду становили єдиний комплекс заходів, обумовлювали одна одну і їх варто вивчати комплексно.

Апробація результатів дисертації. Основні положення дисертації доповідалися та отримали схвалення на міжнародних і всеукраїнських науково-практичних конференціях: Міжнародній конференції «Інноваційний потенціал та правове забезпечення соціально-економічного розвитку

України: Виклик глобального світу». (м. Полтава, 16-17 травня, 2018 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні дослідження правової науки» (м. Тернопіль, 17 жовтня 2018 р.); III Всеукраїнській науково-практичній конференції Документно-інформаційні комунікації в умовах глобалізації (м. Полтава, 22 листопада 2018 р.); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Правові, економічні та соціокультурні засади регулювання суспільних відносин: сучасні реалії та виклики часу» (м. Полтава, 10 грудня 2019 р.).

Публікації. Основні наукові положення і висновки дисертації опубліковані в 11 наукових працях, із них: 1 монографія, 1 стаття в українському науковому фаховому виданні, що включене до наукометричної бази Web of Science, 1 стаття у періодичному науковому виданні іноземної держави, 4 статті у наукових фахових виданнях України, 4 тез доповідей за матеріалами конференцій.

Структура та обсяг дисертації. Дисертаційна робота складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку джерел і літератури з 543 найменувань. Загальний обсяг роботи містить 280 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА І МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукового розроблення теми

Станом на сьогодні в українській історіографії немає узагальнюючих праць з історіографії реформ фінансової системи в Російській імперії окресленого нами періоду.

Різноманітні аспекти історіографії названої теми уже привертали увагу дослідників при розробленні питань загальної та проблемної історіографії. Історіографічні дослідження, які так чи інакше пов'язані з обраною темою і певним чином позначилися на її розробленні, досить різноманітні за своєю тематикою і змістом. При вивченні теми були досліджені історіографічні джерела дорадянської доби, періоду 1920-х–1980-х рр. та сучасного періодів.

Перші спроби історіографічного аналізу діяльності окремих складників фінансової системи Російської імперії були зроблені ще в дорадянські часи, однак у повному сенсі історіографічними ці праці назвати складно. Здебільшого у своїх студіях автори вміщували огляд літератури із фінансової проблематики. Це був, скоріше, бібліографічний опис, аніж історіографічний аналіз. Автори не аналізували опубліковану літературу за проблемами, періодами чи іншими підходами, а намагалися дати загальну оцінку надбаням країни у реформуванні фінансової сфери.

Можна зауважити, що перші дослідження, присвячені аналізу теоретичних і практичних підходів, які вже існували в імперії стосовно бачення розвитку народного господарства, належать В.П. Безобразову¹. Однак, аналізуючи появу перших студій з елементами історіографічного аналізу на теренах Російської імперії варто чітко розуміти, що зміст багатьох

¹ Безобразов В.П. Государственные доходы. Теоретические и практические исследования. СПб., 1868. 72 с.

реформ російські можновладці запозичили в Європі, а оскільки російська фінансова наука ще не мала сталого й розробленого категоріального апарату, то вагоме значення для російських науковців становили праці зарубіжних авторів. У їхніх роботах ми зустрічаємо роз'яснення не лише певних термінів, а й аналіз оцінок різних європейських фахівців, які було покладено в основу реформ у Російській імперії. Тому слід виокремити групу праць європейських науковців, які дали підґрунтя для становлення російської фінансової науки загалом, зокрема це роботи Ж. Неккера, Р. Гнайста, А. Дессарі та ін.²

Є. Баранський в історичному нарисі з державного господарства Російської імперії вже частково згадав тих, хто дотично робив спроби проаналізувати це питання³, аналогічного змісту був також історичний нарис із розвитку державного контролю Ф. Белявського⁴.

У процесі розроблення тих чи тих реформ фінансової системи дорадянські автори робили спробу показати, як саме відбувалися реформи в Західній Європі, тож, порівнюючи обставини, умови, теорії та підходи, вони побіжно згадували кому й коли належали певні конкретні переконання і бачення змісту реформ. Наприклад, праці М.Х. Бунге⁵, В. Гольцева⁶, Ф.І. Бочковського⁷ дають змогу побачити оцінки поглядів різних зарубіжних науковців і становлять окрему групу праць у другій половині ХІХ ст.

² Неккер Жак. Об управлении государственных доходов Французского королевства / Неккер Жак: [перевод с французского]. СПб., 1876; Gneist Rudolf. Die preussische Finanzreform [Прусська фінансова реформа. – пер. авт.]. Р., 1881; Dessary A. Grundzüge der österreichischen Finanzgesetzkunde [Основні риси австрійського фінансового законодавства. – пер. авт.]. Wien, 1856.

³ Баранский Е.А. Краткий исторический очерк государственного хозяйства России периода империи. СПб., 1913.

⁴ Белявский Ф. Исторический очерк развития государственного контроля в России. М., 1919. 61 с.

⁵ Бунге Н.Х. Государственное счетоводство и финансовая отчетность в Англии. СПб., 1890. 95 с.

⁶ Гольцев В. Государственное хозяйство во Франции XVII века. М., 1878.

⁷ Бочковский Ф.И. Организация государственного контроля в России сравнительно с государствами Западной Европы. СПб., 1895. 118 с.

У дорадянську добу вже з'явилися вузькопроблемні праці, присвячені окремим складникам фінансових перетворень, зокрема елементам грошової реформи. Прикладом дослідження, в якому вже містився глибокий аналіз джерельної бази та історичних оцінок можна назвати працю І.І. Кауфмана⁸, який висвітлив історію виникнення і обігу срібного карбованця. Він зумів подати всю глибину оцінок цієї грошової одиниці, і певною мірою можна вважати, що це була робота з елементами джерелознавчого та історіографічного аналізу.

Професор І.Х. Озеров став автором значної кількості праць з оподаткування та історії становлення категоріального апарату фінансової політики. Підкреслимо, що він першим дав оцінку методам наукового дослідження питань оподаткування, став теоретиком, який на основі методу порівняльного аналізу показав особливості дослідження цієї теми в Німеччині та Росії⁹.

Окреме місце в дорадянській історіографії посідають ювілейні видання, присвячені 25-річчю Державного контролю, за авторством Д.М. Львова¹⁰,¹¹ та змістовні ювілейні нариси з історії складників цієї реформи за авторством П. Мигуліна¹². Ювілейний нарис з історії Держбанку створили М.С. Петлін¹³ і В.Т. Судейкін¹⁴. У таких працях зазвичай містилися перші згадки про тих, хто стояв біля витоків реформи, їхні погляди на її перебіг, значимість реформи для суспільства, а найголовніше – перші суттєві оцінювальні

⁸ Кауфман И.И. Серебряный рубль в России. От его возникновения до конца XIX века. СПб.: Тип-я Б. Вольфа, 1910. 271 с. – URL: <https://www.on-island.net/History/Kaufman/SerRubl/vol1bw.pdf>

⁹ Озеров И.Х. Почему вопросы прямого обложения в Германии заслуживают внимания русского исследователя, и каковы должны быть приемы исследования. (Речь). М., 1900.

¹⁰ Львов Д.М. Двадцатипятилетие преобразованного Государственного контроля. *Счетоводство*. 1889. № 7. С. 10-38.

¹¹ Львов Д.М. Очерк развития кассовых и контрольных учреждений в России за истекшее 25-летие. *Счетоводство*. 1889. № 18. С. 2-54.

¹² Мигулин П. Реформа денежного обращения в России и промышленный кризис (1893–1902). Харьков: Типо-Литография “Печатное Дело” кн. К. Н. Гагарина, 1902. 328 с.

¹³ Петлин Н.С. Назначение, устройство и очерк деятельности Государственного банка. СПб., 1892.

¹⁴ Судейкин В. Государственный банк, исследование его устройства, экономического и финансового значения. СПб., 1891. 520 с.

судження. Показовою була й праця англійського автора Л. фон Мізеса, теж присвячена розвитку теоретичного підґрунтя грошової реформи; вона містила низку вагомих її оцінок в європейській площині¹⁵. Грошова реформа стала тією платформою для аналізу, яка спричинила появу перших студій з елементами історіографічного аналізу.

Звісно, що в дорадянську добу ми не знайдемо справді в класичному розумінні джерелознавчої чи історіографічної праці, однак саме в ту епоху були створені роботи, які на майбутнє заклали підвалини для розвитку історіографії.

Радянська історіографія носила заідеологізований характер, події аналізувалися з точки зору класового підходу. Глибокий історіографічний аналіз конкретних складників названої теми не здійснювався. Встановлюючи рівень приросту історіографічних студій за радянської доби слід проаналізувати узагальнюючі видання з історіографії радянського суспільства та України, праці, що розкривають особливості історичної науки на тому чи тому її етапі, дослідження, які характеризують вплив на історичну науку тоталітарного суспільства, а також висвітлюють діяльність наукових установ і закладів. Такого роду видання дають змогу бачити вивчення окресленої нами теми у контексті загального стану та розвитку історичної науки. У 1960–1970-х рр. історики активно обґрунтовували предмет, періодизацію історіографії як науки, методологічні принципи й конкретні методи (способи) історіографічного дослідження, аналізували процес нагромадження знань з радянської історії, розкривали діяльність наукових інституцій¹⁶. Зрозуміло, що історіографія нашої теми не була предметом

¹⁵ Мизес Л. фон. Теория денег и кредита /пер. с англ. и нем. под ред. и с комм. Гр. Сапова. Челябинск: Социум, 2012. 808 с. [1912., Репринтне видання].

¹⁶ Шмидт С.О. О предмете советской историографии и принципах ее периодизации. *История СССР*. 1962. №1. С.94-104; *Историография истории СССР* /под ред. В.Е. Иллерицкого. М.: Изд-во социально-экономической литературы, 1961. 509 с.; *Очерки по историографии советского общества*. М.: Мысль, 1965. 599 с.; *Очерки истории исторической науки в СССР*. Т.4. М.: Наука, 1966. 854 с.; Сахаров А.М. О предмете историографических исследований. *История СССР*. 1974. №3. С. 90-112; Сахаров А. *Методология истории и историография*. М.: Изд-во Московского ун-та, 1981. 216 с.;

дослідження в означених виданнях. Але їхні марксистські методологічні підходи до історіографії, особливо до її періодизації, методики дослідження та оцінки історичних праць прямо впливали і на вузькопроблемну історіографію.

Історики радянської України В.Я. Дядиченко, Ф.Є. Лось, В.Г. Сарбей¹⁷, Л.А. Коваленко¹⁸, І.С. Хмель¹⁹ у 1970-х–1980-х рр. видрукували дослідження, в яких узагальнили оцінки розвитку радянської історичної науки в Україні. Водночас означені історіографічні праці відповідно вплинули на дослідження конкретних проблем історіографії України.

Окрему групу праць за окреслений період історики присвятили розвитку економічної думки, в яких буржуазним і фінансовим реформам було приділено більшу увагу, хоч і з позиції кризовості та загального погляду на те, що вони були проведені в інтересах панівних верств населення²⁰. Спрямовуючими для дослідників стали й праці методологічного змісту, які слугували дороговказами під час обрання методів наукового пізнання²¹.

Характерно, що в «доперебудовний» період панувала думка, за якою радянська історіографія нібито розвивалася прогресивно. Насправді ж історіографічні публікації 1960-х–1980-х рр. давали загальне уявлення про діяльність наукових установ та інших осередків історичних досліджень,

Могильницький Б.Г. История исторической мысли как предмет историографического исследования / *Проблемы истории общественной мысли и историографии. К 75-летию академика М.В. Нечкиной*. М.: Наука, 1976. 387 с.

¹⁷ Дядиченко В.А., Лось Ф.С., Сарбей В.Г. Развитие исторической науки в Украинской РСР. К.: Наукова думка, 1970. 80 с.

¹⁸ Коваленко Л.А. Историография истории Украинской РСР. Від найдавніших часів до Великої жовтневої соціалістичної революції. К.: Вища школа, 1983. 216 с.

¹⁹ Историография истории УССР /под ред. Хмель И.С. К.: Наукова думка. 1986. 555 с.

²⁰ История русской экономической мысли /под ред. А.И. Пашкова, Н.А. Цгаолова. Т. II. Ч. 1.: Эпоха домонополистического капитализма. М.: Соцэкгиз, 1959. 526 с.; Ч.2. 1960. 676 с.

²¹ Зевелев А.И. Методология и метод в историографическом исследовании. *Проблемы истории русского общественного движения и исторической науки*. М.: Наука, 1981. 343 с. С. 163-169.; Мошков Ю.А. О содержании курса лекций по истории советской исторической науки. *Историография истории СССР: Проблемы преподавания и изучения: сборник научных трудов*. Калинин: КГУ, 1985. 165 с.

зовсім не містили порівнянь з європейською історіографією і мало зачіпали вузькі проблеми, складники конкретних процесів фінансової системи.

На межі 1980-х–1990-х рр., у часи горбачовської демократизації і часткової лібералізації життя, ідеологічний прес на історичну науку став легшим, хоча і не був повністю знятий. У цих умовах з'явилися публікації, які розкривали особливості радянської історичної науки в часи сталінізму та на наступних її етапах. Історики змогли показати негативний вплив сталінської доби на рівень наукових досліджень і підкреслили звуження тематики²², адже дійсно, науковці не були вільними в обранні тем, доступ до джерел обмежений, а їхні контакти із зарубіжними колегами були чітко регламентовані. Історики почали цікавитися розвитком зарубіжної історіографії, вивчати її джерела²³. І хоча дослідники вже осягнули всю проблему впливу сталінізму на розвиток історичних досліджень, вони ще не здобули повної професійної автономії і не звільнилися від впливу свого часу. На нашій темі це позначилося досить конкретно хоча б тим, що в усіх виданнях, науковці оперували терміном «фінансова реформа» досить спрощено. Очевидці розвитку історичного процесу другої половини 1980-х – початку 1990-х рр. Г.А. Бордюгов і В.О. Козлов пізніше визначили так: «Думали, що боремося з кон'юнктурою, а тепер самі бачимо, як вона, ця політична кон'юнктура, так, як і старі догми, ніжно викручували нам руки»²⁴.

У радянську добу, слідуючи тенденціям розвитку історичної науки, науковці створили дисертаційні праці, також присвячені загальним тенденціям розвитку центральних державних органів влади, міністерств, відомств, які вже мали опис опублікованих видань, зокрема варто згадати

²² Козлов В. Историк и перестройка. *Страницы истории КПСС: Факты. Проблемы. Уроки*. М.: Высшая школа, 1988. С.128-151.

²³ Думова Н.Г. Новые тенденции в современной зарубежной историографии. *Новейшие исследования по истории России периода капитализма в советской и зарубежной историографии*. М., 1985. С. 77-87.

²⁴ Козлов В. Историк и перестройка. *Страницы истории КПСС: Факты. Проблемы. Уроки*. М.: Высшая школа, 1988. С. 128-151. С. 132.

роботу С.М. Казанцева²⁵. Найвагомішу і малочисельну групу праць, становили дослідження, присвячені суто конкретним реформам фінансової системи, але з огляду на історичний характер праць, історіографічний аналіз вони містили лише у вступній частині. До таких досліджень належить праця В.М. Мітрофанова, присвячена відомству Державного фінансового контролю²⁶. Справжня джерелознавча студія кінця 1970-х рр. була написана М.А. Ткаченко, в основу якої покладено спогади С.Ю. Вітте²⁷.

На наш погляд, звільнення історичної науки в другій половині 1980-х – на початку 1990-х рр. від радянської доктрини відбувалося повільно і до 1993 р. ще виходили праці на старих методологічних засадах. Звісно, що історики окреслюють початок сучасного історичного періоду 1991-м роком, однак поява досліджень із принципово новими оцінками минулого припадає на 1992–1993 рр.

Зі здобуттям Україною незалежності виникли умови для об'єктивного переосмислення минулого. У 1990-х – на початку 2000-х рр. цінними стали наукові розвідки В.П. Коцура²⁸, О.С. Рубльова²⁹, М.Я. Варшавчика³⁰, І. Колесник³¹, К.М. Колеснікова³², які для обраної нами теми мають опосередковане значення, але їхні узагальнюючі висновки необхідно

²⁵ Казанцев С.М. Реформы высших и центральных государственных органов Российской империи в начале XIX века.: дисс. канд. юр. наук. Л., 1981. 186 с.

²⁶ Мітрофанов В.М. Государственный финансовый контроль в дореволюционной России (1811-1917 гг.): дисс... канд. экон. наук. М., 1961. 347 с.

²⁷ Ткаченко М.А. «Воспоминания» С.Ю. Вите. Вопросы источниковедческого анализа: дисс. канд. ист. наук. М., 1979. 210 с.

²⁸ Коцур В.П. Історичні дослідження: упереджені та об'єктивні оцінки (соціальні зміни і політичні процеси в Україні 1920-х–30-х рр.: історіографія) К.: Наукова думка, 1998. 505 с.

²⁹ Рубльов О. Дослідження проблем тоталітарного минулого у сучасній українській історіографії: до постановки проблеми. *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. (Число 5): Історіографічні дослідження в Україні*. Вип. 10. Об'єднаний випуск збірки наукових праць на пошану академіка В.А. Смолія (3 нагоди 25-річчя наукової діяльності та 50-річчя від дня народження); [у 2 ч.]. К., 2000. Ч. 2. С. 234–24.

³⁰ Варшавчик М.Я. Джерела історіографічні. *Джерелознавство історії України*. К. 1998. С. 26.

³¹ Колесник І. Українська історіографія (XVIII–початок XX століття). К., 2000. 180 с.

³² Колесніков К.М. Українська історична наука та історіософія на рубежі XIX–XX століть: дис. канд. іст. наук: 07.00.06. Дніпропетровськ, 1999. 204 с.

враховувати, аналізуючи літературу відповідних історіографічних періодів з історії реформ фінансової системи. Необхідно зазначити, що на сучасному етапі історики радикально переосмислили дослідження радянських учених стосовно їхньої науковості. Висновки сучасних істориків щодо особливостей функціонування радянської історичної науки становлять серйозне підґрунтя для проблемної історіографії, включаючи і обрану тему.

Важливе значення мають праці, присвячені історії світової та російської фінансової науки, в яких окремі розділи присвячені історіографії питання³³. Висвітлення етапів становлення категоріального апарату, нові оцінки діяльності чиновних кіл, причетних до реформ, вже дають змогу усвідомити нові методологічні підходи і ознайомитися з найновішими джерелами з теми.

Показово, що російські дослідники присвятили увагу вивченню можливих шляхів розвитку Російської імперії, враховуючи розвиток технологій і соціальних трансформацій, що дало нову платформу для осмислення процесів реформування суспільства³⁴. Адже якщо взяти до уваги дорадянську історіографію, в якій надто важлива роль відводилася державним діячам, та радянську, яка, навпаки, визнавала вирішальний вплив на всі процеси в суспільстві за державою, то новітні погляди окремих російських істориків указують на інші впливові чинники модернізації суспільства.

Вагоме значення для розуміння історіографічних оцінок, прямо пов'язаних з реформами фінансової системи, мають праці англо-американських дослідників, зокрема Д. Бурбанка³⁵ та Е. Глісона³⁶, які вже

³³ Пушкарева В.М. История мировой и русской финансовой науки, и политики: дисс. док. экон. наук: 08.00.01. М., 2004. 325 с.

³⁴ Сенявский А. С. Модернизационная парадигма в исследовании российской истории: «за» и «против». *Бюл. Науч. совета РАН по проблемам рос. и мировой экон. Истории*. Саранск, 2008. № 5. С. 11-15.

³⁵ Бурбанк Д. Новые течения в американской историографии о России: власть и культура *Исторический ежегодник*. США: Мичиганский университет, 1997. С. 60-68.

³⁶ Глисон Э. Великие реформы в послевоенной историографии. *Великие реформы в России. 1856–1874: Сборник* /под ред. Л.Г. Захаровой, Б. Эклофа, Дж. Бушнелла. М.: Изд-

дали комплексні оцінки розвитку американської історіографії, присвяченої Російській імперії та буржуазним реформам зокрема. Вони привернули увагу до потреби вивчати процеси реформування комплексно і враховувати перебіг аналогічних процесів в Європі. Зустрічний крок зробили російські та українські вчені, зокрема А.Г. Смірнов³⁷ та Т.О. Шаравара³⁸, створивши узагальнюючі суто історіографічні дослідження, присвячені багатьом реформам 1860-х рр., демонструючи комплексний підхід до висвітлення теми. У їхніх працях ми вже спостерігаємо заклик вивчати усі буржуазні реформи в нерозривній єдності і з урахуванням тенденцій світової історіографії.

Окрему, і найвагомішу групу становлять історіографічні студії, присвячені конкретним реформам фінансової системи Російської імперії в окреслений період. Показовими в цьому плані є праці Т.О. Шаравари³⁹, В.Ю. Байбікова⁴⁰, С.Ч. Мамоян⁴¹, А.О. Істоміної⁴², які проаналізували

во Московского ун-та, 1992. 336 с.

³⁷ Смирнов А.Г. О некоторых вопросах историографии реформ 60-х годов XIX века. *История государства и права*. 2008. № 16. С. 17-19.

³⁸ Шаравара Т.О. Реформи і контрреформи другої половини XIX – початку XX століття в Російській імперії: історіографія. К.: «Видавництво Ліра-К», 2011. 487 с.

³⁹ Шаравара Т.О. Сучасна історіографія фінансових реформ Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Історія»*. 2010. № 103. С. 44-47.

⁴⁰ Байбіков В.Ю. Банковская реформа 1894 г. в оценке консервативной печати. *Вестник Самарского государственного экономического университета*. 2014. № 5 (115). С. 97-102.

⁴¹ Mamoian S. Monetary reform of the Russian empire in the historiography of the nineteenth – the beginning of the twentieth century / Serhii Mamoian [Грошова реформа Російської імперії в історіографії другої половини XIX – початку XX століття]. *Східноєвропейський історичний вісник*. [Головний редактор В. Ільницький]. Дрогобич: Видавничий дім «Гельветика», 2018. Вип. 8. 216 с. С. 36-44; Mamoian S. Banking reform and development of the banking system in the Russian empire in the second half of the XIX century: historiography / Serhii Mamoian. [Банківська реформа і розвиток банківської системи в другій половині XIX століття : історіографія]. *Переяславський літопис: зб. наук. статей*. Вип. 13 / [ред. колегія: Коцур В. П. (голов. ред.) та ін.]. Переяслав-Хмельницький, 2018. 296 с. С.108-113; Мамоян С.Ч. Грошова реформа 1895–1897 років на теренах Російської імперії в оцінках О.Д. Нечволодова. *Історія науки і біографістика. Електронне наукове фахове видання*, 2018. № 3. (Порядковий номер автора 6). – URL: <http://inb.dnsgb.com.ua/2018-3/index.html>; Мамоян С.Ч. Фінансові реформи II половини XIX століття в Російській імперії: історико-історіографічна періодизація. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя: ЗНУ, 2018. Вип. 50. С. 371-375; Мамоян С.Ч. Банківська реформа другої половини XIX століття в сучасному історіографічному

опубліковані джерела, висвітливши значну частину реформ фінансової системи та їхній перебіг не лише на теренах Російської імперії, а й в Україні. Автори показали низку підходів сучасних істориків до аналізу теми, вказуючи на переваги інституціонального як в українській, так і в російській історіографії, та визначили нові наукові школи, які проводять дослідження окресленої теми під керівництвом О. Реєнта, О. Головка, С. Орлик, Н. Пасічник та ін. Водночас у цих студіях зроблено огляд найновіших джерел із окресленої теми і найголовніше – визначено вагомі складники кожної окремої реформи фінансової системи, чого ми не спостерігаємо в дорадянській і радянській історіографії. Ці самі науковці подали і власну періодизацію реформ фінансової системи, показали її оцінки в поглядах окремих персоналій чи державних діячів, особливо тих, хто найкритичніше сприймав їхні результати.

Отже, підбиваючи підсумки вищевикладеному, підкреслимо, що від середини ХІХ ст. й дотепер історіографія обраної нами теми поповнилася вагомими працями, які дають змогу бачити як загальні тенденції розвитку історичної науки, так і аналізувати особливості історіографії відносно різних історичних періодів.

дискурсі *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя: ЗНУ, 2018. Вип. 51. С.157-163; Мамоян С.Ч. Реформи фінансової системи Російської імперії в оцінках підприємця і мецената В.О. Кокорєва. *Science and Education a New Dimension. Humanities and Social Sciences*. VI (27), I. 168, June, 2018. С. 26-30. – URL:

<http://journals.indexcopernicus.com/Science+and+Education+a+New+Dimension,p24782048,3.html>

⁴² Істоміна А.О. Історіографічні студії з фінансової політики уряду Російської імперії в Україні у 1861 – 1917 рр. *Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету. Серія: Історичні науки*. 2019. № 43. С. 69-83; Істоміна А.О. Сучасні історіографічні джерела як складова наукової комунікації з проблем державного регулювання грошового обігу та діяльності фінансово-кредитних установ у Наддніпрянській Україні в пореформений період. *Соціум. Документ. Комунікація: збірник наук.статей. Серія «Історичні науки»*. Переяслав-Хмельницький, 2019. Вип. 8. С. 156-185.

1.2. Основні групи історіографічних джерел

Джерельна база дослідження охоплює насамперед історіографічні джерела. Як зазначають А.В. Санцевич та М.Я. Варшавчик⁴³, під ними розуміють ті, які несуть відомості про розвиток, збагачення й тенденції історичних знань. Оскільки уніфікованої системи класифікації історіографічних джерел не існує, ми зробили спробу класифікувати їх, поклавши в основу видовий принцип. Застосування видового принципу класифікації джерел з обраної теми дає змогу виокремити декілька основних груп.

Перша група вибирає в себе документальні джерела, тобто законодавчі акти Російської імперії, які регулюють втілення тієї чи тієї реформи фінансової системи на теренах Російської імперії. Загалом – це закони та підзаконні акти, зокрема Повне зібрання Законів Російської імперії, Звід Законів, зібрання узаконень та розпоряджень уряду, різних міністерств і відомств, звіти державного контролера та ін.⁴⁴ Серед неофіційних джерел варто назвати інструкції і роз'яснення чиновних кіл, укладені збірники законів і циркулярів з різноманітними коментарями, роз'яснення в яких мають дискусійний вигляд⁴⁵. Ми також відносимо до документальних джерел

⁴³ Санцевич А.В. Предмет та об'єкт дослідження історіографії. *Український історичний журнал*. 1989. №5. С. 32-33; Варшавчик М.Я. Джерела історіографічні. *Джерелознавство історії України*. К., 1998. С. 26.

⁴⁴ Высочайше утвержденное 28 апреля 1892 года «Учреждение Государственного контроля». *Свод Законов Российской империи*. Т. I. Ч. II. СПб., 1892.; *Свод Законов Российской империи* Кн.4. Т.XI, Ч.2. СПб., 1912. С. 738.; Всеподданнейший отчет Государственного контролера за 1864 год. СПб., 1865. 52 с.; Всеподданнейший отчет Государственного контролера за 1865 год. СПб., 1866. 56 с.

⁴⁵ Преобразование государственной отчетности по системе смет в 3-х ч. Ч.1. Объяснительная записка. Ч. 2. Проекты. Ч. 3. Всеподданнейшие доклады, послужившие основанием к установлению коренных начал нового устройства смет, касс и ревизий. СПб., 1861. 142 с.; Реформа денежного обращения в России. Доклады и прения в III отделении Императорского Вольного Экономического Общества. Отчет. СПб.: Тип-я В. Демакова 1896. 265 с.
URL: <http://biblioclub.ru/index.php?page=book&id=111562> (02.09.2018).; Сборник действительных узаконений, правил и форм, с дополнениями и изменениями по 1 июля 1896 г, и циркулярными разъяснениями Министерства финансов и Государственного контроля. / Сост. В.А. Сакович и И.Н. Широков и др. СПб, 1897; Сборник законов,

праці державного контролера В. Татарінова, які лягли в основу прийнятих нормативних актів, після вивчення ним перебігу реформ в Європі⁴⁶. До цієї ж групи варто віднести й рішення радянських вождів, ідеологів радянської влади та їхні офіційні оцінки історичних процесів, які на довгі роки визначили вектор розвитку історичної науки⁴⁷.

Друга, основна група історіографічних джерел, охоплює узагальнюючі монографічні розвідки, присвячені процесу розроблення, втілення та результатам реформ фінансової системи другої половини XIX – початку XX ст. у Російській імперії.

Слід зазначити, що у джерельно-історіографічному розумінні монографічне дослідження – це не книжкове видання, а такий різновид наукової продукції (книга, брошура, стаття, дисертація), що присвячений одній (моно-) проблемі. Монографічні розвідки дають нам змогу вивчити у хронології мотиви реформаторів, головні надбання реформ, ступінь їхньої успішності, вплив на процеси реформ бюрократичної та політичної кон'юнктури. Монографічні праці – це найпоширеніший та інформативно змістовний матеріал, які відрізняються чіткою постановкою проблеми, її обов'язковим вирішенням, наявністю висновків. У видовому плані ця група досить різноманітна, вона включає книги, брошури, статті, тематичні збірники статей, дисертації та їхні автореферати тощо. Під час їхнього аналізу головна увага зверталася на рівень джерельної бази, обґрунтованість висунутих авторами положень і глибину висновків та узагальнень. У процесі

положений, инструкций и циркуляров, относящихся до всех учреждений Государственного контроля / Сост. С.В. Меньковский. М., 1912.; Сборник циркуляров, изданных по Государственному контролю. 1884– 1889 гг. / Сост. И П. Менделеев. Тамбов, 1890. 206 с.

⁴⁶ Татаринев В.А. Государственная отчетность в Австрии. СПб., 1858. 52 с.; Татаринев В.А. Государственная отчетность в Бельгии. СПб., 1858. 50 с.; Татаринев В.А. Государственная отчетность в Пруссии. СПб., 1858. 72 с.; Татаринев В.А. Государственная отчетность во Франции. СПб., 1858. 96 с.; Татаринев В.А. Хозяйство и отчетность Военного Министерства во Франции. СПб., 1858. 69 с.; Татаринев В.А. Отчетность Морского ведомства во Франции. СПб., 1858. 36 с.

⁴⁷ Ленин В.И. Развитие капитализма в России. Полное собрание сочинений. М.: Политиздат, 1971. Т. 3. 665 с.; Сталин И., Киров С., Жданов А. Замечания о конспекте учебника новой истории. К изучению истории. М., 1938. 24 с.

аналізу монографічних розвідок особлива увага приділялася найновішим публікаціям, у яких минуле переосмислюється на основі сучасних досягнень історичної науки.

Прикметно, що значна кількість таких досліджень написана очевидцями подій. Попри те, що іноді це були не суто фахові історики, а економісти, юристи, політики, публіцисти, частини їхніх праць, де вони давали історичну оцінку подіям, ми вважаємо історіографічним джерелом, і вони мають важливе значення для встановлення об'єктивної картини подій. Яскравим прикладом такої ситуації є дослідження Кокорєва, Нечволодова, які аналізували реформи як практики, глибоко й критично осмислюючи їхні наслідки для суспільства.

У дорадянську добу найвагоміші праці з реформи системи фінансового управління і Державного контролю створили, наприклад, І.І. Блех, І.О. Бліох, Ф.І. Бочковський, Ф. Белявський⁴⁸ та інші. Стосовно тематики грошової реформи варто назвати праці М.Х. Бунге та І. Кауфмана⁴⁹, з реформи бюджету – М. Весселя і М. Галенкампа⁵⁰, з реформи держбанку – А. Гурьєва⁵¹ та багатьох інших.

У радянську добу надзвичайно змістовними з історії Держбанку та комерційних банків виявилися праці І.Ф. Гіндіна⁵², з історії грошової

⁴⁸ Блех И.И. Устройство финансового управления и контроля в России в их историческом развитии. СПб., 1895. 211 с.; Блюх И. С. Финансы России XIX столетия. История – статистика. В 4-х т. Т.1. СПб.: Тип. М. М. Стасюлевича, 1882. 431 с.; Бочковский Ф. И. Организация государственного контроля в России сравнительно с государствами Западной Европы. СПб., 1895. 118 с.; Белявский Ф. Исторический очерк развития государственного контроля в России. М., 1919. 61 с.

⁴⁹ Бунге Н.Х. О восстановлении металлического обращения в России. К., 1877. 32 с.; Кауфман И.И. Серебряный рубль в России. От его возникновения до конца XIX века. СПб.: Тип-я Б. Вольфа, 1910. 271 с. – URL: <https://www.on-island.net/History/Kaufman/SerRubl/vol1bw.pdf>

⁵⁰ Вессель Н. Нормальный государственный бюджет. *Русский Вестник*. 1885. № 1; Галенкампф М. Военное хозяйство в нашей и иностранных армиях в мирное и военное время. Т. 1-2. СПб., 1880.

⁵¹ Гурьев А.Н. К реформе Государственного банка, СПб.: Тип-я А. Суворина, 1893. 159 с.

⁵² Гиндин И.Ф. Государственный банк и экономическая политика царского правительства: 1860–1892. М., 1960. 416 с.; Гиндин И. Ф. Русские коммерческие банки: Из истории финансового капитала в России. М., 1948. 452 с.

реформи – В.Є. Власенка та А.Д. Гусакова⁵³, з фінансового державного контролю – А.І. Коняєва та Е. Понтовича⁵⁴. Звісно, що перелік прізвищ не є вичерпним. Ми навели для прикладу лише декілька показових праць.

На сучасному етапі розвитку історіографії джерельна база нашої теми суттєво поповнилася вагомими студіями українських, російських, європейських істориків у чиїх працях простежується інституційний підхід до проведення реформ, доводиться значимість їх для держави та вказується, що державні інтереси стали визначальними у процесі реформування усіх складників фінансової системи. Прикметно, що нові дисертаційні та монографічні дослідження написані з урахуванням сучасної методології. Серед російських істориків варто згадати прізвища В.А. Осмініної, С.О. Уразової, Н.А. Устіної, Н.А. Фадейкіної, А.А. Ялбулганова, О.В. Владімірової, Л.І. Гушціної, В.А. Мохнаткіна, Н.В. Платонової, В.М. Пушкарьової, Ю.Л. Райського, І.П. Рудовол та ін.

Серед українських варто назвати прізвища науковців, які також створили потужні дисертації з різноманітних аспектів фінансових реформ, зокрема, це А.О. Ткаченко та І.В. Ткаченко, К.М. Колеснікова, І.Г. Скоморович та ін.

Прикметно, що надзвичайну увагу сучасні російські історики присвятили постатям російських можновладців-реформаторів, міністрів С.Ю. Вітте, М.Х. Бунге та іншим. Тож ці постаті вивченні всебічно, і, їхній фаховій роботі присвячені низка дисертацій, в яких вони оцінюються надзвичайно позитивно і майже без жодної критики, що певною мірою суперечить принципу об'єктивності. Серед істориків, які створили такі праці – В.Н. Зосімчук, Т.Н. Жуйкова, М.В. Мельніков, М.А. Ткаченко та ін.

⁵³ Власенко В.Є. Грошова реформа в Росії. 1895–1898. К., 1949. 217 с.; Гусаков А.Д. Очерки по денежному обращению России накануне и в период Октябрьской социалистической революции. М.: Госфиниздат, 1946. 123 с.

⁵⁴ Коняев А.И. Финансовый контроль в дореволюционной России. Очерки истории. М.: Госфиниздат, 1959. 164 с.; Понтович Э.Э. Казна и контроль. М., 1927. 135 с.; Понтович Э.Э. Финансовый контроль. Л.: Изд-во НКФ СССР, 1928. 107 с.

Показово, що незалежно від того, до якої наукової школи належать історики – московської чи воронезької – їхні висновки потребують критичнішого осмислення.

Що стосується європейських фахівців, то найбільше ми послуговувалися працями англійських, німецьких, французьких та польських учених за три історичні періоди. Почасти вони ініціювали наукову дискусію, в яку змушені були вступити і радянські науковці, особливо в часи зламу Бреттон-вудської системи та полеміки про значимість золотого монометалізму. До найвідоміших відносимо праці Р. Гнайста, А. Вагнера, Дж. Швагжика, Г. Войтовича, І. Беренда, Д. Ранкі, С. Блека, Дж. Блюма, В. Лотца, М. д'Одіфре, А. Гершенкрона, С. Діксона, О. Крісп та багатьох інших.

Підкреслимо, що для нашого дослідження особливо важливою ця група джерел виявилась для узагальнення розуміння процесів реформування фінансової системи та усвідомлення перебігу різних складників фінансових перетворень у регіонах.

Третю групу історіографічних джерел становлять узагальнюючі видання з історіографії історії СРСР та УРСР, сучасні історіографічні розробки. Саме цю групу джерел дореволюційного періоду поповнюють збірники, видрукувані до ювілейних дат, тобто до 25-річчя Держбанку та інших фінансових установ. До ювілейних дат автори підводили підсумки результатам проведених реформ фінансової системи – чи то банківської, державного контролю чи іншим. Тематика ювілейних дат знайшла своє відображення у монографічних працях, у пресі. Серед авторів таких ювілейних збірників можна назвати С.Ф. Шарапова, який проаналізував фінансовий баланс Росії за 15 років; В.Т. Судейкіна, який підбив підсумок фінансової політики колишніх міністрів М.Х. Бунге та І.А. Вишнеградського; І.Х. Озерова, котрий дав аналіз успішності фінансової реформи включно до 1905 р.; Т.В. Локотя, який підбив підсумки бюджетній і податковій політиці; М.М. Кремяновського, який створив працю, присвячену діяльності

Державного фінансового контролю за 100 років. Ювілейними є й праці в 5 томах з історії урядового Сенату за 200 років та Нарис з історії Державного банку за 50 років. До цієї самої групи належить дослідження П. Гензеля та А. Соколова, присвячене історії фінансової реформи аж до 1917 р. в 3-х частинах, а також дослідження А. Головачова, який підбив підсумки усім реформам за перші 10 років їхнього проведення, та А. Вертеловського, який теж підсумував значимість усіх реформ, започаткованих Олександром II.

Історіографічне і наукове значення таких праць полягає в тому, що вони мають синтезуючий характер і концентровано для свого часу відображають рівень розвитку наукових знань, особливості підходів до розроблення основних проблем історичної науки, в тому числі й питань, пов'язаних із діяльністю органів влади Російської імперії.

До четвертої групи джерел ми відносимо довідкові видання, фінансові й економічні енциклопедії, зокрема відомий «Энциклопедический словарь» Брокгауза та Ефрона; «Большую советскую энциклопедию» із циклом статей, присвячених різним постатям чи подіям; біографічні словники та словники псевдонімів, збірники документів, видрукувані в різні історичні періоди. До цієї досить значної групи джерел відносимо і навчальні підручники та посібники, які в кожному історичному епоху вміщували відповідний термінологічний пласт, що свідчив про рівень розвитку науки, її категоріальний апарат. Зазначимо, що першими, хто в дорядянську епоху створили потужні навчальні комплекси і дали роз'яснення термінологічно-категоріальному апарату реформ, стали І.Є. Андрєєвський, В.П. Безобразов, С.Ю. Вітте, М.В. Владімірській-Буданов, А.Д. Градовський, В.В. Івановський, С.І. Іловайський, М. Коркунов, В.А. Лебедев, І.Х. Озеров, М. Рабинович, М. Растеряев, М. Яснопольський.

Варто згадати прізвища радянських знаних юристів, економістів та істориків, які також напрацювали пласт досліджень науково-методичного змісту, зокрема, це А.І. Абрамов, І.М. Бобович, А.Д. Гусаков, Л.А. Коваленко та ін. Сучасні російські історики примножили цю справу, створивши значну

кількість підручників, довідників, посібників, що змістовно висвітлюють питання грошової, бюджетної, податкової реформ тощо. Серед найвідоміших – видання О.І. Лаврушина, О.Д. Кузнєцової, А.Г. Кулікова, В.М. Латкіна, І.Т. Тарасова та ін.

Важливо, що сучасні українські історики стали приділяти реформам фінансової системи окресленого періоду багато уваги. Серед українських авторів відомих навчальних підручників і посібників варто згадати В.Й. Борисенка, А. Гальчинського, М.І. Крупку, Б.С. Івасіва, Н.І. Дорофєєву, І.Г. Скоморович, О.В. Колесникова, Р.Й. Тхоржевського, Р.М. Шуст. Слід підкреслити, що започаткована ідея у другій половині ХІХ ст. економістом М.І. Туган-Барановським про значимість інституційного підходу в оцінках реформ фінансової системи знайшла абсолютну підтримку саме підручниках сучасних українських та російських юристів, економістів, істориків. Між ними навіть не виникає дискусії стосовно значимості і виправданості посиленої ролі держави під час регулювання фінансових питань.

Особливість цього різновиду історіографічних джерел зумовлена їхнім спеціальним призначенням, характером викладення матеріалу, а також метою, яку могли переслідувати їх автори та укладачі в різні історичні періоди. З одного боку, навчальні посібники, енциклопедії, довідники синтезують досягнуті на час їхнього створення результати наукових досліджень, а з іншого – вони характеризуються особливою формою подачі матеріалу. Тому названа нами група джерел в ієрархії історіографічної джерельної бази займає проміжне становище між виключно науковими та науково-популярними виданнями. Вона досить помітно впливає на формування історичних знань та свідомості людей.

П'яту групу джерел становить публіцистика. Найбільша кількість публікацій, присвячених різним реформам фінансової системи, припадає на другу половину ХІХ ст. і зазвичай, увага була прикута до грошової реформи і тематики запровадження золотого монометалізму. Серед видань, які містили публікації з найгострішою критикою тієї чи тієї реформи, варто згадати

«Неделю», «Биржевые ведомости», «Кавказ», «Енисей», «Мысль». У цих виданнях друкувалися ті, чиї інтереси болісно зачепила реформа, зокрема як поміщики, так і безпосередньо самі редакції цих видань передруковували статті одна одної, утримуючи увагу публіки тривалий час. Найгострішою варто назвати статтю «Волна безденежья» («Неделя» за 10.10.1895 р.), в якій редакція вказала на брак золота для розвитку підприємництва і для виробництва хліба в епоху розквіту капіталістичних відносин, зумовленого введенням золотого монометалізму в Росії. Окремо слід назвати офіційні видання, що містили публіцистичні огляди державників, офіційних осіб і мали м'якші оцінки щодо проведених реформ. До таких належать «Русский вестник» (із циклом статей М. Весселя, присвячених порядку формування бюджету), «Вопросы государственного хозяйства и бюджетного права» (з помірною критикою військових спец. бюджетів); «Промышленность и торговля» (з ювілейними статтями за 50 років діяльності держ.казначейства); «Русское экономическое обозрение» (зі статтями професури стосовно грошового обігу в країні); «Вестник Европы» (з оглядом діяльності Державного контролю за 1889 р. і досить схвальними оцінками проведеної роботи); «Журнал гражданского и уголовного права» (виключно з глибокими фаховими статтями знаних юристів, критика яких, проведеним реформам була хоч і об'єктивною, проте надзвичайно м'якою); «Русский вестник» (з низкою редакційних статей із історії різних реформ фінансової системи окресленого періоду).

У радянські часи та на сучасному етапі розвитку історичної науки історичні журнали вже не містять публіцистики, зазвичай друкували й публікують надалі статті фахових істориків, визнаних науковців. Їхні публікації вже написані на основі наукової методології, науковим стилем і мають обґрунтовані висновки, мало емоційно забарвлені.

Джерела цієї групи відбивають суспільно-політичну атмосферу в країні, що має пряме відношення до розвитку досліджень з історії реформ фінансової системи Російської імперії в окреслений період, вони дають нам

зможу глибше розкрити вплив суб'єктивних факторів на розвиток історичної науки.

До шостої групи джерел варто віднести наративні джерела: мемуари, спогади, листування, щоденники очевидців подій. У мемуарах автори описували власне бачення ситуації в країні у другій половині XIX – на початку XX ст., давали оцінку законодавству, визначали здобутки і прорахунки чиновних кіл, характеризували своє ставлення до різних реформ фінансової системи. У мемуарах міститься важливий матеріал, що не відображений у офіційних та наукових виданнях і є рідкісним та неповторним за своїм змістом. Однак при використанні такого роду джерел варто враховувати суб'єктивізм авторів при оцінюванні історичних подій. У такому контексті вагоме значення для нас мали спогади і мемуари С.Ю. Вітте, спогади М. Альшевського про діяльність держконтролера В. Татарінова, спогади Є.Ф. Канкріна, А. Куломзіна, Є. Ламанського, М. Семевського, присвячені знаним учасникам реформ, і крім державних діячів, – спогади гострих критиків реформ, поміщиків-практиків, по чиїх господарствах боляче вдарила грошова реформа, зокрема В. Коковцова. Листи В. Лексіса та К. Маркса проливають світло саме на складні моменти проведення грошової реформи.

У дисертації використано й інші джерела, які формально складно вписати в запропоновану класифікацію, але вони відіграли важливу роль у пізнанні й осмисленні закономірностей розвитку знань про становлення фінансової системи. Йдеться, зокрема, про дослідження з історії, методології та джерелознавства історичної науки.

Отже, запропоноване наукове дослідження ґрунтується на широкій і різноманітній джерельній базі, яка включає основні групи носіїв історіографічної інформації про рівень розвитку фінансової системи Російської імперії загалом та її окремих вагомих складників: реформи банківської і кредитної системи, реформи бюджету, єдиного касового устрою і державного фінансового контролю, грошової реформи. Класифікована

джерельна база дослідження вбирає в себе праці, створені на трьох етапах розвитку історіографії і за видовим принципом поділяється на шість груп: 1) нормативно-правові акти, що визначали порядок проведення реформ та їхню сутність, і праці радянських ідеологів, що вплинули на ставлення і оцінки реформ науковців; 2) монопроблемні дослідження, присвячені загалом фінансовій системі Російської імперії та різним складникам окреслених реформ і їхньому перебігу в регіонах; 3) узагальнюючі праці з історії СРСР, України та окремих періодів; 4) навчальні підручники і посібники, енциклопедичні та довідкові видання; 5) публіцистична література; 6) наративістика.

1.3. Теоретико-методологічні засади дослідження

Методологічну основу дослідження становлять базові принципи і методи дослідження, якими послуговується сучасна вітчизняна та зарубіжна історична наука і які гарантують неупереджене й усебічне висвітлення процесу примноження історичних знань. Найголовніші серед багатьох принципи історизму, об'єктивності, детермінізму, всебічності, наступності тощо. *Принцип історизму* під час аналізу історіографії теми дав змогу виявити процес розроблення і втілення реформ фінансової системи упродовж тривалого часу. Зокрема, завдяки цьому принципу вдалося проаналізувати, як висвітлювалися в історіографії питання розроблення різних складників реформ фінансової системи (банківського, грошового, бюджетного, касового устрою та фінансового контролю), як відбувалося їхнє обговорення урядовцями, науковцями, громадськістю та в якому вигляді і форматі вони втілювалися, які дали результати. Цей принцип у тісному зв'язку з принципом *детермінізму*, дав змогу аналізувати реформи в розвитку, в причинно-наслідкових зв'язках та взаємозв'язках. Застосування цього принципу сприяло розумінню сутності державницьких процесів, зумовлених реформами, і стану їхнього висвітлення в науковій літературі. Принцип

детермінізму уможливив співвіднести реформаторські процеси на різних рівнях і водночас у нерозривному поєднанні усіх секторів реформованої фінансової системи. Завдяки методологічним вимогам принципу історизму можна виокремити етапи реформування різних складників фінансової системи, визначитися з їхніми часовими інтервалами (показовим є приклад грошової реформи 1862–1863 рр. та її продовження й логічне завершення 1897 р.). Критеріями для визначення етапів можуть стати якісні зміни у фінансовій системі, які вплинули на характер публікацій, чим змінили погляди широких кіл суспільства.

Принцип об'єктивності передбачає, що джерела й факти мають бути оцінені неупереджено, попри частку власне авторського суб'єктивізму, особливо враховуючи: праці негативно налаштованих до реформ авторів та чиновників XIX ст., висновки радянських істориків з ідеологічним підтекстом, оцінки сучасних російських науковців з переважаючою ідеєю інституціоналізму. При цьому значна увага приділена позиції дослідника, його вмінню бачити необґрунтовані, суб'єктивні висновки авторів та уникати категоричності. Щоб реалізувати цей принцип, дисертант прагнув забезпечити репрезентативність джерел за кількісним, видовим та якісним показниками, досягнути їхню повноту та переконатися в достовірності.

Принципи системності та всебічності завжди в основі авторського бачення реформ фінансової системи як єдиного комплексу заходів, нерозривно пов'язаних, які зумовлювали одна одну. Для реалізації принципу було враховано приріст нових знань і використано джерела історичного, історико-правового та історико-економічного змісту. Поява наукових студій на стикові наук особливо стала помітною на сучасному розвитку історіографії. Принцип наступності сприяв вивченню історіографії реформ фінансової системи з урахуванням трьох історіографічних періодів й аналізу трансформації поглядів науковців, спричинену зміною історичних епох. Принцип плюралізму насамперед дав змогу врахувати й показати різні погляди на проблеми перетворень фінансової системи в Російській імперії,

які склали концептуальне підґрунтя дібраних джерел й репрезентували ліберальну, консервативну, західноєвропейську, вітчизняну та російську інституціональні течії в історіографії тощо.

Вищеназвані принципи сприяли виявленню головних тенденцій у розвитку історіографії обраної теми, встановленню співвідношення знань між різними періодами, реальну змістовність і якість їхнього примноження чи недостатність та насамкінець, дали змогу реалізувати прогностичну функцію, виявивши маловисвітлені в історіографії питання.

Добираючи методи (способи) дослідження, автор брав до уваги важливі в концептуальному плані розробки провідних вчених, змістовні висновки та узагальнення яких сприяли осмисленню і формуванню принципів положень цього дослідження.

Використання загальнонаукового методу аналізу і синтезу обумовлене самим характером історіографічної роботи. Зокрема, було проаналізовано умови створення і тематику історичних праць, присвячених реформам фінансової системи другої половини XIX – початку XX ст. у Російській імперії, їхній зміст, джерельну базу, а відтак синтезовано знання, здобуті авторами, і встановлено повноту дослідження того чи іншого аспекту теми.

Застосування порівняльного методу сприяло порівнянню підходів різних дослідників до проблеми, співвіднесенню оцінок реформ фінансової системи у працях дорадянського, радянського і сучасного історичних періодів. Порівняльний метод дав змогу виявити реальне примноження знань на різних етапах історичної науки, виокремити внесок конкретних дослідників у розроблення тих чи інших аспектів окресленої теми. *Проблемно-хронологічний метод* дав можливість з'ясувати, представниками яких наукових шкіл, коли і де були започатковані дослідження певної проблеми, хто продовжував її вивчення і які якісно нові результати були отримані.

Синхронний метод застосовано для дослідження праць різних авторів, виконаних у межах одного й того самого історіографічного періоду, але на

основі різних методологічних засад. Насамперед цей метод було використано для порівняння праць західноєвропейських авторів з доробком дорадянських, радянських і сучасних українських та російських науковців. Водночас, між собою було порівняно висновки сучасних українських авторів з оцінками російських учених, що дало змогу отримати об'єктивні історіографічні дані. *Біографічний метод* сприяв дослідженню не лише внеску окремих визначних постатей у розроблення реформ (В. Татарінова, С. Вітте та ін.), а й аналізу їхніх оцінок реформ, на зміст яких вплинули власні конкретні переконання посадовців.

Метод періодизації сприяв виявленню не лише історичних періодів у розвитку історіографії, а й вкупі з методом порівняльного аналізу дав змогу співвіднести історичні періоди з історіографічними. Відповідно до завдань історіографічного дослідження застосовано та адаптовано й інші методи історичного пізнання.

Отже, принципи історизму, детермінізму, об'єктивності, системності, всебічності, наступності, плюралізму заклали основу для дослідження автором історіографії тих проблемних питань, які мали місце під час розроблення і втілення реформ фінансової системи протягом другої половини ХІХ – початку ХХ ст. При вирішенні поставлених завдань було використано методи історіографічного пізнання: аналізу і синтезу, порівняльний, проблемно-хронологічний, синхронний, біографічний, періодизації та ін.

РОЗДІЛ 2

РЕФОРМА БАНКІВСЬКОЇ І КРЕДИТНОЇ СИСТЕМИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ: ІСТОРИОГРАФІЯ

У другій половині ХІХ ст. фінансисти й політики Російської імперії мали відреагувати на виклики часу чіткими реформаційними кроками у банківській сфері. Оскільки результати науково-технічної революції потребували активного фінансування, нових форм і методів підтримки підприємництва, держава стала на шлях реформування банківської і кредитної системи. Тогочасні політики набули значного досвіду в царині реформування банківської системи, який не втратив актуальності і для сучасних поколінь реформаторів, особливо в частині усвідомлення глибини припущених помилок. Напередодні прогресивних реформ 1860-х рр. гостро постала проблема залучення закордонних інвестицій у промисловість і транспортну мережу Російської імперії, адже залізниці вже стали знаряддям транснаціональної політики і водночас урізноманітнилися форми підприємництва. В Європі швидко розширювалася мережа банків і страхових компаній, а брак чіткої нормативно-правової бази для діяльності цих установ саме в Російській імперії перешкоджав як економічному прогресу, так і взаємодії банківської системи на міжнародному рівні.

Усі історіографічні джерела дорядянської, радянської й сучасної доби з цієї тематики умовно можна розподілити на декілька груп залежно від обраної авторами проблематики, якій вони присвячені. До першої групи варто віднести джерела, присвячені тематиці розроблення реформ. До другої – праці, які стосувалися реформування конкретних банківських установ, зокрема Державного, Селянського, Дворянського та інших. До третьої – дослідження, присвячені еволюції кредитної системи в рамках банківської. Залежно від оцінок подій і ставлення авторів до результатів реформи можна

виокремити ті праці, що містять схвальні оцінки подій, і, звісно ж, іншу групу – з гострою критикою одержаних результатів.

Реформа банківської і кредитної системи мала низку складників: вибирала в себе заснування Держбанку 1860 р.; скасування казенних банків і появу комерційних кредитних установ; заснування Селянського поземельного банку 1882 р. та Дворянського земельного банку 1885 р.; нову реформу Держбанку 1894 р.

Враховуючи це, можна виокремити певні етапи розвитку історіографії. Перший етап, пов'язаний із розробленням реформи, стосувався 1850-х–1860-х рр.; другий тривав протягом 1860-х рр. і відбивав перші результати реформи та реакцію на неї суспільства; третій охоплював публікації 1870-х–1880-х рр., який умовно можна вважати етапом посиленого контролю над банківською і кредитною системою; четвертий етап – 1890-і рр. – етап завершення реформи Державного банку.

2.1. Дорадянська історіографія про розроблення, втілення і результати реформи

На середину 1850-х рр. перед реформаторами постала складна проблема на кшталт обрання правильного підходу до втілення реформи банківської та кредитної системи. Процес розроблення реформи знайшов належне висвітлення в історіографії. Зокрема, проекти реформи банківської системи та інноваційні пропозиції російських урядовців заслуговують на науковий аналіз саме з огляду на їхню значущість для сьогодення.

Тогочасні дослідники зазначали, що обстановка, яка склалася наприкінці 1850-х рр., свідчила про повну неспроможність казенних банків відповідати на виклики часу. Пожвавлення промисловості та заплановане звільнення селянства з-під кріпосної залежності потребували нових підходів до кредитування в країні, тож назріла потреба не в державному, а в приватному кредитуванні, а отже – банківська реформа.

Російські фінансисти усвідомлювали вагому роль праць європейських дослідників, зокрема К. Сен-Сімона⁵⁵ та Б. Гільдебрандта⁵⁶, які наполягали на розвитку кредитної системи для промислового прогресу і на гнучкості банківської системи. Це дало поштовх до практичного вивчення європейської практики. Так, ще до посади міністра М.Х. Рейтерн та майбутній очільник Державного банку Є.І. Ламанський дослідили це питання, а результатом стали аналогічні проекти в Росії. А. Гур'єв, написавши широкий історичний огляд «Записка о промышленных банках», зазначав, що російські фахівці вивчили і роботу французької установи «Credit Mobilier». Цей банк здійснював підписку, купівлю і продаж найрізноманітніших цінних паперів, кредитував купівлю цінних паперів тощо»⁵⁷, а модель його роботи наклала відбиток на зміст розробленої реформи в Російській імперії.

Вивчення європейського досвіду дало змогу російським можновладцям збагнути безперечний факт – європейська банківська і кредитна система розвинулася природним чином, тобто спочатку банки самі впроваджували нові способи обслуговування клієнтів, а європейські держави згодом підвели під це законодавчу базу. Натомість заангажована і забюрократизована Російська імперія прагнула спочатку розробити закони і в їхні рамки втиснути банківську систему. У своїй змістовній праці П. Мигулін підкреслював, що в Європі банки створювалися за приватної ініціативи і на приватні кошти й держава не втручалася в їхню діяльність⁵⁸. Напередодні реформи приватних банків не існувало, фінансова система була монополізована державою. Цю дійсність було майже неможливо виправити докорінно. Суворий державний контроль над усіма сферами життя суспільства ставив реформаторів у певні рамки.

⁵⁵ Сен-Симон. Избранные произведения. М.-Л.: Изд-во академии наук СССР, 1948. – URL: https://issuu.com/asthenicsyndrome/docs/saint-simon_-_ouvres_choisies1t

⁵⁶ Гильдебрандт Б. Политическая экономия настоящего и будущего. СПб.: Тип-я В. Безобразова, 1860. 280 с. С.19.

⁵⁷ Гурьев А. Записка о промышленных банках. СПб.: Тип-я В. Киршбаума, 1900. 42 с.

⁵⁸ Мигулин П. Наша банковская политика (1829–1903) Опыт исследования. Харьков: Типография «Печатное дело», 1904. 449 с. С. 1.

Водночас робота над реформою відбувалася в умовах, коли вектор розвитку фінансової системи було вже задано міністром фінансів Є.Ф. Канкріним (1823–1844 рр.), який ставив державні інтереси вище за право приватних осіб опанувати комерційну справу. І його погляди надзвичайно сильно вкорінилися в суспільстві. Такий жорсткий державний контроль за фінансовою системою загалом знаходив підтримку правлячих кіл. Про це прямо вказували в історико-біографічних нарисах, присвячених міністру А.Ф. Кейзерлінг⁵⁹ та І.Н. Божеянов⁶⁰. Крізь призму його діяльності дослідники фактично висвітлили урядові настрої.

П. Мігулін згадував, що граф Є.Ф. Канкрін переймався розвитком казенних банків, адже держава регулярно брала в них позики, покриваючи дефіцит⁶¹, тож у підтримці приватної ініціативи міністр не бачив потреби. Не вбачав суттєвих причин у реформі й публіцист, громадський авторитет, експерт МНО М.Х. Вессель. Він висловився на підтримку казенних банків і зазначав, що вони не мали браку капіталів, оскільки всім, хто вкладав у банк кошти давали білети на пред'явника, а ці білети ходили в обігу як гроші⁶². Тож причини, чому саме Є.Ф. Канкрін і не збирався реформувати (ліквідувати) казенні банки, ставали очевидними. Крім нього, побоювання стосовно радикально нових форм управління фінансами в державі та нових механізмів вирішення питань описував і відомий економіст М.І. Туган-Барановський⁶³.

Загалом державна політика стримування неминучих прогресивних явищ пронизувала тогочасні урядові кола й водночас, змушувала їх публічно

⁵⁹ Кейзерлинг А. Ф. Гр. Е. Ф. Канкрин. *Русский Архив*. 1866. № 1. С. 113-126.

⁶⁰ Божеянов И. Н. Граф Егор Францевич Канкрин. Его жизнь, литературные труды и двадцатилетняя деятельность управления Министерства финансов. СПб.: Издание гр. И. Канкрин, 1897. 249 с.

⁶¹ Мигулин П. Наша банковская политика (1829–1903) Опыт исследования. Харьков: Тип-я «Печатное дело», 1904. 449 с. С. 32.

⁶² Вессель Н.Х. Наша новая государственная финансовая деятельность. СПб., 1884. С. 5.

⁶³ Туган-Барановский М. И. Русская фабрика в прошлом и настоящем. СПб., 1898. Т. 1. С. 260-298, 468-496.

визнавати потребу в реформі. Зміст праць вищеназваних авторів свідчив про зародження в історіографії інституційного підходу.

«Між тим, – як зазначав В.Т. Судейкін, – проекти відкриття комерційних банків гальмувалися через різні формальності, невмілу постановку справи, слабкий розвиток мережі провінційних відділень банків, побоювання, що розвиток комерційного кредиту зменшить касові капітали банків на випадок якщо вкладники затребують внески»⁶⁴. Але, як стверджує В.Т. Судейкін, наступні дефіцити коштів за часів міністрів Ф.П. Вронченка (1844–1852 рр.) та П.Ф. Брока (1852–1858 рр.), після провальної Кримської війни, дали поштовх появі нових оцінок ситуації. Державний дефіцит покривали неконтрольованим випуском кредитних білетів і засобами казенних банків⁶⁵. У Статистичному часописі також публікували цифри, які підкреслювали фінансову скруту держави⁶⁶. Колапс банківської сфери настав у пік воєнної кампанії, оскільки вкладники почали достроково повертати вклади⁶⁷.

Економісти-практики тих часів визнавали, що формування банківської і кредитної системи нового типу насамперед було пов'язане з розбудовою залізниць та скасуванням кріпосного права, адже селянська реформа вивільнила мільйони осіб, які потребували дрібного кредитування. Такий погляд містять і публікації П. Мигуліна⁶⁸, голови Державного департаменту економії Державної Ради А.Д. Гур'єва, В.П. Безобразова, затятого противника усього казенного, та матеріали «Вестника промышленности». Водночас вони гостро критикували недотепність міністра П. Брока, який докерувався до того, що держава сплачувала величезні відсотки вкладникам, кошти яких не могли вдало розмістити через брак установ.

⁶⁴ Судейкин В.Т. Государственный банк. Его экономическое и финансовое значение. СПб., 1891. С. 129.

⁶⁵ Там само. С. 137-138.

⁶⁶ Статистический временник. СПб., 1866. Отд. III. С. 81.

⁶⁷ Там само. С. 78.

⁶⁸ Мигулин П. Наша банковская политика (1829–1903) Опыт исследования. Харьков: Тип-я «Печатное дело», 1904. 449 с. С. 99.

З опублікованих праць відомо, що передумови реформи були очевидними, тож зібрали комісію з розроблення законопроекту банківської реформи, до якої увійшли В. А. Арцимович, В.П. Безобразов, Н.Х. Бунге, І.В. Вернадський, К.К. Грот, А.П. Заблоцький-Десятовський, Ф.Ф. Кобеко, О. І. Кошелєв, А.Д. Крігер, Є.І. Ламанський, Н.А. Мілютін, Н.Х. Рейтерн, М.К. Цеймерн, В.А. Черкаський⁶⁹.

Комісія відпрацювала півроку і оприлюднила чотиритомну працю «Труды комиссии Высочайше утвержденной для устройства земских банков». Ключові ідеї комісії у змістовній праці глибоко проаналізував П. Мігулін, вказуючи, що насамперед комісія заборонила банкам перетворювати безстрокові банківські вклади в довгострокові кредити, що порушувало банківський баланс, здоровий глузд і заважало вкладникам у будь-який час повернути свої кошти⁷⁰. Крім цього, вивчивши заходи, розроблені тогочасними реформаторами, він підкреслював, що вони вважали головними перешкодами для банківської реформи, в частині відкриття приватних банків, – брак вільних капіталів і відсутність довіри з боку населення, яке звикло до державних позик.

Під час роботи над проектом реформи Є.І. Ламанський обґрунтував її власне бачення і згодом оприлюднив позицію у спогадах. Він зазначав, що його думку підтримали всі члени комісії і запропонували заснувати Державний банк як єдину незалежну від уряду комерційну кредитну установу з правом емісії цінних паперів, а за основу прийняти статут французького центробанку з поправками, які враховували б російські реалії⁷¹.

⁶⁹ Труды комиссии Высочайше утвержденной для устройства земских банков. Т.1. Проект положения о земских кредитных обществах СПб., 1860. 226 с. С. 5.

⁷⁰ Мигулин П. Наша банковская политика (1829–1903) Опыт исследования. Харьков: Тип-я «Печатное дело», 1904. 449 с. С. 68-69.

⁷¹ Ламанский Е.И. Статьи. Воспоминания. Письма. / Составители: А.В. Бугров, М.А. Елистратов М.: ООО «УП ПРИНТ», 2015. 376 с. С. 56.

П. Мігулін звертав увагу на те, що В.П. Безобразов, як впливовий член комісії, також підтримав ідею заснувати Центральний емісійний імперський банк на акціонерних засадах⁷².

Отже, опубліковані праці, присвячені питанням причин банківської реформи та процедурі напрацювання її змісту, дають підстави вважати, що урядова комісія розробила проект реформи з ідеєю створення потужного Державного банку, який мав би вирішувати нагальні питання кредитування. Попри упереджене ставлення до реформи міністрів попередніх каденцій її основні засади були напрацьовані й зачіпали також тему утворення різнопрофільних банків країни та нових кредитних установ.

З огляду на це, окремої уваги потребують праці, що містять аналіз та оцінки реформування окремих банків і кредитних установ.

Реформа банківської системи почалася з підписання указу від 16 квітня 1859 року про призупинення видачі позик під заселені маєтності, а через місяць запрацювала комісія для формування земських банків, якою керував Ю. Гагемейстер. Він вивчив досвід розвитку банківської справи в Західній Європі, Царстві Польському та виклав свої погляди у праці «Теория налогов...»⁷³, обстоюючи ідею переходу від системи казенних банків до приватних, а також підтримав повну самостійність земських банків. Державна рада не прийняла проекту «Положения о земских кредитных обществах», розроблений під головуванням Ю. Гагемейстера. Результати роботи над реформою і погляди усіх членів комісії змістовно викладені у праці «Труды комиссии, высочайше утвержденной для устройства земских банков»⁷⁴. Фактично проект регулював діяльність Земських Кредитних товариств, Земських банків, заснованих на приватних капіталах.

⁷² Мигулин П. Наша банковская политика (1829–1903) Опыт исследования. Харьков: Тип-я «Печатное дело», 1904. 449 с. С. 70.

⁷³ Гагемейстер Ю.А. Теория налогов, примененная к государственному хозяйству. М., 1852.

⁷⁴ Труды комиссии Высочайше утвержденной для устройства земских банков. Т.1. Проект положения о земских кредитных обществах. СПб., 1860. 226 с.

Із оцінок Комісії по заснуванню земських банків випливало, що прогресивні фінансисти не сприймали державного контролю над цими установами та виступали проти того, щоб їхню кредиторську діяльність контролювала держава. Сторічна історія діяльності кредитних дореформених установ видавалася прогресивно налаштованим авторам реформи непродуктивною і лише ідея приватної ініціативи у створенні таких банків знаходила підтримку. Принаймні саме така теза була наскрізною в «Журналах», які систематично вела комісія⁷⁵.

Одночасно ситуація ускладнилася тим, що тривав процес ліквідації казенних банків і це призвело до браку кредитних установ у самий розпал розвитку капіталістичних відносин. У нарисі історичного змісту очевидець тих подій В. Кокорев згадував, як під час розроблення реформи з'ясувалося, що наприкінці 1850-х рр. з усіх кредитних установ діяли лише Ліфляндська дворянська кредитна спілка, Естляндська дворянська кредитна каса, Езельський селянський банк, земське кредитне товариство Царства Польського, Курляндська кредитна спілка, Олександрівський дворянський банк у Нижньому Новгороді, кілька десятків міських громадських банків та незначна кількість банкірських домів вкупі з обмінними лавками. І це в країні, з багатомільйонним населенням і значними потенційними промисловими потужностями⁷⁶.

Отже, розвиток промисловості й капіталістичних відносин потребував якнайшвидшого кредитування населення і підприємців, а пропозиції реформаторів натикалися на прагнення можновладців проконтролювати щонайменші фінансові ініціативи і свободи.

⁷⁵Труды Комиссии Высочайше учрежденной 10 июля 1859 г. для устройства земских банков. Т. 1-4. СПб.: Издание Комиссии для устройства Земских Банков. Тип. В. Безобразова и Комп., 1860–1862.

⁷⁶ Кокорев В.А. Экономические провалы. М.: Общество купцов и промышленников России, 2005. 336 с. – URL: http://reosh.ru/wp-content/uploads/2014/10/Kokorev_V_A_-_Ekonomicheskie_provaly_-_2005.pdf

Згодом уряд видав низку указів: 10 липня, 1 вересня, 26 грудня 1859 р., а також 31 травня й 10 червня 1860 р., унаслідок яких, Міністерство фінансів одержало контроль над ощадними касами; установами громадського піклування, відомими як «приказы общественного призрения»; Комерційним і Позиковим банками; кредитні установи відокремили від благодійних; приймати нові фінансові вклади було дозволено лише Комерційному держбанку, замість якого 31.05.1860 р. заснували Державний банк. Позиковий банк припинив існування, а його функції перебрала Петербурзька ощадна казна. Усі внески в казенні кредитні установи і водночас емісію паперових грошей відтоді контролював Держбанк. Такий висновок по реформі оприлюднив П. Мігулін⁷⁷. Підтвердження його правоті знаходимо і в нормативних актах, зокрема у «Свод[е] Законов Российской империи»⁷⁸.

Так логічного завершення набули всі перетворення банківської системи, що тривали майже сторіччя.

Отже, від 31.05.1860 р. Державний банк підпорядковувався міністру фінансів і фактично, як комерційна кредитна установа був у статусі окремого департаменту Мінфіну, тобто незалежністю не відзначався. Згодом усі усвідомили, що такого поєднання комерційної установи в структурі державної не було ніде у світі, а отже відразу відчули, що кошти під комерційні кредити швидко пішли на державні потреби, тобто на «латання дірок». Держбанк мав сплатити борги дореформених кредитних установ, інвестувати кошти в державні цінні папери, накопичувати золотовалютні резерви, а згодом ще й надавати підтримку Селянському та Дворянському іпотечним банкам. Така діяльність спрямовувала капітали зовсім не в бік кредитування національної економіки. Варто зазначити, що у працях тих часів підкреслено значну роль у підтримці Держбанком створення

⁷⁷ Мигулин П. Наша банковская политика (1829–1903) Опыт исследования. Харьков: Тип-я «Печатное дело», 1904. 449 с. С. 70.

⁷⁸ Свод Законов Российской империи Кн.4. Т.ХІ, Ч.2. СПб., 1912. С. 738.

Московського купецького банку, біля витоків якого стояв і безпосередньо В. Кокорєв⁷⁹.

У змістовній праці «Министерство финансов 1802–1902»⁸⁰ зазначається, що внаслідок реформи одержали розвиток і акціонерні земельні банки, які надавали кредити під заставу земельних ділянок і міської нерухомості. Однак зі змісту видання випливає, що протягом 1871–1873 рр. їх було утворено десять і чисельність не збільшилася навіть до 1917 р.

Банки європейського зразка акціонерного типу у формі товариств взаємного кредиту тривалий час не відкривали з причин відсутніх передумов. Попри значну недовіру до всього нового як з боку урядовців, так і з боку населення, в опублікованих виданнях ми натрапляємо на тезу про те, що проекти створення нової банківської системи надходили чиновникам регулярно. Міністерство фінансів та Державна рада стикалися з тим, що всі проекти формування приватних банків містили прохання про позики та привілеї від держави. Із джерел наративного характеру можна зробити висновок, що більшість їхніх авторів просили утворити банки, які б одночасно надавали комерційний, іпотечний та промисловий кредити й були організовані на зразок європейських. Однак у Росії жоден такий проект затверджений не був. І як підкреслювали у працях біографічного змісту В. Азанчевський⁸¹ та А. Яновський⁸², лише коли міністром фінансів став М.Х. Рейтерн (1862–1868 рр.) ідея створення банків у формі товариств взаємного кредиту, акціонерних комерційних банків, акціонерних земельних банків та акціонерних ломбардів почала втілюватися в життя.

Отже, є підстави вважати, що прогресивні ідеї реформування банківської і кредитної системи імперії були домінуючими лише до середини

⁷⁹ Министерство финансов 1802–1902.: [Исторический обзор главнейших мероприятий финансового ведомства]. СПб.: Экспедиция заготовления гос.бумаг, 1902, Ч.1. 640 с. С. 439.

⁸⁰ Там само.

⁸¹ Азанчевский В. Рейтерн Михаил Христофорович. *Русский биографический словарь*: в 25 т. СПб., 1913. Т. 16: Рейтерн–Рольцберг. С. 5-22.

⁸² Яновский А.Е. Рейтерн, Михаил Христофорович. *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона*: в 86 т. (82 т. и 4 доп.). СПб., 1899. Т. XXVIa. С. 511-512.

1860-х рр. і зазнали значної протидії на етапі втілення реформи в життя. Насамперед перешкоди чинилися на двох вагомих напрямках змін економічної політики – в залізничному будівництві та грошовому обігу. Як зазначають фінансисти, з 1865 р. залізничний транспорт уже не отримував підтримки приватного капіталу, обмін кредитних білетів на металеві гроші також зазнав краху і за цих обставин утворення акціонерних банків та товариств взаємного кредитування відбувалося досить повільними темпами, а банки змішаного типу, проекти яких жваво обговорювали фахівці, так і не були дозволені.

Як експеримент, у режимі найбільшого сприяння діяли Петербурзьке товариство взаємного кредитування (1863 р.) і Петербурзький приватний комерційний банк та й то за підтримки Мінфіну і Держбанку. Опубліковані видання свідчать, що Петербурзьке товариство взаємного кредитування виникло за активної підтримки Є.І. Ламанського, який очолив його правління, одночасно перебуваючи на посаді керуючого Держбанку. Це товариство було утворене для обслуговування торговельно-промислової діяльності його членів, але значні кошти також спрямовувалися на видачу позик під цінні папери. Тож протягом 1863–1871 рр. товариство перетворилося на дочірню установу Держбанку і діяло для підтримки залізничних товариств та перших акціонерних банків, а отже, брало участь у формуванні внутрішнього ринку цінних паперів. Це товариство стало втіленням економічної політики держави. Формально, не перебуваючи у структурі Держбанку, товариство використовувало форми та методи роботи, які сам Держбанк використовувати не міг. Зауважимо, що стимул становленню банківської системи акціонерного типу давав розвиток залізничного транспорту. Зазвичай підприємці не мали всієї потрібної суми коштів, щоб до оголошення офіційної публічної підписки на акції своєї компанії внести її в Державний банк як частину основного капіталу. Тож завданням товариства було авансувати цю частку. Відомий аналітик фінансових питань і біограф К. Скальковський підкреслював, що «звичайні

перехожі могли досить часто спостерігати, як позичальники (артільники) мішками переносили кошти із каси Товариства до каси Держбанку, і навпаки. Усі обліково-позичкові операції Петербурзького товариства взаємного кредиту станом на 1870 р. становили 40,5 млн руб., із них операції з обліку векселів 6 млн. руб. Основна ж маса – 34 млн руб. була використана для видачі позик під цінні папери»⁸³.

Отже, перший приватний Петербурзький акціонерний комерційний банк був утворений у 1864 р. Як і Петербурзьке товариство взаємного кредиту, він був заснований за підтримки Держбанку, Правління якого дало згоду протягом 10 років надавати фінансову підтримку та купити 20% акцій банку на 1 млн руб. й водночас поступитися на користь інших акціонерів 5% дивідендів за цими акціями. Умови розподілу прибутків не були прописані в статуті і визначалися додатковими тимчасовими угодами. За такі суттєві поступки Держбанк вимагав увести одного свого представника до складу правління комерційного банку, а другому – надати посаду депутата банку. Петербурзькому приватному банку доручалися операції на фондових і валютних біржах у тих ситуаціях, якщо Держбанк не мав змоги впливати на курс кредитного рубля і курси державних цінних паперів. Як яскравий приклад потреби в таких повноваженнях, тогочасні дослідники наводять факт квітневої світової біржової паніки 1866 р. Зокрема, на теренах Російської імперії відбулося стрімке пониження вексельного курсу, чим миттєво скористалися спекулянти. Тож саме Петербурзькому комерційному банку разом з Банкірським домом Вінікен і Кобило було конфіденційно доручено протидіяти спекулянтам шляхом продажу своїх векселів на ринку. Навесні 1867 р. цим же банкірам було доручено аналогічним чином протидіяти падінню вексельного курсу. В результаті заборгованість з боку Петербурзького комерційного банку Держбанку за переобліком векселів станом на 1873 р. досягла 4 млн руб. Згодом аналогічні операції став

⁸³ Скальковский К. Стоит ли поощрять нашу промышленность. СПб.: изд. С.Ф. Соловьева; тип. А. Головачова, 1866. [4]. 92 с.

проводити заснований Петербурзький позиковий банк, який очолював міністр внутрішніх справ П.А. Валуєв. Як зазначав П. Мігулін, банки, які виникали пізніше вже звісно не мали таких привілеїв, проте й вони одержували значну підтримку. Як приклад, згадує утворення в 1866 р. Московського акціонерного купецького банку 1866 р., якому Держбанк надав кредит, що перевищував його статутний капітал. Цей банк фінансував здебільшого текстильні підприємства і до початку ХХ ст. був другим у державі за величиною активів⁸⁴.

Як ми уже зазначили, на тлі втілюваних реформ у розвитку банківської системи Росії помітну роль відіграв підприємець В. О. Кокорєв. За його підтримки в кінці 1860-х рр. і був заснований Московський купецький банк, членами якого були знані промисловці й економісти – С. Мамонтов, Ф. Чижов, М. Горбов та ін.⁸⁵. Відомий історик К. Кавелін високо оцінював діяльність В. Кокорєва, зазначаючи, що «у нього є думки, від яких не відмовилися б і давні мудреці. Скільки новизни, глибини і сили!»⁸⁶. Критичні погляди В. Кокорєва стосовно гальмівних процесів розвитку банківської системи в Росії поділяв і його компаньйон Савва Мамонтов, який також підкреслював, що утворені банки обов'язково мають надавати суттєву підтримку залізничному будівництву і не варто залучати іноземні кредити під таку справу⁸⁷.

Як свідчить історіографія, результати реформи кредитної системи кардинально протилежно були сприйняті в суспільстві. Зокрема, фінансисти зробили акцент на тому, що кредитне питання все ж було розв'язане не кращим чином, адже дійсно комерційні банки чисельно зростали, проте

⁸⁴Мигулін П. Наша банковская политика (1829–1903). Опыт исследования. Харьков: Тип-я «Печатное дело», 1904. 449 с. С. 70.

⁸⁵ *Русский биографический словарь*. Кокорев В.О. СПб., 1910. – URL: <https://books.google.com.ua/books?id=492SDwAAQBAJ&pg=PA547&lpg=PA5>

⁸⁶ Кокорев В.А. Экономические провалы. М.: Общество купцов и промышленников России, 2005. 336 с. С. 1. – URL: http://reosh.ru/wp-content/uploads/2014/10/Kokorev_V_A_-_Ekonomicheskie_provaly_-_2005.pdf

⁸⁷ Мамонтов С. И. О железнодорожном хозяйстве в России. М., 1909. 79 с.

відсоткова ставка на кредит була набагато вища за дореформену (різниця становила від 6 до 15 %), а Держбанк не міг нічого вдіяти, бо його засоби були спрямовані на ліквідацію попередніх кредитних установ. Така оцінка ситуації прямо впливає із опублікованих даних у щорічнику державних кредитних установ⁸⁸.

Як відомо з історичного нарису, присвяченого історії Калузького купецтва, сам його очільник (1899 р.) І.І. Білібін, який походив родом з калузьких купців, неодноразово підкреслював, що ставлення держави в особі Мінфіну та Держбанку до акціонерних банків можна було назвати політикою насадження та плекання. І хоча операції з приватними цінними паперами для банку були непрофільними, він все ж купив 500 акцій утвореного в 1896 р. Російсько-Китайського банку⁸⁹.

Отже, протягом перших 10 років реформування банківської системи у підсумку Росія мала лише 5 акціонерних комерційних банків і 9 товариств взаємного кредитування. Загалом же, як підкреслює підприємець і очевидець процесу реформ В. Кокорєв, у Москві товариство взаємного кредитування виникло лише в 1869 р., а пізніше, цього ж року, відкрили два акціонерних комерційних банків в Петербурзі: Петербурзький обліковий і позиковий банк та Петербурзький міжнародний комерційний банк. Станом на 1870 р. в Росії діяли лише 7 акціонерних комерційних банків, а між тим в США та Європі простежувалося грандіозне економічне зростання, яке супроводжувалося стрімким будівництвом залізниць і з 1865 р. по 1875 р. довжина залізничного полотна збільшилася вдвічі, а це надзвичайно простимулювало народне господарство, особливо кам'яновугільну та металургійну галузі. Зростання світової промисловості супроводжувалося інтенсивним розвитком акціонерних підприємств. У європейських країнах складний концесійний (дозвільний) механізм утворення акціонерних товариств було замінено

⁸⁸Среднестатистический Ежегодник государственных кредитных установлений. СПб. Вып 1. 1878. С. XXVIII.

⁸⁹Торгово-промышленная Россия. Справочная книга для купцов и фабрикантов. СПб., 1899.

явочним (реєстрацією товариства за фактом його виникнення), що сприяло швидкій появі нових акціонерних підприємств. Для порівняння, тогочасні науковці зауважували, що «в 1870-х рр. у Німеччині було засновано 928 акціонерних товариств та 138 банків; в Австрії – 642 акціонерних товариств і 140 банків, навіть за відсутності Національного банку до 1867 р., а за цей же десятирічний період в Англії 4241, тож явне відставання фінансової системи Росії ставало все більш очевидним»⁹⁰.

Буржуазія європейських країн стала відігравати в тогочасних суспільствах провідну роль, натомість піддані Російської імперії існували в умовах дозвільної системи заснування товариств. Світ охопили: неймовірно висока емісія цінних паперів, створення чисельних акціонерних товариств, підйом промислового виробництва, що спричинило потужний розвиток банківських систем в європейських країнах. Згодом ситуація завершилася економічною кризою 1873 р. Однак до того часу Російська імперія перебувала у процесі розроблення фінансових реформ та перших кроків їхнього втілення.

Загалом же історіографія дає підстави вважати, що складним і дуже поступовим в імперії був не лише процес заснування перших акціонерних банків та товариств взаємного кредитування, а й становлення всієї капіталістичної кредитної системи. Тогочасні історики та економісти основною причиною такого повільного розвитку називали притаманні Росії повільні темпи накопичення капіталів, зумовлені її геополітичним становищем. Так, очевидці банківської реформи В. Кокорев, І. Білібін, К. Скальковський в опублікованих працях досить критично оцінили процес її втілення та показали консервативну роль держави в ньому. Враховуючи, що дійсно значна кількість тогочасних публікацій містять схвальні оцінки розпочатих у 1860-х рр. реформ банківської системи, то особливої уваги

⁹⁰ Кокорев В.А. Экономические провалы. М.: Общество купцов и промышленников России, 2005. 336 с. – URL: http://reosh.ru/wp-content/uploads/2014/10/Kokorev_V_A_-_Ekonomicheskie_provaly_-_2005.pdf

потребують оцінки реформ, здійснені безпосередніми учасниками подій – банкірами і підприємцями, які в ті часи стикалися з регулятивною політикою держави і гостро реагували на всі недоліки внутрішньої фінансової політики. Важливу роль для усвідомлення того, як вплинули проведені реформи на суспільство, має праця «Экономические провалы. (По воспоминаниям с 1837 года)»⁹¹ тогочасного підприємця і мецената Василя Олександровича Кокорева (1817–1889 рр.). В. Кокорев дотримувався дещо іншої точки зору на успішність і результативність реформ банківської системи означеного періоду і водночас пропонував власні обґрунтовані варіанти вирішення назрілих проблем.

Час розквіту підприємницького таланту В.О. Кокорева припадає на царювання імператора Олександра II. У 1857 р. він заснував Закаспійське торгове товариство, яке успішно вело торгівлю з Іраном (Персія) і Середньою Азією. У 1858 р. виникло одне з перших акціонерних товариств Росії – товариство Волго-Донської залізниці, у створення якого він вклав 4,8 млн. руб. У 1850 р. виникло Російське товариство пароплавства і торгівлі, Волзько-Каспійське пароплавство, головним засновником якого також був В.О. Кокорев. Окрім того, підприємець став першовідкривачем російської нафтової справи. У 1857 р. у м. Суруханах (неподалік від Баку) він створив завод для добування з нафти освітлювального масла і Закавказьке торговельне товариство, а згодом – Бакинське нафтове товариство. Значну роль відіграв В. О. Кокорев і в розвитку банківської справи Росії. За його підтримки в кінці 1860-х рр. був заснований Московський купецький банк, членами якого були знані промисловці й економісти – С. Мамонтов, Ф. Чижов, М. Горбов та ін.⁹².

⁹¹ Кокорев В.А. Экономические провалы. М.: Общество купцов и промышленников России, 2005. 336 с. – URL: http://reosh.ru/wp-content/uploads/2014/10/Kokorev_V_A_-_Ekonomicheskie_provaly_-_2005.pdf

⁹² *Русский биографический словарь*. Кокорев В. А. СПб., 1910. – URL: <https://books.google.com.ua/books?id=492SDwAAQBAJ&pg=PA547&lpg=PA5>

В. Кокорєв зазначав, що невдовзі, після коронації Олександра II, міністром фінансів призначили О.М. Княжевича, а згідно з реформою сільське господарство залишили без кредитних установ. Загальновідомим є факт звільнення селян з-під кріпосної залежності 1861 р., унаслідок якого поміщики вже могли користуватися вільнонайманою працею, а після технічного перевороту ще й мали змогу купувати нові знаряддя праці, однак насправді належних коштів у них не було.

В. Кокорєв підкреслював, що «з 1868 р. виникли земельні банки із нищівними для землеробства статутами. Їхня поява не мала підтримки уряду, а діяльність базувалася на корисливих мотивах засновників. Принижені і придушені семирічним безгрошів'ям поміщики пішли за позиками до цих банків, які народ обізвав «мишоловками». Вони зобов'язалися сплачувати величезні відсотки, яких продажі від вівса чи сіна ніколи б не покрили. Крім того, значна частина позик була зроблена у валюті, курс якої стабільним не був і залежав від політичних та інших подій. На ці події поміщики впливу не мали, а обов'язок компенсувати всі втрати від біржового курсу з них ніхто не знімав. Цей економічний провал нам не принесли чужинці, а ми самі. Більшість поміщиків кидали маєтки і родини»⁹³.

Отже, аналізуючи зміст реформи банківської і кредитної системи у контексті її впливу на розвиток сільського господарства він дав обґрунтовану негативну оцінку її змісту. В. Кокорєв згадував розмову з тогочасним міністром фінансів, який казав: «Нічого не вдієш з ними; вони так хочуть, щоб усяка справа спиналася на ноги сама і на жодні поступки не підуть»⁹⁴. Оцінюючи реформаторів, які переконали імператора діяти саме так, він пише: «Тут я вперше дізнався, що вони – це люди нових поглядів, певний гурток із 5–6 осіб, які прагнули потрапити в кабінети високоповажних осіб і в салони впливових дам, для поширення серед них своїх поглядів, щоб розширити коло свого впливу і приборати до рук владу. А ще згодом я

⁹³ Там само. С. 30.

⁹⁴ Там само. С. 29.

дізнався, що це люди справді чесні, з благими намірами, які мріяли про економічну рівноправність, але без будь-якого розуміння і усвідомлення потреб російського життя»⁹⁵. Такий підхід до справи підприємець назвав шостим економічним провалом.

Підбиваючи підсумки діяльності М.Х. Рейтерна на посаді міністра фінансів, В. Кокорєв зазначав, що він вартий доброї згадки за організацію прокладання залізниць, за розвиток системи внутрішнього кредитування населення через утворення комерційних банків і навіть за викупну операцію по звільненню селян, оскільки за тодішніх, існуючих фінансових проблем міністр зумів уникнути великих потрясінь. Йому це вдалося, бо кожну важливу державну справу він підтримував грошовими позиками, щоб не загальмувати розвиток промисловості⁹⁶.

У 1880-х рр. полеміка стосовно результативності реформи знову загострилася. Безпосередньо 1886 р. оцінки банківської реформи відбилися у полеміці між міністром фінансів Н.Х. Бунге й таємним радником М.П. Смірновим. Останній малим накладом видрукував брошуру «Современное состояние наших финансов, причина упадка их и средства к улучшению нашего государственного хозяйства»⁹⁷, в якій обстоював думку, що реформа 1860 р. знищила державні кредитні установи, сприяла біржовим спекуляціям та швидкому збагаченню окремих осіб. Такий погляд на реформу підтримав і М.Н. Катков як редактор консервативних видань «Русский вестник»^{98, 99} та «Московские ведомости»¹⁰⁰. На їхніх шпальтах поширювалася думка про абсолютну бездіяльність Н.Х. Бунге, який нібито

⁹⁵ Там само. С. 29.

⁹⁶ Там само. С. 31.

⁹⁷ Смирнов Н.П. Современное состояние наших финансов, причина упадка их и средства к улучшению нашего государственного хозяйства. СПб.: Синоидальная типография, 1885. 55 с.

⁹⁸ Современная летопись – Новый заем («Московские ведомости». № 145). *Русский вестник*. 1886. Т. 183. № 5. С. 470-472.

⁹⁹ Современная летопись («Московские ведомости» № № 3, 4, 12). *Русский вестник*. 1885. № 1. С. 448.

¹⁰⁰ Заемщики взаимного и поземельного кредита и Дворянский банк. *Московские ведомости*. 1885. № 118.

навіть не прагнув виправити ситуацію. У січні 1886 р. міністр відповів брошурою «Замечания Министра финансов на записку тайного советника Смирнова»¹⁰¹, але здебільшого вони стосувалися не суті питання, а виправлення неточностей у формулюваннях і наведених М. Смірновим цифрах. Критик не зволікав із відповіддю й у квітні оприлюднив «Пояснения тайного советника Смирнова на замечания Министра финансов»¹⁰², в яких усі обвинувачення в неточних даних було спростовано. Зокрема, він як критик вважав помилкою реформаторів сліпе і навіть рабське наслідування європейських норм без достатнього вивчення і пристосування їх до потреб російських реалій. На його погляд, європейські засади банківської політики запроваджувалися бездумно і М. Смірновим були наведені три причини, які той вважав нищівними для банківської системи імперії. Зокрема, реформа 1860 р., яка сприяла біржовим операціям і збагаченню окремих постатей; розбудова залізниць на іноземні кошти; штучна підтримка вексельного курсу. Тож Державний банк загалом було піддано жорсткій критиці за діяльність¹⁰³. Як бачимо, ці зауваження М. Смірнова цілком збігаються з поглядами фінансистів і промисловців В. Кокорєва та С.°Мамонтова.

У 1891 р. В.Т. Судейкін у монографічному дослідженні обґрунтував, що реформа Державного банку 1894 р. у край потрїбна з тієї причини, що без неї неможливо буде провести грошову реформу, а метою реформи має бути максимальне наближення змісту Статуту Державного банку до норм європейського законодавства, адже взаємодія із закордонними банками гальмується через недосконалість російських¹⁰⁴.

¹⁰¹ Бунге Н. Х. Замечания министра финансов на записку тайного советника Смирнова, озаглавленную: «Современное состояние наших финансов, причины упадка их и средства к улучшению нашего государственного хозяйства». СПб.: Типография В. Киришбаума, 1886. 79 с.

¹⁰² Смирнов Н. П. Объяснения тайного советника Смирнова на замечания господина министра финансов, сделанные по поводу записки «Современное состояние наших финансов, причины упадка их и средства к улучшению нашего государственного хозяйства». СПб., 1886. 53 с.

¹⁰³ Там само.

¹⁰⁴ Судейкин В.Т. Государственный банк. Исследование его устройства, экономического и финансового значения. СПб., 1891. С. 520.

Редакція «Русского вестника» відреагувала на цю працю підтримкою, зауваживши, що попри прибутковість Державного банку і явну користь, яку держава має від його діяльності, все ж його місія має бути ширшою. Зокрема, в країні немає єдиного органу державного кредитування і ним повинен стати Держбанк¹⁰⁵. М.С. Петлін обстоював аналогічну позицію, підкресливши, що саме Державний банк має виконати функцію єдиного регулятора грошової і кредитної політики в державі. М.С. Петлін вказував на недостатній рівень кредитування сільського господарства, зайву підтримку приватних кредитних установ¹⁰⁶.

У 1882 р. було створено Державний селянський поземельний банк, а 1885 р. – Державний дворянський земельний банк, які своєю появою довершили розпочату реформу банківської і кредитної системи. Тогочасні консервативні видання Каткова систематично закликали заснувати ці установи і схвально оцінили їхнє створення¹⁰⁷, ¹⁰⁸. Навіть після смерті Каткова оцінки досить консервативному підходу влади по створенню окреслених банків не зазнали суттєвих змін. Зокрема, перший звіт Дворянського земельного банку на шпальтах цих видань було схвалено без зауважень і підкреслено ключову роль установи у підтримці землевласників¹⁰⁹. Згодом журнал оприлюднив статтю проурядового змісту М.О. Новосельського про порядок забезпечення селян землею і схвалення діяльності поземельного селянського банку. І хоч факти монополізації цін на землю цим банком були вже широковідомі, інформація про закупівлю землі у селян за заниженими цінами викликала осуд у суспільстві, все ж автор схвально оцінював його діяльність, а згодом редакція журналу надрукувала і «Правила о выдаче из контор Госбанка займов под хлеб». Щоправда,

¹⁰⁵ Государственный банк. *Русский вестник*. 1891. Т. 215, июль. С. 335-336.

¹⁰⁶ Петлин Н.С. Назначение, устройство и очерк деятельности Государственного банка. СПб., 1892. С. 50-68.

¹⁰⁷ Современная летопись. *Московские ведомости*. №№ 3,4,12.

¹⁰⁸ Современная летопись «Московские ведомости». *Русский вестник*. 1885. Т. 175, январь. С. 448.

¹⁰⁹ Внутреннее обозрение. Отчет государственного дворянского земельного банка. *Русский вестник*. 1888. Т. 197, июль.

аналізуючи банківську реформу у частині становлення двох банків, слід вказати на першу суттєву критику урядових дій з боку редакції видання. Так, було зауважено, що позики дають лише великим виробникам і лише на закупівлю зерна оптом (сировини), натомість виробники готової продукції (борошна) потерпають від браку кредитування. Так редакція підтримала погляд, що правила полегшили життя торговцям хлібом, а не його виробникам – селянам¹¹⁰.

Усі ці перетворення знайшли досить схвальні оцінки у праці В.Т. Судейкіна, присвяченій ліберальній політиці міністрів фінансів Н.Х. Бунге (1882–1886 рр.) та більш консервативній – І.О. Вишнеградського (1888–1892 рр.). Досить довго Т.В. Судейкін працював під псевдонімом «Старого професора», що давало змогу досить гостро критикувати внутрішню політику країни. Він зробив висновки, що питання бездефіцитності бюджету так і не було вирішене в країні, а це спричинило хвилю висловлювань на підтримку жорсткішого контролю над банківською системою. Насправді ж, як вважав автор, урядовці не розумілися на нових механізмах врегулювання банківських питань¹¹¹.

У 1892 р. міністром фінансів призначили С.Ю. Вітте і знову було порушене питання реформування Державного банку. Із 21 вересня 1892 р. за його ініціативою вже запрацювала комісія по реформуванню цієї установи, а натомість історіографія поповнилася низкою вагомих публікацій з оцінками реформи. В комісії працювали 22 особи і фактично вони є авторами реформи Статуту Державного банку 1894 р. Серед відомих постатей були заступник міністра фінансів А. П. Іващенко, члени ради міністрів М.О. Новосельський та В.М. Охотніков, очільник Держбанку Ю.Г. Жуковський, очільник

¹¹⁰ Современная летопись. Ссуды под хлеб. *Московские ведомости*, 1888. № 301; *Русский вестник* 1885. Т. 180, ноябрь. С. 517.

¹¹¹ Судейкин В.Т. Замечательная эпоха в истории русских финансов: (очерк экономической и финансовой политики Н. Х. Бунге и И. А. Вышнеградского) / [соч.] Старого Профессора (псевд.). С.-Петербург: тип. Правительствующего сената, 1895. 106 с. [Авт. установлен по изд.: Масанов И. Ф. Словарь псевдонимов. М., 1958. Т. 3. С. 136].

дворянського земельного банку граф А.А. Голєніщєв-Кутузов, директор Департаменту державного казначейства К.Ф. Галіндо та ін. На всі засідання були запрошені автори першого статуту Державного банку – знаний юрист Є.І. Ламанський та професор Київського імператорського університету св. Володимира А.Я. Антонович – редактор газети «Київське слово», учень М.Х. Бунге. Зрештою Є.І. Ламанський склав глибоко аналітичну доповідь стосовно змісту статуту банку, яка містила досить консервативні погляди про його діяльність, але водночас він висунув слушну ідею про різнобічне кредитування виробників і С.Ю. Вітте підтримав його¹¹².

Редакція «Русского вестника» висловила ідею, що Державному банку варто дозволити виписувати векселі на пред'явника за умови їхнього співвідношення із капіталом банку і цю норму слід прописати в новий статут¹¹³.

У Петербурзькій газеті «Новое время» було опубліковано низку статей відомого фахівця О.М. Гурьєва, а згодом його погляди на реформу вийшли окремим виданням «К реформе Государственного банка»¹¹⁴. Автор підкреслив, що протягом 30 років банк належним чином не реформували, а виклики часу давно випередили його можливості. Схожу ідею оприлюднила і редакція «Вестника финансов» у статті «По вопросу о преобразовании Государственного банка»¹¹⁵.

Отже, 6 червня 1894 року було затверджено статут Державного банку, який набув чинності з 1895 р. За ініціативи професора А. Антоновича можливості банку було розширено і він мав змогу кредитувати торгівлю, промисловість і сільське господарство. Навіть С. Вітте у спогадах писав, що без активної участі професора статут банку був би зовсім інакшим¹¹⁶. Банк

¹¹² Из жизни и печати. Предположенные преобразования в устройстве и деятельности Государственного банка. *Русский вестник*, 1993, Т. 225, март. С. 372-375.

¹¹³ Там само.

¹¹⁴ Гурьев А.Н. К реформе Государственного банка, СПб.: Тип-я А. Суворина, 1893. 159 с.

¹¹⁵ По вопросу о преобразовании Государственного банка. *Вестник финансов, промышленности и торговли*. 1893. № 8. С. 457-466.

¹¹⁶ Витте С.Ю. Воспоминания, мемуары. В 2 т. М.: АСТ; Минск: Харвест, 2002. Т.1 /

став вести облік векселів не лише призначених для торгових угод, а й для торгово-промислових цілей. Позики стали давати для закупівлі інвентаря сільськогосподарського призначення, промислових підприємств, кустарних промислів, дрібної торгівлі.

Таким чином, реформа Державного банку стала передвісником грошової реформи, яка полягала в запровадженні нового золотого стандарту, адже завдяки розширеним компетенціям установи банк став основним емісійним центром держави. Так, протягом 1895–1897 рр. було втілено грошову реформу, С.Ю. Вітте подав законопроект на підпис Миколі II і той видав відповідний указ 29 серпня 1897 року. Водночас набув сили Закон «Про основи емісії кредитних білетів», згідно з яким Держбанк став єдиним емісійним центром країни і мав право емісії кредитних білетів на суму 600 млн кредитних рублів, підкріплених золотом не менше як на 300 млн руб. Банк також ніс відповідальність за стабільність грошової системи, але грошова реформа в цій частині певною мірою суперечила статуту Держбанку¹¹⁷.

Отже, на початку 1850-х рр. проекти банківської реформи активно розробляли урядовці, у 1860-х рр. їх активно втілювали на практиці, а їхні недоліки досить болісно позначилися на суспільстві, зокрема в частині сліпого наслідування західноєвропейським нормам. Водночас консервативність і упередженість російського чиновництва призвели до того, що з середини 1860-х рр. прогресивні ідеї реформаторів наражалися на все більший опір. Проаналізовані праці фахівців і зміст публікацій періодичних видань свідчать, що з єдиної кредитної установи – Державного банку – кошти для фінансування підприємництва виводили на державні потреби і цей банк так і не став незалежним у своїй політиці. Операції на ринку землі були

Предисл. М.И. Покровского; Вступ. замеч. И.В. Гессен; Предисл. гр. М.И. Витте. 799 с. С. 166.

¹¹⁷ Там само.

монополізовані Селянським і Дворянським банками. Фактично становість банківської системи заважала вільному розвитку підприємництва.

2.2. Реформа банківської і кредитної системи в оцінках радянської, європейської та англо-американської історіографії 1920-х – 1980-х років

Історіографія банківської реформи окресленого історичного періоду не є настільки чисельною, як у попередній період. Крім праць радянських істориків, вона представлена і дослідженнями європейської та американської історичної науки. Зауважимо, що радянська історична наука рухалася в напрямі пошуку лише недоліків у діяльності царського режиму. Здебільшого історіографія представлена незначною кількістю досліджень, саме вузькопроблемними працями, присвяченими банківській реформі загалом та її окремим складникам – конкретним банкам: Дворянському земельному та Селянському поземельному; Державному; низці акціонерних приватних банків та модернізації кредитної системи. Враховуючи зібрані джерела умовно можна виокремити кілька етапів у вивченні цієї теми. Перший етап стосується праць 1920-х–1930-х рр. – майже не заангажованих змістовно і здебільшого, присвячених тематиці розвитку купецтва. Другий етап охоплює дослідження 1940-х–1960-х рр., пов'язані зі становленням основ радянської фінансової науки, що дало поштовх появі різноманітних довідкових та енциклопедичних видань уже з усталено негативними оцінками реформи. Водночас саме наприкінці 1940-х рр. і протягом 1960-х рр. з'явилися перші вузько проблемні праці, присвячені виключно банківській реформі та розвитку кредитних установ Російської імперії. Справжнім інтелектуальним проривом цього часу можна вважати ретельне вивчення істориками десятків проектів банківської реформи. Історикам банківської реформи вдалося уникнути ідеологічної заангажованості, зосередившись на викладенні фактів

і статистичних даних. Третій етап, який охоплює 1970-і–1980-і рр., пов'язаний з інтересом науковців до ролі конкретних постатей минулого в реалізації реформи, активізацією регіональних досліджень з історії діяльності окремих банківських установ, та появи робіт присвячених купецтву окремих губерній та розвитку імперських банків.

У 1920-х рр. одними з найперших були видрукувані роботи з історії розвитку буржуазних відносин, історії російської торгівлі, становлення купецтва. Це було спричинено загальнодержавними тенденціями пошуку радянською Росією нових ринків збуту товарів, нових партнерських міжнародних відносин. Так, визнання набули дослідження П.А. Берліна «Русская буржуазия в старое и новое время»¹¹⁸, І.М. Кулішера «История русской торговли»¹¹⁹, Б.Б. Кафенгауза «Купеческие мемуары»¹²⁰ тощо. У цих працях тематика банківської реформи висвітлювалася побіжно й лише крізь призму аналізу тих чи інших аспектів розвитку торгових відносин та діяльності окремих персоналій. Однак негативних оцінок реформа не отримала. Навпаки, історики визнавали, що вона простимулювала чисельне зростання буржуазії, сприяла збільшенню торговельного обороту.

У 1940-х рр. з'явилися перші змістовні видання, які загалом висвітлювали передумови фінансових реформ у Російській імперії та банківської зокрема. У праці І.Г. Блюміна вже містився аналіз розвитку економічної думки в Росії напередодні банківської реформи 1860 р. і були проаналізовані погляди зарубіжних науковців з пропозиціями змін у банківській системі¹²¹.

Водночас праці вузькопроблемного змісту, присвячені саме банківській реформі та вагому її складнику – кредитній системі, опублікував наприкінці 1940-х рр. І. Гіндін. У першому ґрунтовному дослідженні,

¹¹⁸ Берлин П.А. Русская буржуазия в старое и новое время. М.: Книга, 1922. 308 с.

¹¹⁹ Кулишер И.М. История русской торговли. Пг.: Атеней, 1923. 317 с.

¹²⁰ Кафенгауз Б.Б. Купеческие мемуары. *Общество изучения Московской области*. Труды. М., 1928.

¹²¹ Блюмин И. Г. Очерки экономической мысли в России в первой половине XIX в. М.: Академия наук СССР, 1940. 289 с.

присвяченому становленню комерційних (недержавних) банків в Російській імперії він підрахував, «що протягом перших п'яти років після банківської реформи (1864–1868 рр.) за підтримки Держбанку, який діяв з метою кредитування комерційної діяльності, виникли шість кредитних установ, а до 1873 р. в державі вже нараховували 33 кредитні установи¹²². Це було відверто позитивне визнання результативності реформи в радянську добу. Заглиблюючись у тему, науковець підкреслив, що її причиною слід вважати розбудову залізничного полотна в Росії та швидкий розвиток підприємництва, що потребувало активного кредитування. Зокрема, історик робив акцент на документах Мінфіну тих часів, в яких значилося «що, за постійних випусків цінних паперів, акцій та облігацій залізниць – видача позик під ці цінні папери є корисною, бо сприяє швидкій їхній концентрації в руках дрібних капіталістів»¹²³. І. Гіндін один з небагатьох радянських учених, хто вивчав саме розроблені в ХІХ ст. проекти реформи та узагальнив, що у більшості з них було запропоновано утворення банків змішаного типу, які, аналогічно європейським, спеціалізувалися на наданні комерційного, іпотечного та промислового кредитів одночасно. Однак реформа, як зазначає історик, була втілена за більш консервативним сценарієм і контроль за кредитуванням комерційних установ поклали на Державний банк¹²⁴. Фактично він один з небагатьох радянських науковців, хто запропонував періодизацію банківської реформи, виокремивши історичні етапи – 1860-і рр. та 1890-і рр. Його погляди на історичну періодизацію актуальні й до сьогодні.

У праці «Російська буржуазія в період капіталізму: її розвиток та особливості»¹²⁵ І. Гіндін уникнув висвітлення причин швидкого розвитку

¹²² Гиндин И. Ф. Русские коммерческие банки: Из истории финансового капитала в России. М.: Госфиниздат, 1948. 452 с. С. 42.

¹²³ Гиндин И.Ф. Государственный банк и экономическая политика царского правительства: 1860–1892. М., 1960. 416 с. С. 355.

¹²⁴ Там само.

¹²⁵ Гиндин И.Ф. Русская буржуазия в период капитализма: ее развитие и особенности. *История СССР*. 1963. № 2. С. 37-41.

кредитної системи в Російській імперії, адже довелося б визнати значний прогрес капіталістичних відносин і зростання підприємництва. На фоні діючої радянської ідеології це було неможливо. Історик припустився такої оцінки подій: «Так наприкінці XIX ст. банки для середньо-капіталістичних прошарків – кредитні спілки, які ледь жевріли, – неочікувано почали бурхливо зростати в 1900-х рр. Їхня кількість зросла із 117 до 1108, із них у повітових містах їх нараховувалося 900, а членів-учасників збільшилося з 82 до 630 тис. осіб, а на повітові міста їх припадало більше 400 тис.»¹²⁶. Отже, на користь позитивних наслідків капіталістичних відносин для банківської системи імперії свідчили лише точно наведені цифри.

Одночасно зі створенням вузько проблемних праць з'явилися роботи узагальнюючого змісту з історії розвитку економічних відносин. Саме у працях П.О. Хромова було окреслено потрібний ідеологічний вектор оцінок подій другої половини XIX ст. і на довгі роки визначено здирницькі методи діяльності буржуазії та зловживання нею своїм становищем¹²⁷. Також розвиток історії економічної думки було підсилено друком хрестоматійних матеріалів, які добиралися таким чином, щоб показати вкрай негативні сторони розвитку буржуазних відносин в імперії¹²⁸.

На цьому етапі побачило світ і дослідження історика, економіста, фахівця із соціальної історії Саула Борового «Кредит и банки в России (Средина XVII в.–1861 г.)»¹²⁹, в якому підкреслювалася суперечлива тенденція розвитку капіталістичних відносин й зазначалося, що найганебнішою формою експлуатації селян був лихварських сезонний кредит на етапі ліквідації кріпосного права і саме лихварство прагнуло законсервувати застарілі форми експлуатації селян¹³⁰. Це, з його погляду,

¹²⁶ Там само. С. 38.

¹²⁷ Хромов П. А. Экономическое развитие России в XIX–XX веках. 1800–1917. М.: Госполитиздат, 1950. 551 с.

¹²⁸ Материалы по истории. Т. IV. – М., 1959. С. 181-182.

¹²⁹ Боровой С. Я. Кредит и банки России: (Средина XVII в.–1861 г.). М.: Госфиниздат, 1958. 288 с. – URL: <https://www.slideshare.net/Callfemida/ss-10886581>

¹³⁰ Там само. С. 2.

уповільнювало зміни в кредитній системі, оскільки селяни не поспішали звертатися до офіційних фінансових установ, не маючи належних знань і офіційного статусу осіб, які мали б право на кредитування. Але разом з тим і держава перешкоджала переходу дворянських земель у руки лихварів, захищаючи панівний клас, тож надалі Дворянський земельний і Селянський поземельний банки виникли саме з метою захисту панівних верств суспільства. У такий спосіб негативна оцінка вагомих складників банківської реформи – вищеназваних банків, надовго закріпилася в історіографії.

У 1950-х рр. інтерес дослідників здебільшого привертали питання розвитку торгівлі та кредитної системи Російської імперії. А.П. Половников висвітлив розвиток різних форм торгових відносин та кооперації до початку ХХ ст. включно. Він охопив широку хронологію подій зробивши акцент, що в складних умовах розвитку капіталізму кредитну підтримку від держави, під час банківської реформи, на більш-менш прийнятних умовах, одержала лише кооперація¹³¹. У праці «Первоначальное накопление капитала в России» Ф.Я. Полянський лише закріпив усталену точку зору в радянській історіографії, підкресливши, що цей процес був пов'язаний з узурпацією засобів виробництва і посиленням буржуазії, яка здійснювала хижацьку політику стосовно робітників і селянства, а банківська система лише сприяла цьому¹³².

Отже, прогресивні причини й передумови розвитку банківської і кредитної системи, так добре висвітлені у дорадянській історіографії, в наступних публікаціях радянських учених уже матимуть саме вищевикладене інформативне й оцінне забарвлення, і названі складові реформи пояснюватимуться виключно з позиції корисності для привілейованих верств.

¹³¹ Половников А.П. Торговля в старой России. М.: Госториздат, 1958. 100 с.

¹³² Полянський Ф.Я. Первоначальное накопление капитала в России. М.: Изд-во соц. экон. литературы, 1958. 416 с.

Справжнім інтелектуальним скарбом 1960-х рр. стала започаткована в радянську добу істориком В.І. Бовикіним трилогія «Зарождение финансового капитала в России»¹³³, «Формирование финансового капитала в России...»¹³⁴, «Финансовый капитал в России накануне Первой мировой войны»¹³⁵. Третя книга вже побачила світ на сучасному етапі розвитку історичної науки. Цій темі він присвятив життя і з боку провідних економістів почув немало критики щодо змістовності своїх книг, адже не володів достатньою мірою економічною та фінансовою термінологією. Також тему становлення і розвитку фінансового капіталу він висвітлював без урахування поглядів окремих відомих західноєвропейських фахівців і в її основу поклав виключно марксистську економічну теорію. Проте, підкреслимо, що історико-хронологічний принцип авторо витримав повністю. Він один з небагатьох, хто вивчав документацію французьких фінансових фірм і банків, дослідив їхнє листування з російськими колегами, показав прагнення копіювати французьку модель діяльності банківської системи в Російській імперії. Саме В.І. Бовикіну вдалося особисто попрацювати в архівах французьких і бельгійських банків і в підсумку оприлюднити маловідомі цифри і факти, показово висвітлити успіхи окремих французьких банківських установ, чії принципи діяльності було успішно втілено в Росії.

У 1970-х рр. історична наука поповнилася дотичними до окресленої теми працями. Аналізуючи зрушення в банківських системах США та Росії американський дослідник Д. Мак-Кей підкреслював схожість їхніх процесів на межі ХІХ–ХХ ст. Зокрема він вважав, що на темпи підйому економіки позитивно вплинуло залучення іноземних інвестицій. Для їхнього споживання народним господарством у Росії успішно запрацювали оновлені

¹³³ Бовыкин В.И. Зарождение финансового капитала в России. М.: МГУ, 1967. 295 с.

¹³⁴ Бовыкин В.И. Формирование финансового кпитала в России. Конец ХІХ в.–1908 г. / Под ред. В.Я. Лаверычева. М.: Наука, 1984. 287 с.

¹³⁵ Бовыкин В.И. Финансовый капитал в России накануне Первой мировой войны. М.: РОССПЭН, 2001. 320 с.

банки¹³⁶. Угорські дослідники І. Беренд та Д. Ранкі створили серію досліджень^{137, 138, 139, 140}, пов'язаних з вивченням ієрархії капіталістичного розвитку європейських країн, і значну увагу приділили імперській Росії. Вони обстоювали думку про те, що Росія не могла уникнути реформування банківської сфери, оскільки цей процес є спільним для всіх країн, пов'язаних між собою питаннями експорту та імпорту продукції. Водночас саме в період бурхливого розвитку капіталістичних відносин країни Європейського континенту активно користувалися зовнішніми позиками, тож і змушені були напрацювати загальні «правила гри» їхнього використання тощо. Науковці доводили, що тематику реформування банківської сфери Росії слід розглядати лише в сукупності з аналогічними процесами в Європейських країнах. Росія зазнала значного впливу системи європейських банків, перебуваючи тривалий час на периферії процесів модернізації, і цей вплив визначив русло розвитку її банківської системи. Як бачимо, такого підходу дотримувалися далеко не всі радянські дослідники. Винятком є дійсно низка праць В.І. Бовикіна, який, послуговуючись ленінською класифікацією економічних можливостей країн світу, робив спробу написати схоже з європейськими науковцями дослідження за своїм рівнем і запропонувати також класифікацію розвитку європейських країн.

Саме в другій половині ХХ ст. європейські дослідники почали розробляти низку історико-соціологічних теорій, в яких обґрунтовували причини відставання в економічному розвитку різних країн. Причиною

¹³⁶ McKay J.P. *Pioneers for profit: Foreign entrepreneurship and Russian industrialization 1885–1913*. Chicago. L. 1970.

¹³⁷ Беренд І., Ранкі Д. К вопросу промышленной революции в Восточной и Юго-Восточной Европе. *Studia Historica Academiae Scientiarum hungaricae*. 1970. № 62.

¹³⁸ Berend I., Ranki D. *Economic development in East-Central Europe in the 19th – 20th centuries*. New York: Columbia University Press, 1974. 402 p.

¹³⁹ Berend I., Ranki D. Underdevelopment in Europe in the context of East-West relations in the 19th century. *Studia Historica Academiae Scientiarum hungaricae*. 1980. № 158. – URL: <http://www.worldcat.org/title/studia-historica-academiae-scientiarum-hungaricae/oclc/801061657>

¹⁴⁰ Berend I., Ranki D. *The European periphery and industrialization 1780–1914*. L., N.Y. 1982. 180 p.

наукових пошуків слугували повоєнні економічні трансформації країн і науковці автоматично почали звертатися до історії ХІХ ст. з метою відшукати стимули розвитку країн, проаналізувати набутий досвід. Так історична наука поповнилася теоріями: «стадій росту країн» У. Ростоу¹⁴¹, «стадій економічної відсталості» А. Гершенкрона¹⁴², «динаміки модернізації» С. Блека¹⁴³. Їхні праці були написані на основі методу порівняльного та синхронного аналізу, де Російська імперія виступала в якості об'єкта порівняння з провідними країнами Заходу. Попри те, що зарубіжні автори майже не мали достатньої кількості джерельних матеріалів з перебігу банківської реформи в Росії, все ж змогли започаткувати дискусію, в якій довелося взяти участь і радянським історикам, а отже, – розпочати ретельніше вивчати цю реформу в Російській імперії.

Зарубіжних авторів також цікавила і постать відомого міністра фінансів, графа Є.Ф. Канкріна, який увійшов в історію, як носій консервативних поглядів. Представник американської русистики Джером Блум зазначає, що Є. Ф. Канкрін свого часу був відомий і як противник розбудови залізниць, у чому він так брався переконувати Миколу І, що в того «в голові з'явилася плутанина імперських розмірів»¹⁴⁴.

На цьому етапі про реакційність поглядів Є. Канкріна говорить також історик Уолтер Пінтнер, зазначаючи, що Канкрін взагалі не мав власної теорії керування фінансами і не варто вважати, як дехто, що він послуговувався консервативною теорією Адама Мюллера¹⁴⁵. Дискусії стосовно його постаті в радянській історіографії не виникло, адже усталений

¹⁴¹ Rostow W.W. The stages of economic growth: A non-communist manifesto. Cambridge (Mass), 1960. 324 p.

¹⁴² Gerschenkron A. Economic backwardness in historical perspective: A book of essays. Cambridge (Mass): The Belknap Press of Harvard University, 1962. 456 p.

¹⁴³ Black C.E. The dynamics of modernization: A study in comparative. N.Y., 1966. 207 p.

¹⁴⁴ Blum J. Lord and Peasant in Russia, from the Ninth Century to the Nineteenth. 2d. Ed. Princeton. Princeton University Press. 1961 (1963). 656 p. P. 285.

¹⁴⁵ Pintner W. Kankrin G. *The Modern Encyclopedia of Russian and Soviet history* /ed. by J. Wiczensky. Gulf Bruze, Florida: Academic Internaptional Press. 1980, Vol. 15, P. 230-234.

погляд на міністра-консерватора, який навіть противився явному прогресу – залізницям, цілком влаштовував радянських істориків¹⁴⁶.

У 1970-х рр. почалися дослідження ролі окремих соціальних верств у розвитку фінансових питань Росії. В.Я. Лаверичев дослідив внесок великої промислової буржуазії у становлення банківської системи в пореформений період¹⁴⁷. А.П. Корелін започаткував вивчення ролі дворянства в розвитку промислового й торгового підприємництва¹⁴⁸, що дало поштовх низці праць, присвячених меценатству, соціально-економічній історії, і зрештою вивело історичну науку на якісно вищий рівень усвідомлення історіографічних процесів, прикладом чого може слугувати праця Н.Г. Думової «Новые тенденции в современной зарубежной историографии»¹⁴⁹. На цьому етапі відомий історик Ю.А. Рыбаков все ж зробить сміливе припущення, що розвиток промисловості в Росії став можливим лише за суттєвої підтримки банків і розвинутої кредитної системи¹⁵⁰. З часом і М.М. Дружинін підкреслить, що соціально-економічний розвиток тогочасної Росії варто розглядати крізь призму всіх складників, у тому числі і розгалуженої банківської системи¹⁵¹.

Радянські вчені приділили увагу історії діяльності окремих банків у Російській імперії. В.А. Вдовін найпершим висвітлив тему утворення, статутної діяльності та надання послуг населенню Селянським поземельним банком протягом 1883–1885 рр. і йому належить висновок про здирницьку

¹⁴⁶ Большая советская энциклопедия. Канкрин Е. М.: Советская энциклопедия, 1969–1978. – URL: http://endic.ru/enc_sovet/Kankrin-60272.html

¹⁴⁷ Лаверичев В.Я. Крупная буржуазия в пореформенной России. М.: Мысль, 1974. 271 с.

¹⁴⁸ Корелин А.П. Дворянство и торгово-промышленное предпринимательство в пореформенной России 1861–1904 гг. *Исторические записки*. Т.102. М., 1978. С. 128–152.

¹⁴⁹ Думова Н.Г. Новые тенденции в современной зарубежной историографии. / *Новейшие исследования по истории России периода капитализма в советской и зарубежной историографии*. М., 1985. С. 77–87.

¹⁵⁰ Рыбаков Ю.Я. Промышленная статистика России XIX в. М., 1976. 277 с.

¹⁵¹ Дружинин Н.М. Социально-экономическая история России. М.: Наука, 1987. 423 с.

політику банку в інтересах правлячих кіл¹⁵². Його справу продовжив А.П. Корелін, висвітливши діяльність Селянського поземельного банку крізь призму розвитку сільськогосподарського кредиту на межі ХІХ – ХХ століть¹⁵³. Та найповніше цю тему розкрив у докторській дисертації історик Ю.Л. Райський, оприлюднивши дані з регіонального розвитку акціонерних земельних банків, соціального складу осіб, які послуговувалися його послугами¹⁵⁴. Таким чином, 1980-і рр. стали досить продуктивними в історичній науці. Натомість тематика діяльності Дворянського земельного банку менше привертала увагу дослідників.

Окремої уваги потребує аналіз низки праць радянського періоду, присвячених видатним персоналіям Російської імперії. Ці роботи були менш заангажованими, оскільки завдяки індивідуальному підходу істориків та етнографів можна було уникнути ідеологем та шаблонів так добре проєктованих на широку тематику банківської реформи. Цикл біографічної літератури, присвячений купецтву й фінансистам Російської імперії, урізноманітнився завдяки видрукуваним щоденникам, листам, спогадам. Так, нарративістика пожвавила інтерес істориків і водночас зменшила ідеологічний складник, оскільки нарративні джерела давали змогу читачеві самостійно робити висновки про епоху, відчувати тенденції й особливості її розвитку без додаткових коментувань радянських науковців. Таким проривом в історичній науці ще в повоєнну добу стали щоденники В.Д. Поленова, видрукувані за ініціативи Є.В. Сахарової¹⁵⁵.

Значно емоційно вихолощеними були матеріали «Большой советской энциклопедии», зокрема з біографії міністра фінансів М.Х. Рейтерна та інших державних діячів. Однак навіть сухі факти з діяльності міністрів фінансів

¹⁵² Вдовин В.А. Крестьянский поземельный банк (1883–1885). М.: Госфиниздат, 1959. 107 с.

¹⁵³ Корелин А.П. Сельскохозяйственный кредит в России в конце XIX начал XX века. М.: Наука, 1988. 262 с.

¹⁵⁴ Райский Ю.Л. Акционерные земельные банки во второй половине XIX – начале XX века: автореф. дисс. ... докт. ист. наук. Л., 1983. 33 с.

¹⁵⁵ Сахарова Е.В. Василий Дмитриевич Поленов. Письма, дневники, воспоминания. М.; Л., 1948. 52 с.

Російської імперії давали уявлення про здобутки на ниві реформ та модернізацію фінансової системи¹⁵⁶.

На противагу офіційним енциклопедичним даним історики написали окремі змістовні праці, в яких висвітлювали не лише постать одного із засновників Московського банку С. Мамонтова¹⁵⁷, а й створили нарис-путівники по музею-заповіднику в Абрамцево, звідки С. Мамонтов був родом¹⁵⁸,¹⁵⁹. І якщо в окремих біографічних нарисах 1970-х рр. ще містяться загальні негативні висновки про зловживання буржуазією своєю владою, то в працях з історії населених пунктів, з яких фінансисти і меценати були родом, цього можна було уникнути із середини 1980-х і на межі 1990-х рр. Певним підсумком діяльності біографістів стала праця П.А. Буришкіна «Москва купеческая»¹⁶⁰, видрукувана 1991 р., але підготовлена до друку значно раніше. Саме в цій роботі було розкрито меценатський потенціал купецтва, а його окремі постаті висвітлені значно об'єктивніше.

Отже, зважаючи на вищевикладене, зазначимо, що радянська історіографія банківської реформи була менш чисельною порівняно з попереднім періодом, містила оцінки подій на основі усталеної макрсистсько-ленінської парадигми, однак декілька робіт за авторством істориків фінансової науки В.І. Бовикіна та І.Ф. Гіндіна суттєво поповнили змістовну складову теми. Справжню дискусію стосовно ролі Російської імперії у фінансовій системі світу започаткували європейські та американські дослідники, напрацювавши низку наукових теорій на кшталт «стадій росту країн» У. Ростоу, «динаміки модернізації» С. Блека, «стадій економічної відсталості» А. Гершенкрона тощо. Лише у працях В.І. Бовикіна простежується схожий до зарубіжних авторів підхід і прагнення

¹⁵⁶ Рейтерн Михаил Христофорович // *Большая советская энциклопедия* : [в 30 т.] / гл. ред. А. М. Прохоров. 3-е изд. М.: Советская энциклопедия, 1969–1978.

¹⁵⁷ Копшицер М. С. Мамонтов. М., 1972.

¹⁵⁸ Музей-заповедник «Абрамцево». Очерк-путеводитель. Авт.: Арзуманова О., Кузнецова А., Макарова Т., Невский В. М.: Изобразительное искусство, 1984. 256 с.

¹⁵⁹ Абрамцево. История музея в документах и фактах 1917–1930 годы. Вып. 3, М., 1990.

¹⁶⁰ Буришкин П.А. Москва купеческая. М.: Высшая школа, 1991. 352 с.

проаналізувати власне ленінську класифікацію країн з рівнем економічних можливостей. Праці незаангажованого змісту в радянській історіографії з'явилися на зламі 1980-х–1990 рр., і стосувалися розкриття як вузькопроблемних тем діяльності Селянського поземельного банку, так і біографій відомих персоналій, знаних фінансистів, купців та учасників подій XIX ст.

2.3. Сучасна історіографія реформи банківської і кредитної системи

На початку 1990-х рр. в історіографії окресленої теми простежується спадковість наукових інтересів істориків, започаткованих ними наприкінці 1980-х рр.¹⁶¹. Продовжили виходити монографії, присвячені відомим меценатам, фінансистам, банкірам. Н. Думова присвятила працю московським меценатам¹⁶², Б.В. Ананьїч – калужькому купецтву¹⁶³, І. Білібіну, В. Кокорєву та ін.¹⁶⁴,¹⁶⁵. Російські історики продемонстрували нові підходи до аналізу теми, яку стали висвітлювати крізь призму промислової політики та її ролі в модернізації держави протягом XVIII–XIX ст. Складовим модернізації суспільства окресленої доби почали присвячувати наукові конференції, учасники яких уперше дали всебічний аналіз причинам і наслідкам реформи на основі сучасної термінології та неупереджених оцінок. Найактивніше включилися в процес аналізу подій науковці Єкатеринбургу, започаткувавши серію наукових конференцій. У цьому контексті варто згадати дослідження В.В. Алексєєва, присвячені питанням модернізації Росії

¹⁶¹ Боханов А.Н. Коллекционеры и меценаты в России. М.: Наука, 1989. 192 с.

¹⁶² Думова Наталья. Московские меценаты. М.: Молодая гвардия, 1992. 336 с.

¹⁶³ *Калужское купечество*. 2010, 21 декабря. – URL: <http://viperson.ru/articles/kaluzhskoe-kupchestvo>

¹⁶⁴ Ананьич Б.В. Банкирские дома в России 1860–1914 гг. Очерки истории частного предпринимательства. Л.: Наука, 1991. 199 с.

¹⁶⁵ Ананьич В. Проблемы российского реформаторства. *Знание – сила*. 1992. № 2. С. 74-85.

в цивілізаційному вимірі¹⁶⁶. Науковець зробив спробу уперше відстежити процеси реформ у тісному поєднанні зі світовими тенденціями і змінами, демонструючи комплексний підхід¹⁶⁷.

Історики активізували роботу над темою переосмислення загальної історії царської Росії на межі XIX–XX ст., охопивши питання широкого змісту з розвитку економіки та фінансової системи у контексті застосування модернізаційної парадигми. Попри дотичність праць до нашої теми, науковці О.А. Арін¹⁶⁸, В.М. Арсентьев¹⁶⁹, Л.І. Бородкін і Ю.П. Бокарев¹⁷⁰ проаналізували ситуацію на основі нових теоретико-методологічних підходів. Зокрема вони розглянули історію імперії в тісному зв'язку з модернізаційними процесами в Європі. Якщо дорадянські вчені підкреслювали, що причинами трансформації банківської системи Росії стали світові процеси, оскільки старі методи роботи банків Росії заважали їй одержувати потрібні кредити і загальмовували міжбанківські комунікації, то сучасні російські автори конкретизували це питання і наповнили його новим змістом, зробивши акцент на гострій, нерозв'язаній у ті часи проблемі пошуку власного автентичного шляху розвитку Росії.

Наразі серед російських економістів і фінансистів точиться дискусія стосовно доцільності копіювання імперією європейського модернізаційного шляху у другій половині XIX ст. Більшість дослідників підкреслюють неправильність наукової парадигми, яка тривалий час, на їхню думку

¹⁶⁶ Алексеев В.В. Российская модернизация в цивилизационном измерении / *Цивилизационное своеобразие Российских модернизаций: региональное измерение: материалы Всерос. научн. конф., 2–3 июля 2009 г.* / Отв. ред. И. В. Побережников. Екатеринбург, 2009. 428 с.

¹⁶⁷ Алексеев В. В. Промышленная политика как фактор российских модернизаций (XVIII–XX вв.). / *Промышленная политика в стратегии российских модернизаций XVIII–XXI вв.: материалы Междунар. науч. конф., посвящ. 350-летию Н. Д. Антуфьева-Демидова.* Екатеринбург, 2006. С. 6–14.

¹⁶⁸ Арин О. А. Правда и вымыслы о царской России: конец XIX–начало XX в. М.: ООО «Ленанд», 2009. 140 с.

¹⁶⁹ Арсентьев В. М. Экономическое развитие России в XIX – начале XX века: опыт применения модернизационной парадигмы. *Экономическая история.* 2010/2. № 9. С. 4–18.

¹⁷⁰ Арсентьев Н. М. Бородкин Л. И., Бокарев Ю. П. [и др]. Проблема модернизации России в XIX–XX вв.: теоретико-методологические подходы, исследовательский опыт». *Экономическая история.* 2007. № 5. С. 3–23.

полягала в тому, що автори дискутували в рамках «за» чи «проти» наслідування європейських правил і реформ. Вони ставлять питання, що оцінювати ситуацію так неправильно. А.С. Сенявський у праці «Модернизационная парадигма в исследовании российской истории: «за» и «против»»¹⁷¹ доводить, що варто вести дослідження у напрямі пошуку свого автентичного шляху розвитку і ставити питання, чи він такий був можливий? Тому в ХІХ ст. суспільство розхитали перед вибором: робити реформи на європейський манер чи відставати в розвитку, але мало хто з державників працював у пошуку власне автентичного шляху розвитку для країни.

Слід звернути увагу, що дослідник Мордовського національно-дослідницького державного університету ім. М. П. Огарьова з м. Саранськ М.М. Арсентьев у найновіших публікаціях також розвиває думку про власний автентичний шлях розвитку Російської імперії. Він визнає потребу в реформуванні всіх життєвих економічних складників країни, проте з урахуванням доцільності та можливостей і особливостей регіонів країни. Фактично його погляди цілком збігаються з критикою банківської реформи В. Кокорєвим, який одним із перших наголосив, що бездумне копіювання західноєвропейської моделі реформ, без урахування російських потреб і реалій, згубно впливало на розвиток країни¹⁷².

Ця наболіла тема для російської історіографії сприяла появі комплексу досліджень, в яких дії імперських чиновників з досить консервативними поглядами знаходять схвальні оцінки.

Окремої уваги потребують праці, присвячені постаті міністра фінансів Є. Канкріна, оскільки його діяльність передувала реформам фінансової системи і досить гостро критикувалася безпосередніми розробниками реформ саме через значну їм протидію з боку названого чиновника. Однак

¹⁷¹ Сенявский А. С. Модернизационная парадигма в исследовании российской истории: «за» и «против». *Бюл. Науч. совета РАН по проблемам рос. и мировой экон. истории*. Саранск, 2008. № 5. С. 11-15.

¹⁷² Арсентьев Н.М. Дилемма индустриализации России в XIX в. *Экономическая история*. 2017. № 3 (38). С. 31-49.

дискусія стосовно його ролі в цих процесах набула гостроти саме на сучасному етапі. Протягом дорадянської і радянської доби європейські науковці негативно оцінювали його діяльність, викликавши жвавий діалог з боку російських вчених, які почали ідеалізувати постаті урядовців Російської імперії. Така ситуація в російській історіографії стала явно вираженою на початку 2000-х рр. та має високі оберти на сьогодні.

Знаний дослідник історії розвитку економіки Росії Естер Кінгстон-Манн дав досить жорстку оцінку діяльності міністра фінансів Росії графа Канкріна, німця за походженням. У 1999 р. він писав, що «після 1825 року урядова економічна політика Росії була сформована ...Канкріним – реакціонером, який розширив репресивні повноваження уряду»¹⁷³. Цього ж року відомий англійський історик Саймон Діксон писав, що економічний лібералізм не справив на Канкріна жодного впливу, оскільки той був представником класичного меркантилістичного підходу, немов би світ лишався незмінним, і цей підхід визначав його управління економікою¹⁷⁴.

Сучасні ж російські автори у низці праць з історії промислового розвитку Російської імперії надзвичайно позитивно оцінюють погляди міністра Є.Ф. Канкріна, який один із перших зіткнувся з потребами в реформах, але перебував на досить консервативних позиціях. Фактично він би не втілював реформи в життя, оскільки надавав перевагу жорсткому контролю держави за фінансовою системою. Його погляди із захопленням аналізує М.М. Арсент'єв, він пише: «Як послідовник ідей камералізму, практики державної справи ще до ліберальної організації суспільства й економіки, Є.Ф. Канкрін в основу своєї діяльності ставив інтереси держави і добробут суспільства, а не зняття перешкод для розвитку комерції, ринкової економіки та залучення [зовнішніх, – авт. пояснення сенсового контексту поглядів Є. Канкріна] капіталів. Така традиція певною мірою завжди

¹⁷³ Kingston-Mann E. In Search of the True West. Culture Economics and Problems of Russian Development. Princeton, 1999. 301 p. P. 73.

¹⁷⁴ Dixon S. The Modernization of Russia 1676-1825. Cambridge: Cambridge University Press. 1999, 227 p.

зберігалася у вітчизняній практиці. Росія, яка відчувала на собі увесь спектр культурного, економічного, технологічного впливу з боку євроатлантики, завжди прагнула зберегти принципи суверенної державності, намагалася утримати канву свого цивілізаційного розвитку»¹⁷⁵.

Абсолютно ідентично оцінюють Какріна Л.Є. Шепелєв¹⁷⁶ та В.Є. Юровський¹⁷⁷, які вважають що саме він став на сторожі збереження національних інтересів імперії. У цьому контексті уваги потребує історіографічна праця за авторством доцента К. Мондея з Південнокорейського університету Донгсо «Национальная идентичность и экономическая наука: Е.К. Канкрин в русском общественном сознании»¹⁷⁸, в якій він розлого характеризує оцінки діяльності Є. Канкріна представниками різних епох, виокремлюючи кілька груп: зокрема тих, хто виступали за використання власного потенціалу країни, її надр, у тому числі й України, а до таких належав і сам Є. Канкрін; соціалістів та істориків «пострадянського простору», маючи на увазі сучасних російських науковців. Аналізуючи праці останніх, він наголошує, що з Є. Канкріна наразі «роблять російського Фрідріха Ліста»¹⁷⁹, натякаючи на значну ідеалізацію постаті міністра, притаманну сучасній російській історичній науці¹⁸⁰.

Є. Канкрін став цікавим сучасним науковцям тому, що свого часу, як пише А. Сенін, він повчав Росію «не жити в борг» і тому сучасним реформаторам слід звернути увагу на його поради та досвід¹⁸¹. Дійсно, наростання хвилі ідеалізації управлінської еліти царської епохи почалася

¹⁷⁵ Арсентьев Н.М. Дилемма индустриализации России в XIX в. *Экономическая история*. 2017. № 3 (38). С. 31-49. С. 35.

¹⁷⁶ Шепелёв Л. Е. Е. Ф. Канкрин и торгово-промышленная политика финансового ведомства (1823–1844). *Английская набережная, 4. Ежегодник*. СПб., 2001. С. 145-226.

¹⁷⁷ Юровский В. Е. Министр финансов Е. Ф. Канкрин. *Вопросы истории*. 2000. № 1. С.140-145.

¹⁷⁸ Мондей К. Национальная идентичность и экономическая наука: Е.К. Канкрин в русском общественном сознании. *Вестник Санкт-Петербургского университета*. 2014. Серия 5. Вып. 3. С. 86-112.

¹⁷⁹ Там само. С. 91.

¹⁸⁰ Там само. С. 86-112.

¹⁸¹ Сенин А. Егор Канкрин «Я учил Россию не жить в долг». *Российская Федерация сегодня*, 1999. № 2. С. 60-61. С. 60.

наприкінці 1990-х років¹⁸². Міністри-реформатори не одержали стільки уваги, як персоналії, чия діяльність була спрямована на збереження старих порядків і підходів до управління країною. Окремі згадки про розробників банківської реформи зустрічаємо у праці української дослідниці Т.О. Шаравари, яка зазначає, що плани створення нової банківської системи в другій половині XIX ст. «розроблялися вузьким колом молодих економістів при міністрі фінансів Олександрі Княжевичі. Йому допомагали: в.о. товариша міністра внутрішніх справ Микола Мілютін; директор Особливої канцелярії по кредитуванню, сенатор і таємний радник Юлій Гагемейстер; керуючий справами Комітету залізниць, а з 1859 р. ще й член Ради міністра фінансів Михайло Рейтерн та ректор Київського університету професор політичної економії Микола Бунге. Ця група відзначалася прогресивними поглядами та рахувалася з тогочасними європейськими підходами до вирішення поставленої задачі. Вони виступили проти державного втручання в економічний розвиток країни, а приватну ініціативу, акціонування промисловості та банків вважали основою розвитку економіки. Головною ж перешкодою на шляху прогресу вважали систему казенних (державних) банків»¹⁸³.

Одночасно із працями узагальнюючого змісту та персоналізованого характеру сучасні історики напрацювали вузькопроблемні роботи, присвячені безпосередньо банківській реформі та різноманітним її складникам.

В.І. Бовикін у співавторстві з Ю.А. Петровим, продовжив дослідження цієї теми і працею «Коммерческие банки Российской империи» завершив наукову трилогію, започатковану ще за радянської доби¹⁸⁴. У ній науковці зазначили, що «реформа стимулювала появу товариств взаємного кредиту і з 1864 р. на середину 1870-х рр. їх було утворено близько вісімдесяти.

¹⁸² Там само. С. 61.

¹⁸³ Шаравара Т.О. Реформи і контрреформи другої половини XIX – початку XX століття в Російській імперії: історіографія. К.: «Видавництво Ліра-К», 2011. 487 с. С. 132.

¹⁸⁴ Бовыкин В.И., Петров Ю.А. Коммерческие банки Российской империи. М., 1994. 320 с.

Реформа дала стимул і розвитку ощадних кас. Так, завдяки новому статуту 1862 р. такі установи під контролем Держбанку були засновані при повітових казначействах і міських думах»¹⁸⁵.

Н.В. Фадейкіна одна з перших сучасних дослідниць звернула увагу на те, що європейська банківська система формувалася природним чином на основі приватних коштів і поступово під її розвиток видавали нормативні акти; в Російській імперії до 1860 р. банківська система була монополізована державою, а приватних банків не існувало. Тож довелося спочатку розробити нормативну базу реформи, а потім допустити появу приватних банківських установ, що натомість ускладнило процес реформування банківської сфери¹⁸⁶.

Історики фінансової справи та фахівці фінансисти демонструють кардинально новий підхід до оцінювання банківської реформи в Російській імперії. В.В. Морозан заклав підвалини вивченню банківської реформи 1860 р., зробивши акцент на її передумовах, водночас підкреслюючи безперервність процесів реформування банківської сфери¹⁸⁷. В.В. Морозан доводить, що існування державних банків було притаманне для всіх етапів розвитку банківської системи і варто вивчати це питання комплексно.

У низці змістовних праць С.А. Уразова, цілком підтримуючи погляди попереднього автора, висвітлює системність банківських перетворень на теренах Російської імперії¹⁸⁸ і обґрунтовує логічність банківської реформи 1860 р. та ретельно аналізує її причини¹⁸⁹. Вона відстоює ідею еволюційного розвитку банківської системи. Однак згодом її погляди зазнали певних змін і в більш пізніх роботах С.А. Уразова пише: «Навіть враховуючи банківську

¹⁸⁵ Там само. С. 288.

¹⁸⁶ Фадейкіна Н. В., Демчук И.М. Банковская система Российской империи в период великих реформ. *Сибирская финансовая школа: АВАЛЬ*. 2007. № 3. С. 108-118.

¹⁸⁷ Морозан В.В. История банковского дела в России (вторая половина XVIII – первая половина XIX века). СПб.: Книга, 2004. 244 с. С. 226.

¹⁸⁸ Уразова С.А. Генезис банковской реформы России: системно-эволюционный аспект: монография. Ростов н/Д: Изд. Центр Ростовского гос. эконом. ун-та «РИНГ», 2007.

¹⁸⁹ Уразова С.А. Эволюция банковской системы России: монография. Ростов н/Д: Изд. Центр Ростовского гос. эконом. ун-та «РИНГ», 2011. 450 с.

реформу 1860 р., орієнтовану на підтримку приватних банків, через два з лишнім десятиліття було визнано необхідність створення державних банків»¹⁹⁰. Вона одна з небагатьох російських дослідників виокремлює періоди контрреформ у розвитку банківської системи і зокрема зазначає, що один із таких періодів припав на дореформений час – 1850-і рр., друга хвиля контрреформ припала на 1870–1896 рр. і була пов’язана з посиленням вимог до комерційних банків із 1872 р. На цьому етапі були запроваджені обмеження на створення банків аналогічного типу, а з 1874 р. було заборонено створювати акціонерні земельні банки, держава під тиском дворянства відкрила Дворянський земельний банк. Отже, науковець із контрреформами пов’язує посилення державного регулювання діяльності банківської системи¹⁹¹. Активну політику С. Вітте і грошову реформу в контексті роботи банківської системи включно до 1920 р. дослідниця відносить до часу піднесення, реформування, розквіту¹⁹².

Реформування Держбанку Російської імперії за статутом 1894 р. також знайшло історичні оцінки у працях сучасних російських учених, які відновили наукову традицію вивчення цього питання, дещо призупинену в радянську добу.

Роботу комісії по реформуванню Державного банку, утворену 1892 р. змістовно описав в історичному контексті сучасний російський науковець А.В. Бугров¹⁹³. У праці Б.В. Ананьїч глибоко досліджено пореформені фінансові можливості Державного банку від 1895 р., зокрема право на кредитування сільськогосподарських виробників, кустарів, промисловців та інших категорій. Науковець підкреслює, що такі можливості були не лише на

¹⁹⁰ Уразова С.А. Волны реформ и контрреформ банковской системы России в динамике долгосрочных экономических циклов Н.Д. Кондратьева. *Финансовые исследования*. 2015. № 4 (49). С. 103-112. С. 103.

¹⁹¹ Там само. С. 109.

¹⁹² Там само. С. 112.

¹⁹³ Бугров А.В. Государственный банк Российской империи: из истории милиорационного кредита. *Деньги и кредит*. 2014. № 1. С. 66-68. С. 66.

часі, а й стали можливими завдяки прогресивному мисленню розробників реформи Державного банку¹⁹⁴.

Водночас В.В. Геращенко у праці «Россия и деньги. Что нас ждет?»¹⁹⁵ зробив акцент на реформі Статуту Державного Банку 1894 р. і серед значущих її причин окреслює занепад сільського господарства у 1892 р., зниження позитивного торгового сальдо в 5 разів у 1892 р. порівняно із попереднім та слабкий розвиток кредитування населення¹⁹⁶.

Натомість В.Ю. Байбіков дослідив висвітлення цього процесу у консервативній пресі кінця ХІХ ст. Науковець порівнює погляди проурядово налаштованих фахівців та журналістів із поглядами критиків реформи і вказує, що ця реформа була тісно пов'язана з грошовою реформою, адже Державний банк з тих часів набув функцій Центрального банку. Він став єдиним емісійним центром країни і кредитором банків. Обидві реформи – банківську і грошову успішно втілював С.Ю. Вітте, і його діяльність науковець оцінив високо¹⁹⁷.

Тему діяльності державних банків у системі кредитування країни змістовно висвітлили Є.В. Кісміна та Н.А. Благодичнова, розглянувши систему державного кредиту, діяльність Держбанку, Державного дворянського земельного і Державного селянського поземельного банків та їхнє значення для економіки країни. Дослідниці зазначають, що саме на 1870-і рр. припадає «сплеск акціонерного засновництва в банківській сфері, поруч з акціонерними комерційними створювалися акціонерні земельні банки, число яких станом на 1873 р. сягнуло десяти»¹⁹⁸, але подальше

¹⁹⁴ Ананьич Б.В. Государственный банк России в период экономических реформ С.Ю. Витте. *Деньги и кредит*. 2010. № 7. С. 13-14. С. 13.

¹⁹⁵ Геращенко В.В. «Россия и деньги. Что нас ждет?» М.: Астрель, 2009. 221 с. С. 70.

¹⁹⁶ Там само.

¹⁹⁷ Байбіков В.Ю. Банковская реформа 1894 г. в оценке консервативной печати. *Вестник Самарского государственного экономического университета*. 2014. № 5 (115). С. 97-102.

¹⁹⁸ Кисмина Е.В., Благодичнова Н.А. Государственный банки в системе кредита Российской империи второй половины ХІХ – начала ХХ вв. *Вестник Самарского государственного экономического университета*. 2014. № 5 (115). С. 103-111. С. 104.

зростання їхньої чисельності «стримувалося урядом»¹⁹⁹. Причин цього вони не виокремлюють, проте дата цілком збігається з оцінками контрреформаційних кроків уряду наведених С.А. Уразовою. Надалі, продовжуючи характеристику ситуації вони зазначають, що у 1880-і рр. в «період промислових і аграрних криз держава посилила своє втручання в кредитну сферу. Одночасно з Держбанком, в якому в 1881 р. зосередилися 29% грошових капіталів, ... для довгострокового іпотечного кредитування були утворені два потужних державних земельних банки: Дворянський земельний і Селянський поземельний»²⁰⁰.

Отже, на думку авторів, надалі державний іпотечний кредит став одним із важливих інструментів урядової політики. Поява двох банків знайшла схвальні оцінки сучасних дослідниць. Вони підкреслюють, що «нова капіталістична банківська система остаточно сформувалася на початок 1890-х рр. і проіснувала так до 1817 р. у вигляді розгалуженої мережі кредитних установ: державних, громадських, приватних»²⁰¹. Їм удалося комплексно охарактеризувати всі види діяльності Держбанку, який на першому етапі своєї діяльності здійснював пряме й непряме фінансування казни, операції з ліквідації дореформених державних банків, викупну операцію (по звільненню селян 1861 р.), надавав підтримку акціонерним банкам, водночас Дворянському і Селянському, а з 1897 р. набув емісійних функцій і регулював стабільність грошової системи та грошового обігу. Важливо, що сутність діяльності Держбанку знайшла змістовний аналіз саме в їхньому науковому дослідженні, адже у значній частині праць за попередні історичні періоди ретельно аналізувалися лише різні його функції й автори не дотримувалися комплексного підходу. Дослідниці порівнюють і статuti Держбанку 1860 р. та 1894 р., за якими було змінено підхід до процесу формування та обов'язків правління Держбанку. Позитивні оцінки у їхній

¹⁹⁹ Там само.

²⁰⁰ Там само.

²⁰¹ Там само.

праці дістала і його діяльність на межі XIX–XX ст., в епоху промислової кризи та революції 1905–1907 рр., й особливо участь банку у створенні системи установ, які кредитували кооперацію, кустарні промисли, селянство, діяльність Дворянського й Селянського банків. На відміну від зроблених висновків радянськими науковцями, які підкреслювали здирницький характер діяльності цих банків, які, на їхній погляд, свідомо занижували вартість селянських земель і скуповували їх за безцінь, Є.В. Кісміна та Н.А. Благочиннова оминули увагою гострі кути реформи. Зокрема, той факт, що Селянський поземельний банк мав право формувати власний земельний фонд із тих земель, що були відібрані у селян, які прострочували сплату внесків, дослідниці оцінювали поверхово і як перевагу банку, «як одну характерну особливість, оскільки жодна іпотечна установа такого права не мала»²⁰². Є.В. Кісміна та Н.А. Благочиннова вказують, що «Дворянський банк забезпечив провінцію дешевим кредитом, внаслідок чого маса землевласників зберегла їх у своїх руках. Приток іпотечних капіталів у поміщицькі господарства врятував їх від зубожіння в пореформені часи, ... також банк сприяв виходу з числа землевласників тих дворян, які не змогли пристосуватися до нових реалій»²⁰³.

Сучасна історіографія банківської реформи змістовно поповнилася низкою найновіших досліджень, присвячених становленню та діяльності Державного Дворянського земельного банку, Селянського поземельного банку та регіональних банківських установ Російської імперії за авторством С.С. Акманова²⁰⁴, Є.П. Барінової²⁰⁵, Т.П. Вітвицької²⁰⁶, Н.Ф. Тагірової²⁰⁷, Н.О. Устіної²⁰⁸ та ін.

²⁰² Кисмина Е.В., Благочиннова Н.А. Государственный банки в системе кредита Российской империи второй половины XIX – начала XX вв. *Вестник Самарского государственного экономического университета*. 2014. № 5 (115). С. 103-111. С.110.

²⁰³ Там само. С. 109.

²⁰⁴ Акманов С.С. Государственный Дворянский земельный банк в системе кредитных учреждений в дореволюционной России. *СибЮрВестник*.1998. №2. С. 56-59.

²⁰⁵ Баринаова Е.П. Деятельность крестьянского и дворянского банков в оценке дворянства. *Самарский земский сборник*. 2006. № 1-2. С. 135-138.

Н.Ф. Тагірова пише, що «в 1860-і рр. з метою короткострокового комерційного кредитування було створено Державний банк, засновували приватні акціонерні банки. Через брак фінансових засобів уряд відмовився від ідеї створення мережі земельних банків»²⁰⁹. Отже, створення банків у регіонах згодом уже свідчило про неабиякі фінансові потужності імперії.

Н.О. Устіна проаналізувала статут Селянського поземельного банку, вказуючи, що його загальне управління здійснювали рада банку, керуючий та його товариш (заступник). Рада банку, крім керуючого і його товариша, складалася з 9 членів, яких призначав міністр фінансів, а на початку 1890-х рр. обов'язки керуючого було покладено на Голову Дворянського банку і склад ради було доповнено представниками його керівництва. «При раді діяв чисельний штат – більше ста осіб: справочинців, канцелярських службовців тощо»²¹⁰. Як бачимо, факт переходу управління Селянським банком до рук керівництва Дворянського банку не знайшов негативної оцінки серед російських науковців. У більшості досліджень фахівці оминають питання контрреформ банківської системи.

Крізь призму кризовості в галузі товаровиробництва полтавський дослідник Д. Селіхов пояснює причини проведення банківської реформи. Він зазначає, що за часів міністра внутрішніх справ Толстого вдалося спочатку заснувати Селянський банк, а потім Дворянський. Держава добре

²⁰⁶ Витвицкая Т.П. Государственные кредитные установления Российской империи XVIII–XIX вв. *Историко-экономический альманах*. М., 2004. С. 205-221.

²⁰⁷ Тагірова Н.Ф. Нижегородско-Самарский земельный банк в Самарской губернии: из истории коммерческого кредитования сельской недвижимости в Российской империи второй половины XIX – начала XX в. *Вестник Самарского государственного экономического университета*. 2012. № 2.2 (93). – URL: <https://journals.ssau.ru/index.php/hpp/article/view/3181>

²⁰⁸ Устина Н.А. Крестьянский поземельный банк в Среднем Поволжье (1885–1917 гг.). Самара, 2003. 177 с. С. 22.

²⁰⁹ Тагірова Н.Ф. Нижегородско-Самарский земельный банк в Самарской губернии: из истории коммерческого кредитования сельской недвижимости в Российской империи второй половины XIX – начала XX в. *Вестник Самарского государственного экономического университета*. 2012. № 2.2 (93). С. 84. – URL: <https://journals.ssau.ru/index.php/hpp/article/view/3181>

²¹⁰ Устина Н.А. Крестьянский поземельный банк в Среднем Поволжье (1885–1917 гг.). Самара, 2003. 177 с. С.22.

кредитувала товаровиробників, а ними були й селяни, й дворяни. Він пише: «Може виникнути запитання: чому уряд, який традиційно стояв на сторожі інтересів дворян, спочатку створив Селянський, а вже потім Дворянський іпотечний банк? Досить чітку, на нашу думку, відповідь на це запитання дав у 1881 р. гласний Харківського губернського земства Власовський: «Що ж можуть програти дворяни, – запитував він своїх опонентів, – якщо селянам будуть надані кошти купувати землю? Звісно, тільки виграють, тому що з'являться нові конкуренти для придбання землі і збільшення ціни». Положення про Селянський поземельний банк затверджене царем 18.05.1882 р. У ст. 1 цього законодавчого акту зазначалося: «Селянський поземельний банк створено для полегшення селянам усіх розрядів способів купівлі землі у тих випадках, коли власники земель побажають їх продати, а селяни їх купити»²¹¹.

Реформу кредитних установ у контексті банківської висвітлив білоруський професор кафедри економічної історії БГЕУ Ю. Л. Грузицький. Фактично він виклав історію становлення капіталістичної банківської та кредитної системи протягом XVIII–XIX ст. і підкреслив, що станом на середину 1870-х рр. завершилося її становлення і перший екстенсивний етап розвитку. Початок реформи він пов'язував з 1859 роком. «В країні виникла багатовекторна кредитна структура, яка загалом відповідала потребам ринкового господарства і стала фундаментом для подальшого розвитку кредиту. Ліквідація казенних банків була прогресивним актом, який варто розглядати в сукупності з іншими буржуазними реформами...»²¹².

Проаналізована історіографія окресленої теми не є вичерпною. Сучасні російські науковці приділили значну увагу передумовам банківської реформи, висвітливши її зміни в 1860 р. і 1894 р., ретельно проаналізували

²¹¹ Селіхов Д. Аграрна криза в Російській імперії кінця XIX ст. як фактор впливу на становлення державних земельних банків у губерніях Наддніпрянської України. *Теорія і практика правознавства*. 2014. Вип. 1 (5). С. 1-11. С. 4-5.

²¹² Грузицький Ю.Л. Первая банковская реформа в России. *Финансы и кредит. Раздел: Страницы истории*. 2003. № 11(125). С. 55-64.

діяльність Дворянського і Селянського банків, різноманітних комерційних банків. Поступово до аналізу подій долучаються українські та білоруські вчені. Позитивною рисою більшості праць можна вважати комплексний підхід та прагнення пояснити місце Російської імперії у загальних світових процесах модернізації банківської сфери. Однак варто виокремити дві суттєві риси саме сучасної російської історіографії: перша, пов'язана з намаганнями показати власний автентичний шлях Росії і наголосити, що всі попередні наукові дослідження в рамках концепції «за» чи «проти» проведення реформи за європейським зразком недосконалі і слід вивчати власне автентичний шлях розвитку Росії, досліджуючи питання: «чи взагалі інакший шлях був тоді можливим?»; друга риса віддзеркалює ідеалізацію консервативно налаштованих можновладців, політику яких десятками років визнавали такою, що перешкоджала будь-яким інноваціям у суспільстві. Ця риса пов'язана не лише з прагненням ідеалізувати політику сильної руки, а й довести, що такі політики передусім обстоювали інтереси держави. Однак на тлі такого наукового посилення не можна обійти увагою факт невизнання контрреформ у банківській сфері. Лише окремі історики зважуються виокремити їхню періодизацію. Більшість же російських авторів обходить увагою гострі кути діяльності Селянського і Дворянського земельних банків, об'єктивно доведені радянськими дослідниками.

Висновки до розділу 2

Розвиток промисловості, капіталістичних відносин, науково-технічна революція призвели до необхідності реформувати в країні банківську та кредитну систему, оскільки промисловість потребувала капіталовкладень, а фізичні особи – кредитування. Враховуючи, що урізноманітнилися форми підприємництва, а селяни здобули свободу, відсутність нормативно-правової бази для діяльності банківської системи в нових умовах гальмувала процес залучення іноземних інвестицій. Таким чином, ця реформа була не лише на

часі, її проведення впливало і на відносини країни з міжнародними партнерами.

Реформа банківської і кредитної системи досить повноцінно висвітлена протягом трьох історичних періодів: дорадянського (друга половина ХІХ ст.– 1921 р.), радянського (1920-і–1980-і рр.) та сучасного (від початку 1990-х рр. і до сьогодні). У межах цих періодів можна виокремити історіографічні етапи, на які вплинула поява нормативних актів реформи, що спричинило приріст історіографічних джерел, в яких були відображені передумови і сутність реформи та її наслідки для тогочасного суспільства. Зокрема, в рамках дорадянської доби перший історіографічний етап, пов'язаний із розробленням реформи, стосувався 1850-х–1860 р.; другий тривав протягом 1860-х рр. і відбивав перші результати реформи та реакцію на неї суспільства; третій охоплював публікації 1870-х–1880-х рр., який умовно можна вважати етапом посиленого контролю над банківською і кредитною системою; четвертий етап – 1890-і рр. – етап завершення реформи Державного банку. Тож якщо брати до уваги, що перший історичний етап завершився 1921-м роком, то перший історіографічний – 1914-м.

Наявна історіографія дає змогу виокремити групи джерел як за тематикою, так і за видовим принципом. За тематикою – першу групу становлять праці, присвячені проблематиці розроблення реформи; другу – дослідження, які стосувалися реформування конкретних банківських установ, зокрема Державного, Селянського, Дворянського та інших; третю – праці присвячені еволюції кредитної системи в рамках банківської.

Залежно від оцінок подій і ставлення авторів до результатів реформи можна виокремити ті праці, що містять схвальні оцінки реформи, і звісно ж, іншу групу, – з гострою критикою одержаних результатів. За видовим принципом – це нормативні акти, які визначали зміст реформи та дали нам підстави визначити її основні складники: заснування Держбанку 1860 р.; скасування казенних банків і появу комерційних кредитних установ; заснування Селянського поземельного банку 1882 р. та Дворянського

земельного банку 1885 р.; нову реформу Держбанку 1894 р. Також суто історіографічними є опубліковані джерела з оцінками реформи та глибоким аналізом її змісту і результатів; це, зокрема, монографії, дисертації, автореферати дисертацій, фахові статті у періодиці, енциклопедична й довідникова література, наративістика та інші джерела.

Авторами основного блоку джерел виступили фінансисти, економісти, політики й державні діячі. Водночас значна частина праць, опублікованих протягом дорадянської, радянської й сучасної доби, належить історикам, що дає змогу вивчити і причини у змінах їхніх поглядів на реформи залежно від політичної ситуації.

У дорадянську добу реформу банківської і кредитної системи аналізували безпосередні очевидці подій, та попри це, її оцінки носять суперечливий характер. Насамперед в історіографії другої половини ХІХ ст. кількісно переважають праці, в яких прямо визнано, що казенні банки вже не відповідали на виклики часу і країна потребувала приватного кредитування. Російські фінансисти будували плани на реформу виходячи зі змісту праць європейських авторів К. Сен-Сімона, Б. Гільдебрандта, які наполягали на гнучкості насамперед приватної системи кредитування населення. Російські фахівці чітко підкреслили, що банківська і кредитна система розвивалася в Європі природним чином і лише поспіль влада підвела під неї нормативні акти, а в Російській імперії все відбулося навпаки – забюрократизована країна пішла шляхом напрацювання нормативної бази, повсякчас урізуючи можливості кредитних установ то шляхом обмеження їхньої кількості, то підпорядковуючи Держбанк Мінфіну.

Історіографія цього періоду вже містить праці з чітким інституційним підходом, в яких відбилася основна ідея: державні інтереси понад усе. Зокрема, це зафіксовані погляди міністра фінансів Є.Ф. Канкріна, які заклали основу поглядам наступників і розробників реформи, а також роботи економіста М.І. Туган-Барановського, М.Х. Весселя та ін. Крах банківської системи припав на час Кримської війни, що спричинила інфляцію, а міністр

П.Ф. Брок лишався на досить консервативних позиціях, мало усвідомлюючи виклики часу. Тогочасні фахівці вказували на значні перешкоди реформі: заформалізованість, обмеження для відкриття провінційних відділень кредитних установ, низький фаховий рівень чиновних кіл тощо.

Прогресивна ідея розробників реформи, яка полягала у заснуванні Держбанку як незалежної від уряду кредитної установи повсякчас наражалася на опір. Найпрогресивніші проекти реформи Ю. Гагемейстера, розроблені на основі вивчення європейського досвіду, взагалі не були втілені. Ідеї утворити банки, які одночасно надавали б комерційний, іпотечний та промисловий кредити й були організовані на зразок європейських, добре відбилися в періодиці і водночас на законодавчому рівні затверджені не були. У підсумку Держбанк був підпорядкований Міністерству фінансів, що спричинило викачування коштів, спрямованих на підтримку кредитних установ і перенаправлення їх на покриття державних боргів. Фактично опубліковані праці тогочасних фахівців показують викривлену суть реформи в імперії та небажання чиновних кіл втрачати контроль над фінансовими потоками. Інформація про протидію реформі здебільшого повно висвітлена у нарративних джерелах – спогадах, листах, щоденниках.

Найзмістовніше реформу розкритикував її очевидець і крупний підприємець В. Кокорєв, який окреслив державні економічні провали і вказав на дефіцит кредитних установ у розпал капіталістичних відносин та наголосив на недоцільності копіювання європейського досвіду на російські терени. У незначній групі досліджень його ідеї знайшли в той час підтримку.

Прогресивні зрушення в реформі припали на керівництво міністерством фінансів М.Х. Рейтерном, але вектор прогресивних ідей утримався лише в дослідженнях до середини 1860-х рр. Насамперед перешкоди чинилися на двох вагомих напрямках розвитку економічної політики – в залізничному будівництві та грошовому обігу, адже з 1865 р. залізничний транспорт уже не отримував підтримки приватного капіталу, обмін кредитних білетів на металеві гроші також зазнав краху і за цих

обставин утворення акціонерних банків та товариств взаємного кредитування відбувалося досить повільними темпами, а банки змішаного типу, проекти яких жваво обговорювали фахівці, так і не були дозволені. Як експеримент, у режимі найбільшого сприяння діяли Петербурзьке товариство взаємного кредитування (1863 р.) і Петербурзький приватний комерційний банк, та й то за підтримки Мінфіну і Держбанку.

Як свідчить історіографія, результати реформи кредитної системи кардинально протилежно були сприйняті в суспільстві. Зокрема, фінансисти зробили акцент на тому, що кредитне питання все ж було розв'язане не кращим чином, адже дійсно комерційні банки чисельно зростали, проте відсоткова ставка на кредит була набагато вища за дореформену (різниця становила від 6 до 15 %), а Держбанк не міг нічого вдіяти, бо його засоби були спрямовані на ліквідацію попередніх кредитних установ. Така оцінка ситуації прямо впливає з опублікованих даних у щорічнику державних кредитних установ.

Очевидці банківської реформи В. Кокорєв, І. Білібін, К. Сакальковський в опублікованих працях досить критично оцінили процес її втілення та показали консервативну роль держави в ньому. На їхній погляд реформа згубно вплинула на виробників хліба (поміщиків), які банкрутували через високі відсотки на позики в Земельних банках.

У 1880-х рр. полеміка стосовно результативності реформи знову загострилася через поширення поглядів про те, що реформа 1860 р. знищила державні кредитні установи, сприяла біржовим спекуляціям та швидкому збагаченню окремих осіб. Усі дослідження відомих фінансистів тих часів свідчать, що визріла потреба провести реформу Держбанку (1894 р.), за якої він має виконати функцію єдиного регулятора грошової і кредитної політики в державі і при цьому слід максимально наблизити його Статут до європейських норм.

Діяльність Селянського поземельного та Дворянського земельного банків не знайшла критичних оцінок в історіографії попри монополізацію

цими установами цін на землю. Діяльність міністра фінансів С.Ю. Вітте та завершення ним реформи банківської системи переважно позитивно оцінювали найрізноманітніші фахівці того часу. Найчисельнішими на цьому етапі, у 1890-х рр., є публікації в періодиці, які відбивають гостроту полеміки стосовно завершального етапу реформи. Насамперед це статті на шпальтах «Вестника финансов», «Русского вестника» та інших видань, які дають змогу побачити цілісну картину фінансових перетворень загалом, не виокремлюючи лише реформу Держбанку 1894 р. з-поміж грошової та інших.

Протягом 1920-х–1980-х рр., крім праць радянських авторів, історіографія реформи поповнилася дослідженнями європейської та американської історичної науки. Важливо, що оцінки реформі здебільшого давали радянські історики, що вивело історіографію на якісно інший рівень.

Враховуючи зібрані джерела умовно можна виокремити кілька етапів у вивченні цієї теми. Перший етап стосується праць 1920-х–1930-х рр. – майже не заангажованих змістовно і здебільшого присвячених тематиці розвитку купецтва. Другий етап охоплює дослідження 1940-х–1960-х рр., пов'язані із становленням основ радянської фінансової науки, що дало поштовх появи різноманітних довідкових та енциклопедичних видань вже з усталено негативними оцінками реформи. Водночас, саме наприкінці 1940-х рр. і протягом 1960-х рр. з'явилися перші вузькопроблемні праці, присвячені виключно банківській реформі та розвитку кредитних установ Російської імперії. Справжнім інтелектуальним проривом цього часу можна вважати ретельне вивчення істориками десятків проектів банківської реформи. Історикам банківської реформи вдалося уникнути ідеологічної заангажованості, зосередившись на викладенні фактів і статистичних даних. Третій етап охоплює 1970-і–1980-і рр. і здебільшого пов'язаний з інтересом науковців до ролі конкретних постатей минулого у реалізації реформи, активізацією регіональних досліджень з історії діяльності окремих банківських установ, та появою робіт, присвячених купецтву окремих губерній та розвитку імперських банків.

Без винятку радянські автори визнали консервативний сценарій банківської реформи, але саме вони глибоко вивчили всі її проекти, запропонували історичну періодизацію реформи, окресливши 2 етапи: 1860-і рр. та 1890-і рр. Одночасно зі створенням вузькотематичних праць з'явилися роботи узагальнюючого змісту з історії розвитку економічних відносин. Також розвиток історії економічної думки було підсилено друком хрестоматійних матеріалів, але вони добиралися таким чином, щоб показати вкрай негативні сторони розвитку буржуазних відносин в імперії.

Інтерес дослідників здебільшого привертала питання розвитку торгівлі та кредитної системи Російської імперії. Радянські історики примножили знання про реформу, започаткувавши трилогію в дослідженні фінансового капіталу в Росії (В. Бовикін), що змістовно поглибило висвітлення її складників та самої сутності і значимості для дорадянського суспільства, адже окремі дослідники мали змогу безпосередньо опрацювати архіви європейських банків і оприлюднити унікальні факти про перебіг реформи.

У 1970-х рр., аналізуючи зрушення в банківських системах США та Росії, Д. Мак-Кей та угорські автори І. Беренд та Д. Ранкі підкреслили схожість існуючих проблем у банківській та кредитній сфері. Саме європейці започаткували порівняльний підхід до вивчення історії реформи банківської і кредитної сфери, втягуючи радянських істориків у наукову дискусію, та сприяли тому, що радянська історична наука дійшла усвідомлення негативного впливу на наукові висновки позиції власної окремішності. На цьому етапі європейські історики почали розробляти низку історико-соціологічних теорій, в яких обґрунтовували причини відставання в економічному розвитку різних країн. Причиною наукових пошуків слугували повоєнні економічні трансформації країн, і науковці почали звертатися до історії XIX ст. щоб відшукати стимули розвитку країн, проаналізувати набутий досвід. Так історична наука поповнилася теоріями: «стадій росту країн» У. Ростоу, «стадій економічної відсталості» А. Гершенкрона, «динаміки модернізації» С. Блека. Європейські дослідники Дж. Блюм, У.

Пінтнер також гостро розкритикували постать міністрів-консерваторів на кшталт Є. Канкріна, однак в рядах радянських науковців жодних дискусій стосовно оцінок чи переосмислення діяльності чиновних кіл імперії не виникло.

У 1980-х рр. радянські історики зосередилися на вивченні діяльності кредитних установ та Селянського поземельного банку, натомість функціонування Дворянського значної уваги не викликало. Також на цьому етапі радянська історіографія збагатилася циклом біографічної літератури, присвяченої купецтву й фінансистам Російської імперії. Були видрукувані щоденники, листи, спогади. Наративістика пожвавила інтерес істориків і водночас зменшила ідеологічний складник, оскільки наративні джерела давали змогу читачеві самостійно робити висновки про епоху реформ, відчувати тенденції й особливості її розвитку без додаткових коментувань радянських науковців.

Протягом 1990-х рр. наукові тенденції до друку історії діяльності видатних меценатів збереглися. Сучасні російські історики продемонстрували нові підходи до аналізу теми, яку стали висвітлювати крізь призму промислової політики та її ролі в модернізації держави впродовж XVIII–XIX ст. Складовим модернізації суспільства окресленої доби почали присвячувати наукові конференції, учасники яких уперше дали всебічний аналіз причинам і наслідкам реформи на основі сучасної термінології та неупереджених оцінок. Праці науковців охоплюють питання широкого змісту, із розвитку економіки та фінансової системи у контексті застосування модернізаційної парадигми. Наразі серед російських економістів і фінансистів точиться дискусія стосовно доцільності копіювання Російською імперією європейського модернізаційного шляху у другій половині XIX ст. Більшість дослідників підкреслюють неправильність наукової парадигми, яка тривалий час, на їхню думку, полягала в тому, що автори дискутували в рамках «за» чи «проти» наслідування європейських правил і реформ. Вони ставлять питання, що оцінювати ситуацію так

неправильно, потрібно досліджувати питання, чи міг бути можливим власне автентичний шлях Росії в процесі реформування її установ. Ця наболіла тема для російської історіографії сприяла появі комплексу праць, в яких дії імперських чиновників з досить консервативними поглядами знаходять схвальні оцінки. Натомість представники сучасної європейської історіографії гостро критикують консервативні чиновні кола Росії. Інституційний підхід у працях сучасних російських авторів суттєво посилюється і тому історики наполягають на тому, що відомі в усі часи консерватори оберігали державні інтереси. Найбільше уваги викликала постать міністра Є. Канкріна, діяльності якого присвячено низку дисертацій і монографій. Така ситуація в російській історіографії стала явно вираженою на початку 2000-х рр., кульмінативно посилювалася в 2015 р. і має високі оберти на сьогодні.

Російська історіографія значно поповнилася й студіями вузькотематичного змісту, присвяченими конкретним складникам названої реформи. Серед найвідоміших варто назвати праці В.І. Бовикіна, Ю.А. Петрова, Н.В. Фадейкіної, В.В. Морозан, С.О. Уразової та ін. Позитивним аспектом їхніх праць є комплексний, еволюціоністичний підхід, згідно з яким реформа банківської і кредитної системи розглядається як низка змістовних заходів, що перманентно й безперервно тривали протягом століття.

Реформі Держбанку 1894 р., роботі Дворянського і Селянського банків та їхнім регіональним представництвам російські історики приділили чималу увагу, видрукувавши монографії за авторством С.С. Акманова, Є.П. Барінової, Т.П. Вітвицької, Н.Ф. Тагірової, Н.О. Устіної та ін. Автори оминають увагою питання контрреформ у царині банківської сфери, і діяльність цих установ дістала цілком схвальні оцінки попри відомі наукові факти про зловживання цими банками власне монопольним становищем через виключне паво на купівлю землі.

Окремі представники білоруської історіографії (Ю. Грузицький) привнесли нові погляди в історичну науку на історичну періодизацію

діяльності банківських кредитних установ, виокремивши 1859 р. як початок реформи, 1870-і – як добу завершення екстенсивного етапу розвитку банківської і кредитної системи. Окремо слід підкреслити, що на сучасному етапі розвитку російської історіографії з'являється все більше праць, в яких відчутний ідеологічний підтекст з явним схваленням політики консервативних кіл та «сильної руки» чиновництва протягом другої половини XIX ст.

РОЗДІЛ 3

РЕФОРМИ БЮДЖЕТУ, ЄДИНОГО КАСОВОГО УСТРОЮ І ДЕРЖАВНОГО ФІНАНСОВОГО КОНТРОЛЮ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ: ІСТОРІОГРАФІЯ

3.1. Дорадянська історіографія реформ бюджету, єдиного касового устрою і державного фінансового контролю

Тема запровадження єдиного бюджету, касового устрою та реформування установ фінансового контролю в Російській імперії набула гостроти у зв'язку із комплексними реформами фінансової сфери, пов'язаними з банківською та грошовою реформами. Оскільки перші кроки на шляху реформування грошової системи не мали успіху за управління міністерством фінансів М.Х. Рейтерном, то насамперед урядовці усвідомили причини цього. З-поміж більшості причин невдач реформаторів стала нерегульована система фінансового контролю країни та відсутність єдиного касового устрою, адже кожне міністерство мало власний бюджет і неконтрольовані витрати. У дорадянській час ні в законодавстві, ні тим більше в російській науковій літературі, термін «державний фінансовий контроль» не застосовувався, як дефініція з чітко окресленим змістом. Тогочасні фахівці вживали термін «державний контроль» і розуміли під ним процес перевірки виконання рішення будь-якого органу або суто спостереження з метою перевірки. Одночасно з цим у зміст терміну «державний контроль» вкладали розуміння діяльності конкретної установи, яка і здійснювала перевірки. Так, «державним контролем» навіть чиновники називали як процес перевірки, так і сам контролюючий орган.

Недосконалість процедури складання генеральної звітності, за якої система держконтролю виявилася складною і багатоступеневою, а отже – малоефективною, поставила на порядок денний реформу. Держава знаходилася в ситуації, коли кожне міністерство проводило самоперевірку своєї фінансової діяльності, що спричинило нищівну критику з боку

громадськості і, звісно ж, прогресивно налаштованих представників влади. Така критика простежується у більшості праць після прийняття системи державної звітності ще за реформою 1836 р., але на докорінну реформу можновладці наважилися лише в 1860-х роках.

Дорадянська історіографія дає змогу з'ясувати стан російської фінансової науки, проаналізувати її вплив на зміст фінансових перетворень, що розпочалися в другій половині XIX ст. Тогочасні праці дають можливість виокремити хронологічні рамки цієї комплексної реформи (друга половина XIX – початок XX ст.), у межах яких відбулося три етапи реформування: 1) 1855–1862 рр. (час напрацювання змісту реформи, поява значної кількості проєктів, вивчення європейського досвіду Держконтролером В. Татаріновим); 2) 1862–1892 рр. (запровадження реформи 1862 р., систематичних змін та поправок до нормативної бази, запровадження реформи «єдності каси» 1864 р. спочатку як експеримент у Петербурзі, а протягом 1866–1868 рр. – по всій державі; нова й системна кодифікація установи Держконтролю 1892 р.); 3) 1893–1917 рр. (зменшення вимог до контролю за військовими відомствами, остаточне становлення російської фінансової науки і її категоріального апарату тощо).

Становлення російської фінансової науки відбувалося в тісному зв'язку і під впливом зарубіжних наукових шкіл. Зі змісту зарубіжних праць випливає, що в першій половині XIX ст. тривав процес виокремлення фінансової науки з політичної економії в самостійну галузь знань. А. Вагнер²¹³ та Р. Гнайст^{214, 215} створили фундаментальні дослідження, зміст яких переконує, що європейські фахівці напрацювали теоретичне підґрунтя для аналогічної реформи у власних країнах, і ці праці вже містили

²¹³ Wagner A. Lehrbuch der Finanzwissenschaft [підручник з фінансової науки. – пер. авт.] Відень, 1861. Ч. I, параграф 143; Ч. II, параграф 329.

²¹⁴ Gneist Rudolf. Gesert u. Budget [Закон і бюджет]. Berlin, 1879.

²¹⁵ Gneist Rudolf. Die preussiseche Finanzzeform [Прусська фінансова реформа. – пер. авт.]. P., 1881.

роз'яснення ключових фінансових термінів, які могли б на практиці використати законодавці.

Є підстави вважати, що в першій половині XIX ст. російська фінансова наука самостійно була ще не в змозі відповісти на виклики часу, сформувати й обґрунтувати реальні пропозиції щодо процесу реформування фінансової системи країни, оскільки не могла запропонувати понятійний апарат, який був би закладений на майбутнє у нове законодавство. Натомість, аналізуючи увесь поступ реформаторів М. Рабинович зазначав, що в першій чверті XIX ст. європейські фінансисти почали втілювати заходи щодо централізації каси, і кращим зразком, вартим наслідування, для них була Франція. Згодом і Росія почне вивчати французький досвід²¹⁶.

Насамперед урядовці взялися за систематизацію касового устрою, тобто «єдності каси». Саме таким терміном оперували дослідники у другій половині XIX ст. і на початку XX ст. Сутнісно, під цим терміном ми наразі розуміємо діяльність Казначейства та його структур. Без єдиного касового устрою не можна було запроваджувати реформу фіскальних і контролюючих органів, адже єдина система контролю за витратами можлива лише за умови систематизації витрат. Виключно за таких умов держава могла сформувати єдиний бюджет. Водночас контроль за витратами з бюджету був можливим лише за наявності системи єдиного касового устрою, тож усі ці процеси були нерозривно пов'язані.

Уперше питання про доцільність запровадження єдиного касового устрою було порушене в Росії 1855 р. Із праці, присвяченої змінам у державній звітності, відомо, що наслідком згоди правлячих кіл на реформи і цікавості до зарубіжного досвіду стало відрядження генерал-контролера департаменту цивільних звітів В.О. Татарінова до Європи²¹⁷. Так було започатковано перший етап в історії, пов'язаний із розробленням реформи.

²¹⁶ Рабинович М. Повторительный курс финансового права. К.: Типо-Литография С.С. Шевченко, 1902. 142 с.

²¹⁷ Преобразование государственной отчетности по системе смет в 3-х ч. Ч. 1. Объяснительная записка. Ч. 2. Проекты. Ч. 3. Всеподданнейшие доклады, послужившие

Підкреслимо, що комплексна реформа держконтролю була нерозривно пов'язана з постаттю Державного контролера і головного її натхненника Валеріана Татарінова. У дорадянській історіографії не так багато історичних праць, присвячених саме його діяльності. Однак для усвідомлення етимології основних складників реформи варто з'ясувати, як формувалися погляди В.°Татарінова. Усі видрукувані ним праці є результатом вивчення різних фінансових систем країн Європи. Зокрема, під впливом глибокого аналізу іноземних фінансових систем і праць зарубіжних фахівців з історії становлення фінансових систем він стверджував, що йому все ж найбільше імпонувала система Англії. Сутність англійської реформи полягала в тому, що в цій країні бюджет розглядали дві парламентські комісії (окремо прибутки і витратну частину), після чого міністр фінансів виносив його на обговорення парламенту, а зміна цільового використання коштів заборонялася. Фактично така система була досить жорсткою й неприйнятною для Російської імперії, адже ця монархія не була парламентською, а її монарші кола навіть подумки не могли прийняти факт обмеження власних дій.

У Франції процедура прийняття бюджету була іншою. Спочатку обговорювали головні статті бюджету, додаткові кредити та надзвичайні витрати, потім бюджет затверджували палати, Державна рада за погодженням із міністрами. Така система звісно ж більше імпонувала російським чиновникам. Надзвичайно схвально про неї висловився О. Бутовський у праці «О государственной отчетности Франции»²¹⁸, підкреслюючи її гнучкість і практичність.

Тому праці французьких авторів, які неодноразово перекладали й передруковували в Росії, суттєво впливали на світогляд правлячих кіл. Ключовим і відправним пунктом прихильності до французької системи

основанием к установлению коренных начал нового устройства смет, касс и ревизий. СПб., 1861. 142 с. С. 42.

²¹⁸ Бутовский А. О государственной отчетности Франции. М., 1858. 67 с.

служували терміни «додаткові кредити» та «надзвичайні витрати». Ними пронизані роботи Ж. Неккера²¹⁹, В. Гольцева²²⁰, І. Задерштедта²²¹, М. д'Одіфре²²², Х. Мерлена²²³, Дж. Орна²²⁴. Ці теоретики реформи вважали французьку систему зразковою, оскільки вона «враховувала «особливі» й надзвичайні потреби міністерств і відомств. А на наш погляд, вона насправді давала змогу суттєво не змінювати ситуацію в Росії і розтратити бюджет без суттєвих обмежень.

Проте, теоретичні розробки і публікації вищеназваних авторів суттєво вплинули на світогляд чиновних кіл Російської імперії, які досить упереджено поставилися до пропозицій В. Татарінова, котрий, усвідомлюючи відсутність обмежуючих чинників (як англійський парламент) для російських чиновників, почав пропагувати запровадження системи попереднього державного контролю. У системі попереднього контролю він бачив порятунок, оскільки контролери могли втрутитися на етапі планування бюджетних витрат і цим приборкати апетити чиновних кіл.

У Пруссії також існував аналогічний до Франції порядок, діючий із 1849 р., за яким санкція глави держави перед обнародуванням бюджету була обов'язковою. «Понадбюджетні кредити» дозволяла Рада міністрів, а палатам, згідно із законом 1872 р., повідомляли про це протягом наступного року, вже після видачі кредитів. Така система також позитивно сприймалася російськими можновладцями й досліджувалася А. Заблоцьким-

²¹⁹ Неккер Жак. Об управлении государственных доходов Французского королевства: [перевод с французского]. СПб., 1876.

²²⁰ Гольцев В. Государственное хозяйство во Франции XVII века. М., 1878.

²²¹ Задерштедт И. Опыт исследования формального порядка финансового хозяйства. Вып. 1. Бюджет Франции. Казань, 1884. *Журнал гражданского и уголовного права*, декабрь. Издание С.-Петербургского Юридического Общества. Кн. 10. 1884. С. 147-158.

²²² M. le Mis d'Audiffret. Systeme financier de la France [Фінансова система Франції. – пер. авт.]. Paris, 1870.

²²³ Merlin H. Progression comparée es budgets de l'état sous le second empire [Порівняння державних бюджетів за другої імперії. – пер. авт.]. Paris, 1869.

²²⁴ Horn J. Le Bilan de l'Empire [Підсумки імперії. – пер. авт.]. Paris, 1869. 30 p.

Десятовським²²⁵, А. Дессері²²⁶, А. Вагнером²²⁷ на предмет можливих зловживань. Проте аналіз цих зловживань не знайшов подальшого висвітлення в науковій чи фаховій для фінансистів літературі. Саме на ґрунті бурхливих публічних дискусій, в середині Російської імперії та в середовищі зарубіжних фахівців, В. Татарінов не лише взявся за розроблення проекту, вивчивши досвід інших країн, а й заглибився в аналіз системи витрат військових відомств іноземних країн. Він став автором праць «Государственная отчетность в Австрии»²²⁸, «Государственная отчетность в Бельгии»²²⁹, «Государственная отчетность в Пруссии»²³⁰, «Государственная отчетность во Франции»²³¹, «Общий сравнительный обзор систем государственной отчетности во Франции, Бельгии, Австрии, Пруссии»²³². Його публікації носять не лише джерелознавчий характер, адже обговорення їхнього змісту дало поштовх для розвитку цієї теми в історіографі.

Конфлікт В. Татарінова із військовим відомством Росії був очевидним, адже Держконтролер виступив проти «спецбюджетів» та проти зайвих витрат. У підсумку він написав звіти, присвячені саме фінансовим звітностям військових установ Франції. Причиною такого кроку стало усвідомлення абсолютної безконтрольності у фінансовій діяльності Військового міністерства Росії. Це змусило його насамперед оприлюднити шляхи нарахування коштів і способи витрат у Військовому відомстві зарубіжних країн. Оскільки ж французькою системою державного фінконтролю захоплювалися російські чиновні кола, то й для порівняння він видрукував

²²⁵ Заблоцкий-Десятовский А.П. Обзорение государственных доходов России. СПб., 1868. 662 с.

²²⁶ Dessary A. Grundzüge der österreichischen Finanzgesetzkunde [Основні риси австрійського фінансового законодавства. – пер. авт]. Wien, 1856.

²²⁷ Wagner A. Ordnung des österr. Staatshaushalts [Облаштування австрійського державного господарства. – пер. авт]. Wien, 1863.

²²⁸ Татаринев В.А. Государственная отчетность в Австрии. СПб, 1858. 52 с.

²²⁹ Татаринев В.А. Государственная отчетность в Бельгии. СПб., 1858. 50 с.

²³⁰ Татаринев В.А. Государственная отчетность в Пруссии. СПб, 1858. 72 с.

²³¹ Татаринев В.А. Государственная отчетность во Франции. СПб, 1858. 96 с.

²³² Татаринев В.А. Общий сравнительный обзор систем государственной отчетности во Франции, Бельгии, Австрии, Пруссии. СПб., 1858. 57 с.

«Отчетность Морского ведомства во Франции»²³³, а також працю «Хозяйство и отчетность Военного Министерства во Франции»²³⁴.

Держконтролера обурювало те, що в Російській імперії Військове міністерство фактично являло собою «державу в державі» через формування власного бюджету та постійні позапланові витрати на свої потреби. Особливо відчутно це далось взнаки при святкуванні цим міністерством свого сторічного ювілею 1860 р. Опублікувавши звітності Морського відомства Франції він зауважив, що, попри всі відмінності у фінансових системах європейських держав, у них все ж закладені принципи систематичності й одноманітності складання кошторисів різних відомств і державних бюджетів. Цим він підкреслив, що навіть у військових установах Франції немає такого безладу, як у Російській імперії.

В. Татарінов запропонував проект змін системи державного контролю, який полягав у максимальній централізації всіх державних засобів шляхом запровадження «єдності каси», тобто єдиного касового устрою. Сутність ідеї полягала в тому, щоб змінити ситуацію, яка існувала до реформи. Так, у дореформену добу кожне міністерство користувалося необмеженою фінансовою самостійністю, зосереджуючи значну кількість власних ресурсів у вигляді залишків на рахунках від попереднього фінансування, що робило безконтрольним витрати державних коштів. Одночасно інші відомства могли потерпати від браку коштів. Держава фактично їх мала, але на рахунках різних міністерств, проте проконтролювати і швидко перерахувати на рахунки інших було ніяк. Натомість за проектом В. Татарінова новим відповідальним розпорядником коштів ставав міністр фінансів, підконтрольний Державному контролеру. Виокремлення постаті Держконтролера у статус непідконтрольної урядові особи досить

²³³ Татарінов В.А. Отчетность Морского ведомства во Франции. СПб., 1858. 36 с.

²³⁴ Татарінов В.А. Хозяйство и отчетность Военного Министерства во Франции. СПб., 1858. 69 с.

непокоїло чиновні кола, але ця ідея знайшла підтримку на шпальтах окремих видань.

Редакції окремих російських періодичних видань прямо наполягали, що розривати реформу контролю та касового устрою не можна взагалі, оскільки без такого поєднання і суворого контролю за витратами бюджету не буде^{235, 236}.

Отже, на середину XIX ст. було підготовлене теоретичне підґрунтя реформам. Зарубіжна історіографія різноманітних проектів реформ була численною й разом із тим вказувала, що Росія відставала від європейських держав з проведенням фінансових перетворень, хоча б навіть у частині публічності витрат різними відомствами. Попри це, країна була приречена на прогресивні перетворення, адже російська фінансова система мала бути пристосована до світових реалій.

Так, у Російській імперії було утворено Комісію для розроблення касового й ревізійного порядку, яка керувалася чіткою інструкцією стосовно своєї діяльності, – так званою «Меморією»²³⁷. Однак комісія не наважувалася діяти швидко і приймати чіткі рішення, про що свідчить почергове видання її документації, на кшталт проектів, пояснювальних записок тощо²³⁸.

18 лютого 1859 року Олександр II затвердив поданий Вищою контрольною комісією проект модернізації бюджетної справи, касового устрою (єдиної каси) та державного фінансового контролю. Проектом було передбачено й запровадження попереднього контролю.

Отже, згідно з проектом реформа насправді являла собою низку складних, взаємопов'язаних заходів, які дали змогу Російській імперії модернізувати й пристосувати фінансову систему до потреб часу. Цей проект

²³⁵ О бюджете и единстве кассы. *Морской Сборник*. 1859. № 6. С. 2-4.

²³⁶ О бюджете и единстве кассы. *Морской Сборник*. 1859. № 12. С. 2-5.

²³⁷ Комиссия, Высочайше утвержденная для устройства касового и ревизионного порядка. Мемория о занятиях Комиссии за сентябрьскую треть 1860 г. СПб., 1861.

²³⁸ Преобразование государственной отчетности по системе смет в 3-х ч. Ч. 1. Объяснительная записка. Ч. 2. Проекты. Ч. 3. Всеподданнейшие доклады, послужившие основанием к установлению коренных начал нового устройства смет, касс и ревизий. СПб., 1861. 142 с.

було покладено в основу Закону від 22 травня 1862 року, а сам Закон був представлений «Положением о государственном бюджете», яке відповідало вимогам європейських стандартів, і «Правилами укладання, розгляду, затвердження, виконання державного бюджету, фінансових кошторисів міністерств та головних управлінь»^{239, 240}. «Правила» сутнісно стали відображенням офіційної фінансової термінології в Росії й особливостей конкретного історичного етапу розвитку фінансової системи імперії. Реформа бюджету, касового устрою та державного фінансового контролю дала можливість модернізувати інші складові фінансової системи країни – запровадити банківську та провести грошову реформи – й упродовж другої половини XIX ст. докорінно змінити фінансову систему Росії.

Конфлікт між ліберально налаштованими представниками правлячих кіл і консерваторами був неминучим. Він виник одразу після публікації статті В.О. Татарінова в офіційному виданні «Журналі департаменту економії Державної ради» за 1861 р. Бюджет, доводив В.О. Татарінов, буде успішним лише за умови, якщо дає змогу побачити повну картину очікуваних прибутків і видатків, коли інформація про них подається своєчасно та систематично і доступна для перевірки^{241, 242}.

Такий підхід мало імпував чиновникам, які роками розпоряджалися залишковими коштами на власний розсуд. Завдяки глибокому аналізу законодавства і практики застосування фінконтролю в європейських країнах, В. Татарінов мав власний задум проведення цього складника реформи в дію. Він відразу ж наполіг на введенні жорсткої системи контролю за витратами,

²³⁹ Правила уложения, рассмотрения, утверждения, исполнения государственной росписи, финансовых смет министерств и главных управлений. *Свод Законов Российской империи*. 1861. Т. 1. Ч. 2. Ст. 221.

²⁴⁰ Правила о порядке рассмотрения Государственной Росписи доходов и расходов, а равно о производстве из казны расходов, Росписью не предусмотренных [реформа бюджету – уточ. авт.]. *Свод Законов Российской империи*, 1861. Т. 1. Ч. 2. Ст. 224.

²⁴¹ Указ о мерах к укреплению единства в деятельности министерств и главных управлений от 19 октября 1905 г. *Свод Законов Российской империи*, 8 марта, 1906.

²⁴² Журнал департамента экономии Государственного совета от 24 ноября, 1861 г. / Архив. – URL: https://sziu-lib.ranepa.ru/sajt_ibo/vistavki/ork_collect/arxivgs/polncollork.php

розробивши правила складання кошторисів та їхню форму для різних установ і відомств. Бюджетна реформа та реформа державного фінансового контролю, з його погляду, були тісно пов'язані й поодинці не мали б успіху. Комісія, очолювана В.О. Татаріновим, розробила для кожної установи кошторис, а найголовніше – визначила, у який спосіб чиновникам необхідно обґрунтовувати витрати. Це було актуальним з огляду на те, що до реформи чиновники майже всіх установ не пояснювали належним чином рівень фінансових витрат.

В.О. Татарінов також вважав, що реформа державного фінансового контролю не буде успішною без запровадження системи попереднього контролю. Система попереднього контролю, на його думку, повинна полягати в перевірці фінансово обґрунтованих потреб окремих відомств. Публікації дореформених часів свідчать про те, що науковці та частина політикуму глибоко усвідомили нагальність реформи державного фінансового контролю і вважали, що решта фінансових перетворень будуть безрезультатними за відсутності жорсткого контролю над фінансами держави.

Насамперед дискусія між чиновниками загострилася стосовно головних суб'єктів попереднього контролю. На цю роль претендували Міністерство фінансів та установа Державного контролю, але чиновники домоглися від Олександра II відмовитися від реформи попереднього контролю, обмежившись документальною ревізією. За установою Державного контролю визнали лише право розглядати кошториси міністерств. Можна вважати, що реформа попереднього контролю виявилася видозміненою та недосконалою. На це гостро відреагувала редакція «Вестника Европы»²⁴³, зазначивши, що «незадовільність системи державного фінансового контролю пов'язана не лише з матеріальними втратами держави, а й з її безпекою». Навіть після проголошення реформи наявні джерела

²⁴³ Государственный контроль. *Вестник Европы*. 1889, январь. С. 386-387.

свідчать, що основні начала комплексної реформи бюджету, касового устрою та фінансового контролю, запроваджені в 1862 р., повсякчас зазнавали змін.

Історіографія другого етапу втілення реформи досить презентабельна змістовними й різноманітними працями, багатими на оцінки і судження. Безпосередньо «Журнал комиссии для определения начал материальной отчетности. Объяснительная записка и проект...»²⁴⁴ станом на 1867 р. містить інформацію, яка вказувала на перманентні зміни в позиції реформаторів, адже відображені там погляди відповідальних осіб свідчили про невизначеність позицій багатьох учасників процесу.

Інша суттєва проблема російського суспільства стосувалася безпосереднього ставлення можновладців до процесу вирішення фахових питань. Із «Всеподданнейшего доклада Государственного контролера о развитии и деятельности Государственного контроля с 1855 по 1880 гг.»²⁴⁵ видно, що «багато відомств користувалися більшою вагомістю та впливом у монарха (імператора), ніж установа, яка їх перевіряла, і вони вважали себе в праві залишати поза увагою запити й вимоги, які надходили до них із Ревізіон-Колегії (ревізійної колегії – уточнення авт.)»²⁴⁶.

Отже, навіть станом на 1880-і рр. опір незалежному державному фінансовому контролю з боку різних підзвітних посадових осіб призводив до затримки звітності, яку контролери одержували зі значним запізненням. Досить нерегулярно чиновники надавали й пояснення на запити контролерів, що тягло за собою тривале листування й не сприяло результативності роботи.

На тлі такого протистояння вагоме значення має дослідження М.В. Алишевського, який особливу увагу привернув до запропонованих В. Татаріновим перетворень. Він глибоко проаналізував усі проекти

²⁴⁴ Преобразование государственной отчетности. *Журнал Комиссии для определения начал материальной отчетности*. Объяснительная записка и проект 1-го раздела общих правил материального счетоводства и отчетности. СПб., 1867. 8+XXXIX+13 с.

²⁴⁵ Всеподданейший доклад Государственного контролера о развитии и деятельности Государственного контроля с 1855 по 1880 г., СПб., 1880. 111 с. – URL: <https://archive.org/details/vsepoddannieshd00kontgoog/page/n109/mode/2up>

²⁴⁶ Там само. С. 6.

В. Татарінова, присвячені єдності бюджету і касового устрою («єдності каси») разом із пропозиціями реформувати фінансовий контроль, і наголосив, що той мав єдино правильне бачення реформи, виокремивши в ній інститут попереднього фінансового контролю, якого так боялися чиновники. Він підкреслив, що В. Татарінов бачив реформу саме в запровадженні трьох складників:

- єдності касового устрою, яка забезпечить єдність бюджету;
- єдиної незалежної виконавчої влади у вигляді контролюючої інституції;
- наданню переваги попередньому контролю²⁴⁷.

Однак, як вважав фахівець, попередній контроль не було перетворено на ефективну систему заходів, що свідчить про неготовність правлячих кіл поступатися інтересами. Як стверджує С. Іловайський, у ті часи чиновники чинили опір більшості розпочатих реформ, і ця також не стала винятком. Відомий фінансист вказує, що саме міністри, згідно з проектом В. Татарінова, втрачали право безконтрольно розпоряджатися коштами – як залишковими, так і витратити на свій розсуд ті, які планово надходили до бюджетів їхніх відомств. У дореформений період міністерства й підконтрольні їм відомства мали власні каси і здійснювали як збори, так і витрати. Як зазначає професор С. Іловайський, коштами розпоряджалися за вказівками міністрів, в окремих міністерствах накопичувалися надлишки коштів, а певні відомства потерпали від їхнього браку. На цьому етапі через каси Міністерства фінансів проходило лише 1/3 всіх державних коштів, а отже, не було єдності, порядку, належного нагляду. Водночас саме С. Іловайський порушив тему, яка не знайшла належного висвітлення в періодиці. Він писав про проблеми кадрового складу контролюючих органів, які вкупі з протидією реформі значно заважали її успіху. Зокрема професор

²⁴⁷ Альшевский Н.В. В память В.А. Татарина: О прошлом и нынешнем устройстве гос. контроля в России: Заметки Николая Альшевского. Санкт-Петербург : тип. М. Этингера, 1881. [2]. 99 с. С. 17.

підкреслював, що робота контролюючих органів «складна й нудна та викликає загальне невдоволення. Така робота не лише не давала жодних привілеїв, але й була низькооплачуваною порівняно зі службою в інших відомствах. Робота в контролюючих органах не вважалася престижною і її повсякчас уникали. За першої ж можливості прагнули влаштуватися в інші відомства»²⁴⁸.

Отже, проект В.О. Татарінова викликав спротив чиновників. Окремо зміст звітів Держконтролера за 1864²⁴⁹ та 1865²⁵⁰ роки свідчить про недотримання російськими міністерствами норм 1862 р., адже рівень стягнень (покарань за недотримання правових норм) у «Правилах» чітко виписаний не був.

В.О. Татарінов був не поодиноким у своїх поглядах стосовно необхідності консолідації бюджету і касового устрою, посилення контролю за бюджетними витратами. Ці ідеї висвітлювалися й обґрунтовувалися в низці спеціальних праць, присвячених порядку формування бюджету, державним доходам і видаткам як за авторством російських дослідників, так і іноземних фахівців. За єдність бюджету висловилися у низці праць М. Алексеєнко²⁵¹, академік В. Безобразов^{252, 253}, М. Вессель²⁵⁴, А. Заблоцький-Десятовський²⁵⁵, О. Головачов²⁵⁶. У змістовній праці О.А. Головачова, присвяченій аналізу перших результатів реформ, показано всі недоопрацювання та їхні недоліки. Найголовнішою прогалиною О.А. Головачов назвав відсутність правового механізму, яким би усі рішення були

²⁴⁸ Иловайский С.И. Учебник финансового права. Одесса, 1904. 604 с. С. 501.

²⁴⁹ Всеподданейший отчет Государственного контролера за 1864 год. СПб., 1865. 52 с.

²⁵⁰ Всеподданейший отчет Государственного контролера за 1865 год. СПб., 1866. 56 с.

²⁵¹ Алексеенко М. Организация государственного хозяйства. Харьков, 1870.

²⁵² Безобразов В.П. Государственные доходы. Теоретические и практические исследования. СПб., 1868. 72 с.

²⁵³ Безобразов В.П. Финансовое право: Лекции 1-го класса Александровского лицея. 1877-1878 гг. СПб., 1878. 214 с.

²⁵⁴ Вессель Н. Нормальный государственный бюджет. *Русский Вестник*. 1885. № 1.

²⁵⁵ Заблоцкий-Десятовский А.П. Обзорение государственных доходов России. СПб., 1868. 662 с.

²⁵⁶ Головачев А.А. Десять лет реформ. СПб., 1872. 404 с. С. 67-146.

приведені у виконання, адже центральний орган Держфінконтролю міг видавати розпорядження, а точних процедур по перевірці їхнього виконання не мав. Тож процесуальна сторона втілення реформи була непродуманою²⁵⁷.

Зарубіжні автори та редакції впливових журналів також цілком підтримали ідею єдності каси, зауваживши, що в країні без єдиного касового устрою і бюджету будь-які інші реформи взагалі неможливі. Те, що на рахунках російських міністерств роками лишалися неконтрольовані кошти, призводило не лише до їхнього нецільового використання, а й завдавало економічної шкоди країні, унеможливаючи подолання бюджетної прірви та призводило до всезростаючих державних боргів. Іноземні німецькі автори²⁵⁸ та окремі французькі видання²⁵⁹ неодноразово порушували питання, пов'язані зі звітністю установи Державного контролю, яка виявляла бюджетні збитки, а окремі чиновники змушені були привселюдно виправдовуватися за необґрунтовані витрати або збитковість власних відомств. Їхні праці переконують, що на цьому етапі Росія вже провалила грошову реформу 1862–1863 рр. (провела її 1897 р. – уточнення авт.), оскільки фізично не могла зосередити кошти і дорахуватися їх.

Незавершеність реформи єдності касового устрою сприяла укоріненню поглядів більшості чиновників на доцільність існування в Росії спецбюджету (надзвичайного бюджету), вигідного всім причетним до розпорядження державними коштами. Попри те, що фінансисти виступали проти існування спецбюджету, запобігти цьому було неможливо, враховуючи, що бюджетна реформа (єдності бюджету) 1862 р. не була доведена до кінця²⁶⁰.

Єдність бюджету потребувала централізації («єдності») касового устрою. З огляду на те, що в бюджет включили всі державні доходи й видатки, а на Міністерство фінансів поклали обов'язок задовольняти

²⁵⁷ Там само.

²⁵⁸ Gneist Rudolf. *Gesert und Budget* [Закон і бюджет]. Berlin, 1879.

²⁵⁹ Desmousseaux de Givré. *Etudes sur le budget; Correspondence relative to the budgets of various countries. Cobden'club*. Paris. 1877.

²⁶⁰ *Банковые долги и положение губерний*. СПб., 1866. 34 с.

фінансові потреби держави, виникла необхідність зосередити в руках Міністерства фінансів усі надходження і здійснення всіх платежів. Проте реформа «єдності каси» зустріла найбільший опір чиновництва, адже «Казначейство» відтоді могло відстежувати рух коштів. Попри те, що термін «казначейство» у науковому обігу не використовувався, а натомість як широкі кола громадськості, так і науковці вживали термін «єдність каси» чи «єдність касового устрою», принцип дії сутнісно відповідає сучасному казначейству.

На окрему увагу заслуговує в історіографії оцінювання реформи «єдності каси», яка була запроваджена 1864 р., спочатку експериментально у Петербурзі, а протягом 1866–1868 рр. по всій державі. Як зазначають М. Рабинович та С. Іловайський, цією реформою в державі утворювалися приходні (на рівні повітових казначейств) і витратні каси (Головне казначейство в Санкт-Петербурзі, каса Державної комісії погашення боргів, губерньські казначейства, місцеві казначейства, які діяли не в губерньських містах)^{261, 262}.

За єдність касового устрою висловився й фінансист Я.І. Печерін, який подав огляд державних доходів та видатків і негативно оцінив безлад, що панував у фінансовому відомстві протягом першої половини ХІХ ст., закликаючи звернути увагу на зарубіжний досвід у вирішенні цього питання²⁶³. Його підтримав К. Головін, який окреслив перспективи розвитку фінансової системи імперії на подальші роки й обґрунтував, що порушення принципу єдності каси та бюджету спричинить фінансовий безлад і неконтрольовані витрати²⁶⁴.

²⁶¹ Рабинович М. Реформа единства кассы и ее значение для государства. СПб., 1887. 42 с. С. 17.

²⁶² Іловайський С.І. Учебник финансового права. Раздел 7. [Изд-е 5-е-посмертно] /под ред. Н.П. Яснопольського. К., 1912. 604 с.

²⁶³ Печерин Я.И. Исторический обзор росписей государственных доходов и расходов с 1803 по 1843 г. СПб., 1896. 211 с. С. 11.

²⁶⁴ Головін К. Наша финансовая политика и задачи будущего 1887–1898. СПб.: Тип-я Д. Чичинадзе, 1889. 274 с.

Водночас зауважимо, що ця реформа найменше висвітлена в історіографії. Спеціальних праць, які розкривали б її зміст та значення, обмаль. Переважно її сутність та оцінки викладені фахівцями в контексті висвітлення інших реформ.

Навіть через кілька десятиліть після втілення реформи опір їй не послабшав. Так, колишній Міністр фінансів граф Є.Ф. Канкрін, опублікувавши нариси з політичної економії та фінансів, визнавав позитивними застарілі фінансові закони 1845 р.²⁶⁵. М.Х. Бунге також досить критично аналізував фінансову звітність Англії, точністю якої так захоплювався В. Татарінов, а головне – способом ухвалення бюджету. Попри те, що цей міністр не зміг провести вчасно грошову реформу 1862–1863 рр. саме через відсутність комплексних заходів у фінансовій галузі, все ж схилився до того, що французька модель розподілу коштів була виправданою²⁶⁶.

Ці критичні оцінки реформи якраз збіглися в часі з контрреформаційними заходами в країні і були зумовлені посиленням особистого впливу монарших кіл. В огляді бюджетного законодавства за 1862–1890 рр. явно простежуються зміни нормативних вимог, які з роками слабшали і прямо стосувалися військової сфери²⁶⁷.

Зауважимо, що станом на 1892 р. було оприлюднене «Высочайше утвержденное 28 апреля 1892 года «Учреждение Государственного контроля»»²⁶⁸. Фактично відбулася кодифікація нормативного акту, яка закріпила правовий статус Держконтролю. Зокрема, як історичне джерело, збірник промов Держконтролера під час затвердження бюджету вражає тим, що службовець навіть у 1890-х рр. мав ще публічно доводити чиновникам

²⁶⁵ Канкрин Е.Ф. Граф Канкрин и его очерки политической экономии и финансов. СПб., 1894. 316 с.

²⁶⁶ Бунге Н.Х. Государственное счетоводство и финансовая отчетность в Англии. СПб., 1890. 95 с.

²⁶⁷ Обзор бюджетного законодательства России за 1862–1890 годы. СПб.: Изд-е государственной канцелярии, 1891. 858 с.

²⁶⁸ Высочайше утвержденное 28 апреля 1892 года «Учреждение Государственного контроля». *Свод Законов Российской империи*. Т. I. Ч. II. СПб., 1892.

потребу в економному витрачанні коштів, відповідальному ставленні до інтересів країни та виправдовуватися за необхідність контролювати витрати²⁶⁹.

Після кодифікації було видруковано низку збірників, циркулярів, інструкцій для тих установ, які підпадали під перевірку Держконтролю. Укладачами цих збірників були відомі вчені С.В. Меньковський²⁷⁰, В.А. Сакович, І.М. Широков²⁷¹. Порівнюючи їхній зміст із аналогічними збірниками нормативних актів до 1892 р.²⁷², зауважимо, що досить відчутним стає ослаблення вимог до військових відомств, адже режим таємності став тим наріжним каменем, який унеможлиблював як попередній контроль, так і оперативне втручання Держконтролера на попередньому етапі розроблення кошторису для цих установ.

Знаними фахівцями-теоретиками, які в Російській імперії аналізували окреслену тему вже після впровадження реформи, – були І.І. Блех²⁷³, І.С. Бліох²⁷⁴, Ф.І. Бочковський²⁷⁵, В.А. Сакович²⁷⁶,²⁷⁷. Їхні праці близькі до джерелознавчих, адже містять як змістовний фактологічний матеріал з архівних джерел, так і зміни в законодавстві та причини започаткованих

²⁶⁹ Речи, произнесенные государственным контролером в общем собрании Государственного совета при утверждении государственных росписей на 1891–1894 гг. СПб., 1895. 20 с.

²⁷⁰ Сборник законов, положений, инструкций и циркуляров, относящихся до всех учреждений Государственного контроля. / Сост. С.В. Меньковский. М., 1912.

²⁷¹ Сборник действительных узаконений, правил и форм, с дополнениями и изменениями по 1 июля 1896 г, и циркулярными разъяснениями Министерства финансов и Государственного контроля. / Сост. В.А. Сакович и И.Н. Широков и др. СПб, 1897.

²⁷² Сборник циркуляров, изданных по Государственному контролю. 1884–1889 гг. / Сост. И.П. Менделеев. Тамбов, 1890. 206 с.

²⁷³ Блех И.И. Устройство финансового управления и контроля в России в их историческом развитии. СПб., 1895. 211 с.

²⁷⁴ Блюх И.С. Финансы России XIX столетия. История – статистика. В 4-х т. Т. 1. СПб.: Тип-я М.М. Стасюлевича, 1882. Т. 1. 431 с.

²⁷⁵ Бочковский Ф.И Организация государственного контроля в России сравнительно с государствами Западной Европы. СПб., 1895. 118 с.

²⁷⁶ Сакович В.А. Государственный контроль в России, его история и современное устройство в связи с изложением сметной системы кассового порядка и устройства государственной отчетности. Ч. 1. СПб., 1897. 358 с.

²⁷⁷ Сакович В.А. Государственный контроль в России, его история и современное устройство в связи с изложением сметной системы кассового порядка и устройства государственной отчетности. Ч. 2. СПб., 1898. 218 с.

перетворень. Саме в дослідженнях названих авторів відбито реакцію суспільства на реформу Держфінконтролю. Ця група дослідників досить коректно, підкреслюючи відмову Росії від реформи попереднього контролю, повсякчас привертала увагу до її успішності на Заході. І.І. Блех чітко окреслив повноваження тогочасних органів фінансового контролю, але питання їхнього правового статусу, особливостей практичної діяльності, взаємозв'язок між різними органами автор не визначив, що завадило в підсумку одержати цілісне уявлення про діяльність цих органів після 1892 р.

Вищезгадана фундаментальна монографія І.С. Бліоха побудована передусім на значній кількості статистичних даних. Він показував особливості історичного розвитку різних органів контролю. Важливо підкреслити, що науковець наважився показати зміни в роботі контролюючих органів крізь призму змін у діяльності органів влади й наголосив на хронічному дефіциті держбюджету, уперше тісно пов'язавши дві проблеми: недоліки функціонування бюджетної системи країни з недосконалістю й несистемністю діяльності держконтролю.

Ф.І. Бочковський, заглиблюючись у тему, порівняв систему держконтролю Російської імперії з аналогічною в країнах Європи. Він зауважив, що держконтроль став тією ланкою країни, яка сильно залежала від історичних особливостей розвитку владних органів різних країн і закликав не переймати європейського досвіду без критичного аналізу. В.А. Сакович натомість створив працю, в якій уперше історія розвитку органів держконтролю була показана на основі існуючих нормативно-правових актів і особлива увага була приділена реформі 1862–1866 рр., а саме – оновленню правової бази діяльності ревізійних органів, створенню нових правил єдиного касового устрою тощо. Так він зумів поєднати питання організації роботи контролюючих органів з юридичним полем їхньої діяльності та економічними показниками успішності їхніх дій.

Окрему групу робіт, в яких питання держконтролю висвітлювалися глибоко, становлять праці з історії російського права загалом та державного

й адміністративного зокрема. Цю тему порушували в дослідженнях фахові історики, історики права, юристи, публіцисти, громадські діячі І.Є. Андрєєвський²⁷⁸, М.Ф. Владимирський-Буданов²⁷⁹, А.Д. Градовський²⁸⁰, В.М. Латкін²⁸¹, В.В. Івановський²⁸². У їхніх працях висвітлено теорію правового становища органів Держфінконтролю і найважливіше – простежується взаємозв'язок фінконтролю з іншими органами державної влади, що в підсумку дає змогу оцінити роль фінансових органів країни в частині забезпечення ними законності в царині управління фінансами. Саме з цих праць видно, які глибокі недоліки мала система фінконтролю в дореформений період і як негативно різні міністерства і відомства сприйняли реформу, адже в підсумку вона завадила витратити кошти безконтрольно. Із робіт названих авторів також стає очевидно, що державний фінансовий контроль розглядався тогочасними чиновниками вже як інститут фінансового права.

Важливу інформаційну й джерелознавчу групу праць становлять довідкові й підручникові видання тих часів, присвячені суто фінансовому праву. Здебільшого це роботи відомих юристів, державних службовців, тогочасної професури М.Ф. Владимирського-Буданова²⁸³, О.Д. Градовського²⁸⁴, В.А. Лебєдєва²⁸⁵, І.Х. Озерова²⁸⁶, І.Т. Тарасова²⁸⁷,

²⁷⁸ Андреевский И. Е. Лекции по истории полицейского права и земских учреждений в России. Читанныя в Археологическом институте в 1881, 1882 и 1883 годах. Составленные и изданные слушателем Археологического Института Д. Волковым. СПб.: Тип-я В. Грацианского, 1883. – URL: http://publ.lib.ru/ARCHIVES/A/ANDREEVSKIY_Ivan_Efimovich/Andreevskiy_I.E..html

²⁷⁹ Владимирский-Буданов М.Ф. Обзор истории русского права. Репринтное издание. Ростов-на-Дону, 1995. 640 с.

²⁸⁰ Градовский А.Д. Начала русского государственного права. Т.2. СПб., 1887. 284 с.

²⁸¹ Латкин В.Н. Учебник истории русского права периода империи (XVIII и XIX ст.) / Латкин В.Н., орд. проф. Имп. С.-Петербур. ун-та. 2-е изд., перераб. и доп. С.-Пб.: Тип. Монтвида, 1909. 654 с. – URL: <http://www.bibliard.ru/vcd-6-1-736/goodsinfo.html?&sexpired=%D0%BB%D0%B0%D1%82%D0%BA%D0%B8%D0%BD>

²⁸² Ивановский В.В. Учебник административного права. 4-е изд-е. Казань, 1911. 516 с.

²⁸³ Владимирский-Буданов М.Ф. Обзор истории русского права. Репринтное издание. Ростов-на-Дону, 1995. 640 с.

²⁸⁴ Градовский А.Д. Начала русского государственного права. Т.2. СПб., 1887. 284 с.

²⁸⁵ Лебедев В.А. Финансовое право: Лекции. Т. 1–2. СПб., 1889–1893.

²⁸⁶ Озеров И.Х. Основы финансовой науки. Вып. 1–2. М., 1909–1910.

І.І. Янжула²⁸⁸, В.Г. Яроцького²⁸⁹, М.М. Коркунова²⁹⁰ та ін. У працях цих науковців простежується спільний погляд на недосконалість проведеної реформи. Попри те, що професура уже змогла напрацювати базову термінологію окреслених реформ, все ж більшість праць містить висновки про те, що реформу не можна вважати досконалою й завершеною, оскільки в широких колах чиновників немає усвідомлення єдності проведених заходів, адже попри базові нормативні акти можновладці прагнуть вигадати користь бодай із можливості пропагувати спецбюджети. Зокрема, М. Боголепов, навіть через десятки років після реформи, у низці праць підкреслював значний конфлікт інтересів між урядовцями і суспільством, які по-різному оцінювали результати реформи для держави^{291, 292}.

Попри те, що реформа сприяла значному контролю над витратами, вона все ж лишала значні проріхи в нормативній базі для зловживання посадовцями своїм становищем. І особливо відчутно це стало, як зазначає М. Братцев, у роки російсько-японської війни, коли Військове міністерство, знову ж усупереч юридичним обмеженням, втручалось у витрати бюджетних коштів на власний розсуд²⁹³.

Схожі погляди висловив і І.Х. Озеров у праці «Как расходуются в России народные деньги. Критика русского расходного бюджета...»²⁹⁴. Це дослідження було викликане подіями війни та революційними заворушеннями, які потягли за собою безконтрольні витрати силовими структурами, що, на погляд фахівця, лише загострило і так вкрай важку

²⁸⁷ Тарасов И.Т. Очерк науки финансового права. Конспект лекций. Ярославль, 1883. 213 с.

²⁸⁸ Янжул И.И. История финансового права. СПб.: Издание студентов В. Алексева и В. Наумова, 1882. 141 с.

²⁸⁹ Яроцкий В.Г. Финансовое право: Лекции. М., 1885. 496 с.

²⁹⁰ Коркунов Н.М. Русское государственное право. Т. 2. СПб., 1893. 417 с.

²⁹¹ Боголепов М.И. Финансы, правительство и общественные интересы. СПб., 1907. 333 с.

²⁹² Боголепов М.И. Государственный контроль. *Энциклопедический словарь т-ва бр. Гранат*. Изд. 7-е. 1912. Т. 16. С. 249-258.

²⁹³ Братцев Н.А. К ответу. *Мысль*. 1906. № 1, от 1 июля.

²⁹⁴ Озеров И.Х. Как расходуются в России народные деньги. Критика русского расходного бюджета и Государственный контроль. По неизданным документам. Изд. 2-е. М., 1907. 310 с.

фінансову ситуацію в країні та соціальні конфлікти. На тлі наукових дискусій стосовно змісту реформи професор О.Н. Філіппов²⁹⁵ запропонував історико-правовий метод як спосіб дослідження організаційних основ фінансового контролю у військовому відомстві. Підкреслимо, що конфлікт із чиновниками у військовій сфері вичерпано не було, вони повсякчас нехтували основними положеннями реформи. Тож професор закликав вивчити історичне підґрунтя розвитку фінансових потреб військових, щоб точно визначитися чи їхня позиція є зловживанням, чи крайньою необхідністю під час претензій на додаткові і незаплановані витрати.

Натомість окремої уваги потребують погляди групи дослідників, які були одностайними в тому, що саме реалізація цієї реформи у Військовому міністерстві Російської імперії успішною не була. М.І. Боголепов в одній із досить значущих праць вказав на те, що чиновники військового відомства наполягали на існуванні спецбюджету і більше того, запровадили термін «фінансова бойова готовність»²⁹⁶, під якою розуміли здатність країни відразу за потребою знайти великі кошти для мобілізації війська, а оскільки витрати військових відомств підпадали під гриф таємності, то держконтролери взагалі не мали змоги перевірити ні кількості таких витрат, ні їхньої доцільності, що створило певне тло для зловживань. Показово, що до цієї проблеми він привертав увагу ще 1910 р., проте ситуація так і не зрушила з місця²⁹⁷.

На протидії реформі з боку військових вказав також А.В. Васильєв²⁹⁸, але економічні показники зібрав у збірнику статей і обрахував професор М.І. Туган-Барановський, зауваживши, що така неконтрольована ситуація підривала фінансові можливості країни і загострює соціальні конфлікти²⁹⁹.

²⁹⁵ Филиппов А.Н. История русского права. Ч. 1. Вып. 1. М., 1905. С. 4-5.

²⁹⁶ Боголепов М.И. Военные займы и народные сбережения. *Военные займы: сборник статей*. Петроград: Типография «Правда», 1917. С. 103-115.

²⁹⁷ Боголепов М.И. Государственный долг. СПб., 1910. 197 с. С. 174.

²⁹⁸ Васильев А.В. Военный бюджет и реорганизация армии. *Вопросы государственного хозяйства и бюджетного права*. Вып. I. СПб., 1907.

²⁹⁹ Военные займы: Сб. статей. / Под ред. М.И. Туган-Барановского. Пг., 1917.

На початку ХХ ст. М. Галенкампф³⁰⁰, Ф.А. Макшеєв³⁰¹, М.І. Фридман³⁰² порівняли не лише витрати російської армії та європейських країн на організацію військових кампаній, й підходи до виділення коштів на них. Усі названі науковці одностайно вказали, що в європейських країнах військові міністри обґрунтовували свої потреби й витрати, натомість у Росії військове відомство продовжувало мати статус «держави в державі».

Якщо реформу єдності касового устрою бурхливо обговорювали різні фахівці й посадовці, то тематика реформи фінконтролю не знайшла свого належного висвітлення в тогочасній періодиці. На наш погляд, це пояснюється складністю завдання, адже це питання було на стикові складних галузей знань – права, фінансової науки, знання процесуальних норм та розуміння співвідношення повноважень органів фінконтролю з іншими державними інституціями країни. Тож преса та періодика не змогли належно аналізувати цю тему. Проте окремі публікації заслуговують на увагу. Зокрема, у циклі статей М. Кремяновського³⁰³,³⁰⁴ зроблено спробу показати історичний розвиток Держконтролю як головного органу з особливими надвідомчими функціями контролю в частині фінансової діяльності держави. Автор проаналізував усі зміни до законодавчих актів стосовно фінконтролю майже за сто років, беручи до уваги й погляди на поточні зміни фінансистів та контролерів-практиків. У підсумку науковець суто позитивно оцінив запроваджені нововведення. У 1915 р. він зробив висновок про значний опір реформі з боку можновладців та їхнє намагання вплинути на царя з метою її послаблення чи зведення нанівець. Хоча Державному контролю, як єдиному

³⁰⁰ Галенкампф М. Военное хозяйство в нашей и иностранных армиях в мирное и военное время. Т. 1-2. СПб., 1880.

³⁰¹ Макшеєв Ф.А. Военное хозяйство в мирное время. СПб.: Тип. Тренке и Фюсно, 1913. 422 с.

³⁰² Фридман Н.И. Война и государственное хозяйство России: *Вопросы мировой войны*. Пг., 1915. С. 320-321.

³⁰³ Кремяновский М.М. Государственный контроль в России за сто лет. *Вестник Европы*. 1915. № 7. С. 113-142.

³⁰⁴ Кремяновский М.М. Государственный контроль в России за сто лет. *Вестник Европы*. 1915. № 8. С. 135-158.

ревізійному органу, надали право документальної ревізії всіх державних установ у центрі й на місцях, недосконалість реформи фінансового контролю в частині слабкої процесуальної сторони призвела до того, що провідні фінансисти протягом 1880-х рр. так чи інакше привертали увагу суспільства до цієї проблеми.

На недоліках системи складання кошторисів, порядку формування бюджету, державного контролю зосередили увагу В.А. Сакович³⁰⁵ та Ф.В. Єзерський³⁰⁶, підкреслюючи, що реформу не можна одностайно вважати успішною.

І.Р. Василевський³⁰⁷ та М. Растеряєв³⁰⁸ висвітлили роль Держконтролю для розвитку різних галузей народного господарства. На їхній погляд, недосконалість системи контролю та особливо обмеженість способів попереднього контролю, увесь час призводили до розкрадання коштів із бюджету, що робило непрогнозованими державні витрати й підірвало міжнародний авторитет країни.

Якщо у працях вищеназваних дослідників описані теоретичні основи фінансових знань, що свідчить про поступове становлення російської фінансової науки як потужної галузі, то праці Л.В. Ходського³⁰⁹,³¹⁰ створюють підвалини для вивчення тематики розвитку народного господарства як частини правильно облаштованої фінансової справи. Його праці, які не одноразово перевидавали, свідчили про практичну користь для господарників, адже автор підвів основні юридичні поняття під реалії

³⁰⁵ Сакович В.А. Государственный контроль в России, его история и современное устройство в связи с изложением сметной системы кассового порядка и устройства государственной отчетности. Ч. 2. СПб., 1898. 218 с.

³⁰⁶ Єзерський Ф.В. Нужды Государственного контроля. М., 1905. 71 с.

³⁰⁷ Василевський І.Р. Государственный контроль как охранитель народных интересов за границей и в России. СПб., 1907. 88 с.

³⁰⁸ Растеряев Н. Государственное хозяйство: Курс финансовой науки. (Гл. ХLI. Контроль). СПб., 1904. 562 с.

³⁰⁹ Ходський Л.В. Основы государственного хозяйства. Пособие по финансовой науке. СПб., 1894. 581 с.

³¹⁰ Ходський Л.В. Основы государственного хозяйства. Курс финансовой науки. СПб., 1913. 580 с.

господарювання різних установ у країні, що в підсумку дало йому право вказати на прогалини в процесуальних нормах і недоречностях реформи держфінконтролю. Передусім, на його погляд, існувало чотири проблеми: 1) процесуальна тяганина; 2) забюрократизованість системи контролю; 3) низька кваліфікація фахівців; 4) несприйняття суспільством контролюючих органів.

Про суттєвий відхід урядовців від основних положень реформи писав П. Пторх, зазначаючи, що завдяки протидії реформі та відмови від реформи попереднього фінконтролю чиновний апарат знаходив безліч важелів впливу на розподіл бюджетних коштів, ігноруючи правові основи та головні принципи, закладені В. Татаріновим³¹¹.

Представник історичної школи економістів професор М.П. Яснопольський був автором низки праць, в яких гостро критикував існуючий стан фінансів у Росії. Зокрема, в праці «О географическом распределении государственных доходов...»³¹² він привернув увагу й до України, економічні інтереси якої не враховували в імперії. У цілій серії досліджень економіст вказував, що реформа не врахувала питання пропорційності оподаткування різних географічних територій імперії, а в розподілі бюджету представники окраїн взагалі участі не брали – лише чиновники обох столиць. Розподіляючи витрати на потреби різних відомств, урядовці почасти ігнорували інтереси не лише окремих соціальних прошарків, а й навіть певні регіони, здебільшого аграрні, і Україна не стала винятком^{313, 314, 315}.

³¹¹ Пторх П.А. Наше состояние финансов. СПб., 1881. 44 с.

³¹² Яснопольский Н.П. О географическом распределении государственных доходов и расходов в России. Опыт финансово-статистического исследования. В 2-х ч. Ч. 1. К., 1890. 236; Ч. 2. К., 1898. 584 с.

³¹³ Яснопольский Н.П. Железные дороги из Малорусского края к Балтийскому морю. *Санкт-Петербургские Ведомости*. 1868. № 143.

³¹⁴ Яснопольский Н.П. Об условиях торговли Юго-Западного края и Малороссии с северо-западными и в особенности польскими рынками. *Записки Императорского Русского Географического Общества*. Т.1. СПб., 1873.

³¹⁵ Яснопольский Н.П. Экономическая будущность юга России и современная его отсталость. *Отечественные Записки*, 1871.

Зрештою І. Яшунський вивів поняття «бюджетного права», під складниками якого розумів відносини, що виникають у процесі формування й розподілу бюджету³¹⁶. Тож надаючи вагоме значення реформі держфінконтролю, він підкреслював, що категорія бюджетного права буде примарною дефініцією без підтримки і наявності жорстких норм діяльності органів фінконтролю. На той час певних регуляторів бюджетної діяльності не було. Реформа лише встановлювала наявність контролюючих органів, які не втручалися в розподіл позабюджетних спеціальних коштів, тож досконалою її вважати не можна.

На наш погляд, самостійною групою джерел з окресленої теми є ювілейні видання з історії державних установ Російської імперії. Одночасно, з вмістом статистичних даних за значні проміжки часу функціонування держконтролю, ці роботи містять оцінки органів контролю за конкретні професійні дії. Однак слід підкреслити, що обумовленість видань ювілейними віхами діяльності Держконтролю вплинула на об'єктивність їхніх укладачів, надавши роботам тенденційності й надто схвального забарвлення. Як приклад, варто згадати Збірник «Министерство финансов. 1802–1902 гг.», видрукуваний за ініціативи С.Ю. Вітте³¹⁷. У цьому виданні функціонування Міністерства фінансів висвітлювалося поетапно, відповідно до часу управління різних імператорів. Така періодичність свідчить про інституалізаційний підхід до аналізу питання, обумовлений рисами правління монархів, адже не обов'язково, що при царюванні конкретних постатей відбувалися докорінні зміни в діяльності Мінфіну. За аналогічним підходом було укладено збірку «Государственный контроль. 1811–1911 гг.»³¹⁸, яка мала історичний огляд діяльності перших контрольних установ. Саме в цій збірці широко висвітлені організаційно-правові основи функціонування такого типу установ, права й обов'язки кадрового складу, запропоновані

³¹⁶ Яшунский И. Бюджетное право. *Новый энциклопедический словарь*. Т.9. СПб., 1900.

³¹⁷ Министерство финансов. 1802–1902.: [Исторический обзор главнейших мероприятий финансового ведомства]. СПб.: Экспедиция заготовления гос.бумаг, 1902, Ч.1. 640 с.

³¹⁸ Государственный контроль 1811–1911. СПб., 1911. 358 с.

чиновництвом проекти реформ, діяльність держконтролерів у пореформений час. З огляду на предметний підхід до теми, це видання більш об'єктивно висвітлює ситуацію, особливо в частині боротьби за єдиний підхід контролюючих органів до всіх об'єктів контролю, адже відомо, що кожне міністерство і відомство наполягало на власному праві витратити кошти на свій розсуд «для важливих потреб» і реформу В. Татарінова сприймали не всі.

У п'ятитомному виданні «История Правительствующего Сената ...» 1911 р. випуску³¹⁹, висвітлено правове становище Сенату. Але з історичного погляду ця праця має значну цінність, оскільки дає зрозуміти, що на початку своєї діяльності саме Сенат мав окремі функції фінконтролю. Для історії становлення органів фінансового контролю це має істотне значення. Завдяки змісту таких видань ми маємо змогу усвідомити нечіткість і невизначеність функцій органів влади в імперії, що лише підтверджує правильність поглядів В. Татарінова, який ставив за мету визначення функцій органів держфінконтролю, встановлення і регламентацію діяльності Держконтролю (як центральної установи) та підведення єдиних правових норм під діяльність усіх органів держконтролю країни.

Ювілейні видання дійсно містять широкі статистичні відомості, оцінки процесу становлення органів держфінконтролю, враховуючи конкретні історичні умови, але усі без винятку мають ознаки тенденційності й непослідовності викладу матеріалу вкупі з переважанням схвальних оцінок реформи.

Публікації Д. Львова доповнюють тему аналізом результатів проведеної фінансово-контролюючої реформи. Хоча він публікував свої праці в періодиці, однак вони мають ознаки ювілейних видань та містять схвальні оцінки діяльності Держконтролю пореформеної доби. Цей автор

³¹⁹ История Правительствующего Сената за двести лет (1711–1911). В 5 т. СПб., 1911. Т. 1. 722 с., Т. 2. 806 с., Т. 3. 712 с., Т. 4. 529 с., Т. 5. 224 с.

значну увагу приділив ролі різних постатей, керманців реформ, що зрештою вплинуло на об'єктивність його висновків^{320, 321}.

Загальновідомим є факт, що епоху Олександра III через проведені контрреформи історики охарактеризували як період «реакції». Проте історіографія не дає підстав визначити фінансові контрреформи, тільки окремі студії цього періоду вказують, що вплив консервативно налаштованих чиновників на процеси модернізації фінансової системи країни збільшився. Зокрема, Товариш обер-прокурора Святійшого синоду Т.С. Смирнов намагався довести, що фінансові нововведення, розпочаті в 1860-х рр., несли в собі небезпечні ідеї конституціоналізму, тому подав «Записку», в якій зазначив, що важкий стан фінансів у 1880–1885 рр. став наслідком надмірно ліберальної політики Олександра II³²². Особливо він критикував модернізацію банківських установ, через яку, на його думку, уряд втрачав доходи, а дворяни – дешеві кредити, оскільки були змушені звертатися до приватних кредитів і віддавати під заставу маєтки. Украй негативно він оцінив податки з доходів фізичних та юридичних осіб. Дослідник закликав відновити іпотеку, викупити приватні залізниці тощо. Така реакція була викликана зниженням викупних платежів і скасуванням подушного податку в 1887 р. Період реакції, який відчула країна після смерті Олександра II, окремі економісти оцінили позитивно. Так, Т.В. Локоть зазначив, що «незважаючи на реакційну політику за часів Олександра III, зрушення у фінансовій системі варто вважати прогресивними»³²³. Як вказує Л.М. Яснопольський, позитивні зміни у фінансовій галузі за часи правління Олександра III пояснюються тим, що фахівці переконали імператора

³²⁰ Львов Д.М. Двадцатипятилетие преобразованного Государственного контроля. *Счетоводство*. 1889. № 7. С. 10-38.

³²¹ Львов Д.М. Очерк развития кассовых и контрольных учреждений в России за истекшее 25-летие. *Счетоводство*. 1889. № 18. С. 2-54.

³²² Смирнов Т.С. Современное состояние наших финансов, причины упадка их и средства к улучшению нашего государственного хозяйства. Записка. /Замечание министра финансов на записку тайного советника Смирнова / Н.Х. Бунге. СПб., 1886.

³²³ Локоть Т.В. Бюджетная и податная политика России. М.: Тип-я И.Д. Сытина, 1908. 239 с. С. 125.

посилити попередній фінансовий контроль і той підтримав їх, схваливши доповідь 16 липня 1881 р. Державного контролера Д. Сольського. Він домігся, що попередньому державному контролю підлягали всі фінансові операції, пов'язані з розбудовою залізниць і оборонних споруд на західному кордоні³²⁴.

Науковці розуміли, що державні витрати визначаються загальними напрямами державної політики, від якої насамперед залежить і стан фінансової системи. Причини значних державних боргів Росії, наголошував М. Бржесський³²⁵, криються у відсутності порядку в фінансовій сфері, безвідповідальності чиновників за витрати їхніх відомств, які завжди розраховують, що «дірка в бюджеті» буде покрита вчасно, а отже, така державна політика не може бути успішною. З іншого боку, як зазначав професор С.І. Іловайський, «стан фінансів держави завжди відображається на характері її загальної політики»³²⁶. Державні витрати викликані державними потребами, а останні мають публічний характер. Проте історія містить безліч прикладів, коли політична криза ставала наслідком фінансового безладу. Дорадянська історіографія свідчить, що питання юридичної відповідальності чиновників за фінансові порушення не було розв'язаним у другій половині XIX ст., виявилось актуальним і на початку XX ст.

Отже, дорадянська історіографія дає нам змогу констатувати позитивний змістовний приріст знань для вивчення тематики історії реформування бюджету, єдиного касового устрою та органів Державного контролю в Російській імперії. В основу змісту більшості тогочасних праць було покладено досвід очевидців подій у його історичному розвитку. Значна кількість праць містила аналіз проектів підготовки реформи

³²⁴ Яснопольський Л.Н. Очерки русского бюджетного права. Ч.1.: Исторический обзор составления наших государственных росписей и бюджетная реформа Татаринова. М., 1912. 413 с.

³²⁵ Бржесский Н.К. Государственные долги России. СПб., 1884. 172 с.

³²⁶ Иловайский С.И. Учебник финансового права. [Изд-е 5-е-посмертно] / под ред. Н.П. Яснопольского. К., 1912. 604 с. С. 62.

держфінконтролю, а водночас і самого процесу втілення реформи. Завдяки дотриманню авторами принципу наступності, їм вдалося викласти хронологію заходів з реалізації реформи на практиці. Водночас, дослідники тих часів запровадили в науковий обіг значну кількість джерел, які стосувалися не лише змісту самої реформи, але і її значення для тогочасних процесів розвитку державності. Слід звернути увагу і на фрагментарний характер викладу матеріалу та описовість окремих складників реформи. Підкреслимо, що в дорадянську добу науковці давали загальні оцінки реформі, не виокремлюючи її процесуальної сторони, що спрощувало зміст більшості праць.

3.2. Історіографія 1920-х – 1980-х років про реформи бюджету, єдиного касового устрою і державного фінансового контролю

Другий період в історіографії реформи бюджету, касового устрою та фінансового контролю припадає на 1920-х–1980-х рр. Протягом цього періоду історіографію окресленої проблеми поповнили праці як радянських фахівців, так і зарубіжних авторів. У цей період в історичній та юридичній науці питання закономірностей виникнення і розвитку названих інституцій одержали подальше висвітлення. Однак, на відміну від дорадянської доби, де ця реформа висвітлювалася логічно, поетапно і послідовно (відповідно до ключових документів реформи), у радянську добу ситуація змінилася. Зокрема, в умовах НЕПу на перший план вийшла діяльність органів попереднього контролю, а це прямо вплинуло і на вектор дослідження істориків. Підкреслимо, що саме попередня ревізія стала дієвим засобом проти безгосподарності та зловживань – виникла Робітничо-селянська інспекція (РСІ) (Рабкрин – рос. варіант назви, – уточнення авт.), яка витримала низку видозмін. Отже, ідея державного контролю за всіма ланками народного життя стала визначальною, що вплинуло на наукові інтереси учених. Радянські фахівці почали вивчати реформи другої половини

XIX ст. у фінансовій сфері не з бюджетної чи єдності касового устрою, а з реформи держфінконтролю. Також підкреслимо, що вона одержала спрощену назву в історіографії – реформа «фінконтролю». Історики навіть дозволили собі виокремити її з бюджетної та касового устрою.

Із 1922 р. діяльність РСІ одержала назву «напрям видозмін», а сутнісно радянська влада почала розробляти наукове підґрунтя в організації праці. «Рабкрин» був єдиним наркоматом (міністерством), який вивчав досвід роботи різних установ і відомств. Зрештою 12 листопада 1923 року було затверджено Положення про Народний Комісаріат РСІ (РКИ – рабоче-крестьянской инспекции – рос. варіант назви, – уточнення авт.). ЦВК СРСР став установою, головною метою якої була боротьба з виявленням недоліків уже діючих органів, раціоналізація техніки управління, розроблення нових форм рахівництва, калькуляції, складання балансів, які полегшили б державі можливість контролю. І лише станом на 1928 р. ця реформа була завершена. Наступним етапом реформування цього органу став Указ Президії Верховної Ради СРСР від 6 вересня 1940 року, згідно з яким було утворено Народний комісаріат держконтролю і лише 1946 р. цей комісаріат було реорганізовано в Міністерство держконтролю СРСР³²⁷,³²⁸. Такі зміни, відображені в документальних джерелах тих часів, показували значущість цієї реформи для радянської влади, а водночас підживлювали інтерес істориків.

Отже, все контролююча мета радянської влади і така активна реформаторська робота більшовиків дали поштовх історичним науковим дослідженням у двох напрямках: 1) вивченню історичного досвіду царської доби та 2) вивченню досвіду європейських країн. Водночас підкреслимо, що вектор інтересів істориків насамперед стосувався реформи держконтролю, а вже потім – бюджетної чи касового устрою. Ці реформи вони відокремили, що вплинуло на сприйняття історичного процесу, адже в дорадянський час

³²⁷ Історія РСІ. Сайт Рахункової палати України. – URL: <http://www.ach.gov.ru/about/history/2028.php>

³²⁸ История советской Конституции в документах (1917–1956). М.: Госюриздат, 1957. 1050 с.

вони запроваджувалися одним нормативним актом. Якщо класики світової фінансової науки розуміли, що Казначейство контролює видатки з бюджету, то в радянську добу ці видатки контролювало партійне керівництво попри наявність Казначейства, роль якого вже стала другорядною. Так, загальна цікавість до розвитку органів фінконтролю у складі апарату Держконтролю значно більше цікавила істориків та економістів.

У процесі становлення радянської влади О.В. Одинцов першим видрукував збірник книг і статей, присвячених державному контролю, започаткувавши розвиток джерельної бази з окресленої теми. Фактично його книга мала всі ознаки джерелознавчої праці, але аналіз проведеним реформам автор дав досить поверховий, позитивно відзначивши лише факт їхнього проведення³²⁹.

На цьому етапі вийшов історичний нарис Ф. Белявського, присвячений етапам розвитку державного контролю, в якому історик уперше окреслив його періодизацію, акцентуючи на значимості реформ у їхньому логічному поєднанні – бюджетної, касової, контролю. Фактично це була незаангажована робота, яка лишилася непоміченою радянськими фахівцями³³⁰. Натомість дослідження І.В. Дагаєва³³¹ та А.І. Голополосова³³² цілком вписалися в радянську доктрину, адже мали акцент на завданнях держконтролю та основних принципах діяльності його органів.

У 1920-і рр. вийшла друком значна кількість праць, що було зумовлено насамперед потребою дослідити фінансово-економічне підґрунтя новоутвореної радянської держави, впровадженням НЕПу, становленням радянських фінансових установ й органів фінансового контролю. Однак причини такого інтересу до окресленої теми слід розглядати глибше, адже на

³²⁹ Одинцов А.В. Указатель книг и статей о государственном контроле. Пг.: «Известия Гос. контроля», 1918. 19 с.

³³⁰ Белявский Ф. Исторический очерк развития государственного контроля в России. М., 1919. 61 с.

³³¹ Дагаев И.В. Государственный контроль, его задачи и деятельность. М.: 1-я гос. тип-я, 1918. 22 с.

³³² Голополосов А.И. Роль государственного контроля и основные принципы его деятельности. М., 1919.

цьому етапі радянська історична наука не розвивалася відокремлено від європейської, і радянських учених цікавили найновіші на той час оцінки реформ, зроблені європейськими колегами.

На наш погляд, причиною такого інтересу до робіт іноземних колег було те, що саме в 1920-х рр. західноєвропейські науковці різко висловилися за відокремлення контролюючих органів від місцевої влади й розширення їхньої компетенції. Така позиція надзвичайно імпонувала радянській владі загалом і давала змогу історикам безперешкодно вивчати досвід колег. Тож на світогляд радянських фахівців з економіки потужний вплив здійснили погляди англійського дослідника С. Ліндсея³³³, німецького – В. Лотца³³⁴ та французького – Г.(Хенрі) Трюше³³⁵. В Європі у 1920-і рр. теоретики й практики з економічної історії шукали вихід із фінансової кризи. Майже одностайно вони висловилися за посилення ролі держави в регулюванні економікою та фінансами, підтримуючи ідею інституційного підходу – державні інтереси понад усе. Заклики до посилення державного контролю за фінансовою системою позитивно були сприйняті в середовищі радянських науковців. Така ситуація позитивно вплинула на історичну науку, адже якщо в дорадянський період історики створили не значну кількість праць із фінансових реформ і перевага була на боці фінансистів та економістів, то стосовно окреслених реформ у радянські часи ситуація змінилася. Якщо дорадянська історіографія прямо визнавала західноєвропейські запозичення і їхній вплив у процесі реформування фінансової системи Російської імперії, то починаючи з 1920-х рр. у радянській історичній науці ця теза вже не отримала розвитку.

Протягом 1920-х рр. радянські науковці видрукували низку спеціальних видань з історії фінансового контролю. Зокрема, збірники

³³³ Lindsey S. The system of financial administration of Great Britain. London, 1922.

³³⁴ Lotz Walther. Die deutsche Staatsfinanzwirtschaft im Kriege. St-Berline, 1927.

³³⁵ Truchy H. Les finances de guerre de la France. Paris, 1926.

узагальнюючого змісту, довідкові, енциклопедичні й інші видання³³⁶, ³³⁷. Також учені напрацювали масив навчальної літератури для вищої школи. Впливову роль у цьому процесі відіграли Е.Е. Понтович³³⁸, А.Л. Ванштейн³³⁹, І.А. Блінов³⁴⁰, З.Н. Євзлін³⁴¹.

Такий загальний вектор наукових інтересів дослідників зберігався і впродовж 1930–1940-х рр., що впливає зі змісту наукової й навчальної літератури³⁴². На тлі навчальної літератури помітною стала наукова стаття М. Ананова³⁴³, яка вже містила критичний аналіз форм роботи і методів діяльності Держконтролю в Російській імперії, починаючи з 1836 р. й до 1917 р. включно, але обсяги дослідження не дали змоги автору глибоко висвітлити головні складники реформи держконтролю.

Оскільки НЕП давав найрізноманітніші можливості для розвитку способів поповнення бюджету, то на етапі згорання цієї політики вчених усе більше цікавили питання контролю над його витратною частиною. Значна кількість досліджень радянських учених була присвячена реформі фінансового державного контролю, розробленій В.О. Татаріновим. Найвичерпніші за змістом праці вийшли друком протягом 1920-х – початку 1960-х рр. У 1920-х рр. першими порушили цю проблему професор Е.Е. Понтович³⁴⁴ та А.В. Ніколаєв³⁴⁵. Їхні роботи за змістом та характером оцінок подібні, але праця «Финансовый контроль в государствах Западной Европы» за редакцією професорів С. Котляревського та Е. Понтовича

³³⁶ *Финансовая энциклопедия.* / Под ред. И.А. Блинова и А.И. Буковецкого. М.: Госиздат, 1924. 973 стлб.

³³⁷ *Финансовое право.* Л.: Госиздат, 1926. 156 с.

³³⁸ Понтович Э.Э. *Казна и контроль.* М., 1927. 135 с.

³³⁹ *Финансовый контроль: Курс лекций.* / Под ред. А.Л. Вайнштейна. М.: Госфиниздат, 1929.

³⁴⁰ *Финансовый контроль.* / Под ред. И.А. Блинова. М.: Мосфинотдел, 1926. 20 с.

³⁴¹ Евзлин З.Н. *Бюджетный контроль и государственная отчетность.* Л.: Наука и школа, 1928. 169 с.

³⁴² *Финансовое право: Учебник.* М.: Юриздат, 1940. 212 с.

³⁴³ Ананов Н.Н. *Государственный контроль в царской России.* *Вестник государственного контроля.* 1940. №1. С. 47-50.

³⁴⁴ Понтович Э. *Финансовый контроль в государствах Западной Европы* / Под ред. проф. С.А. Котляревского и проф. Э.Э. Понтовича. М.: Фин. Издат. НКФ СССР, 1928. 110 с.

³⁴⁵ *Финансовый контроль.* / Под ред. А.В. Николаева. М., 1926.

привертає увагу тим, що висновки науковців на довгі роки стали взірцем для інших істориків. Фактично це перша праця радянських учених порівняльного характеру, в якій подано результати роботи цілого інституту фінансово-економічних досліджень. Інтерес науковців викликала організація фінансового контролю в Англії, Німеччині, Італії, Франції, Бельгії. Учені дійшли висновку, що в досліджуваних ними країнах фінансовий контроль був спрямований на контроль за бюджетом, тобто його наповнюваністю й витратною частиною, а досвід цих країн певною мірою може бути корисним і для СРСР. Проаналізувавши реформи В.О. Татарінова науковці зазначили, що вони «не отримали цілісного вигляду в єдиному законодавчому акті. Реформу фінансового контролю проводили поступово, починаючи з 1863 р., і завершили 1892 р.»³⁴⁶. Це було єдине дослідження, в якому зробили спробу окреслити хронологічні рамки реформи держфінконтролю. Дорадянська історіографія такого бачення не демонструє. Розкриваючи причини запровадження цієї реформи, дослідник відзначив кризовий стан фінансової системи імперії, що й зумовило необхідність установити принцип консолідованості (єдності) каси та впорядкувати кошторисно-бюджетну справу. Основними складовими реформи С. Котляревський та Е. Понтович вважали:

- появу контрольних палат – місцевих контролюючих органів, що не входили до складу губернських установ;
- скасування ревізійних інстанцій 1836 р.;
- розширення компетенції установи Державного фінансового контролю.

Однак у загальних висновках вони наполягали на «кризових факторах» в імперській економіці. Водночас ці автори показували реформу поза ключовими подіями світового рівня розвитку капіталістичних відносин, не враховуючи впливу міжнародних чинників на модернізацію фінансової

³⁴⁶ Понтович Э. Финансовый контроль в государствах Западной Европы. / Под ред. проф. С.А. Котляревского и проф. Э.Э. Понтовича. М.: Фин. Издат. НКФ СССР, 1928. 110 с. С. 62.

галузі Російської імперії. Проте ця група дослідників зробила значний внесок в обґрунтування хронологічних рамок реформи, не визначених дорадянською історіографією.

Протягом 1950-х рр. проблеми реформування системи попереднього та загального державного контролю висвітлював А.І. Коняєв³⁴⁷. Важливість його праці для історичної науки переоцінити важко, адже він порушив тему, заборонену ще за часів В. Татарінова, – висвітлив погляди консервативних сил, які виступили проти реформи попереднього контролю, єдності каси та розширення повноважень установ Державного контролю. Дорадянська історіографія свідчить, що реформу попереднього контролю було провалено. А.І. Коняєв вказував, що реформи фінансової системи були незавершеними, зокрема він писав: «Попри те, що царський уряд запровадив окремі атрибути гласності (публікування бюджету та звітів про його виконання), діяльність фінансового контролю залишалася недоступною для громадськості. Надруковані звіти не давали можливості скласти уявлення про законність витрат народних коштів, а звіти державного контролера царю з інформацією про незаконність витрат завжди тримали в таємниці»³⁴⁸. А.І. Коняєв став автором першої праці з глибоким аналізом звітів державних контролерів. Дорадянська історіографія, яка більш позитивно оцінювала цю реформу, праць аналогічно зазначеній не дала, адже в той час такі документи не були доступні для вивчення.

Окремо А.І. Коняєв також вивчив і позитивно оцінив діяльність системи державного контролю під час ведення Росією війн кінця XIX ст.³⁴⁹. А.І. Коняєв фактично проаналізував роботу інституту державного фінансового контролю впродовж трьохсотліття періоду його існування, зосереджуючись на історичних умовах його розвитку, а враховуючи

³⁴⁷ Коняев А.И. Финансовый контроль в дореволюционной России. Очерки истории. М.: Госфиниздат, 1959. 164 с.

³⁴⁸ Там само. С. 87.

³⁴⁹ Коняев А.И. Буржуазная реформа государственного контроля в России. *Вестник государственного контроля*. 1948. № 2. С. 37-47.

грунтовну джерельну базу дослідження – архівні матеріали, його праці не втратили актуальності й до сьогодні.

Справу А. Коняєва наприкінці 1950-х рр. продовжив економіст В.М. Митрофанов, розширивши хронологічні рамки дослідження³⁵⁰, ³⁵¹. Результатом його роботи стала дисертація «Государственный финансовый контроль в дореволюционной России (1811–1917 гг.)», в якій була показана діяльність контролюючих органів Російської імперії протягом ХІХ – до 1917 р. Проте вчений не зумів відшукати такі документи, які дали б йому змогу уникнути радянських стереотипів в оцінках реформи і показати роботу імперських органів фінансового контролю не лише в негативному ключі. У кандидатській дисертації цей вчений стверджував, що «при капіталізмі сам принцип побудови системи органів фінконтролю, які, перебуваючи на службі правлячих кіл, були лише спостерігачами незаконних витрат капіталістами й поміщиками державних коштів і сприяли приховуванню від оподаткування прибутків»³⁵². Попри те, що він використовував матеріали ревізійних органів і ставив мету «віднайти прийоми хижацького пограбування народу експлуаторськими класами»³⁵³, усе ж таких способів і прийомів не показав. Водночас досить позитивним є використання науковцем статистичних матеріалів, вивчення діяльності попереднього контролю та порівняння його з фактичним, а також аналіз діяльності органів фінконтролю під час перевірок ними приватних акціонерних та монополістичних компаній, залізничного транспорту, казенних гірських заводів і навіть Держбанку. З огляду на економічний зміст роботи він залишив поза увагою правовий статус органів Державного контролю, а це позначилося на об'єктивності висновків. Зокрема, лише показавши юридичні можливості органів фінконтролю, науковець зробив висновки, що ці органи покривали крадіжки з бюджетів

³⁵⁰ Митрофанов В.М. Государственный финансовый контроль в дореволюционной России. *Финансы СССР*. 1956. № 11.

³⁵¹ Митрофанов В.М. Государственный финансовый контроль в дореволюционной России (1811–1917 гг.): дисс. канд. экон. наук. М., 1961. 347 с.

³⁵² Там само. С. 4.

³⁵³ Там само. С. 3.

підприємств і відомств. Оскільки ж це питання не було ним вивчене, на наш погляд, окремі положення праці є заангажованими і мають чіткий ідеологічний підтекст.

До початку 1950-х рр. бюджетна реформа 1862 р., так добре висвітлена в дорадянській історіографії, не викликала інтересу радянських учених. Радянська історіографія не дала спеціальних праць, присвячених виключно цій реформі, адже принцип формування бюджету вже давно був усталеним, регіональні представництва Держказначейства працювали стабільно, а натомість змінювалися форми контролю. У 1950-х рр. проф. О.П. Погребінський у кількох змістовних монографіях приділив увагу історії розвитку фінансів Російської імперії. Висвітлюючи сутність бюджетної реформи («реформи єдності бюджету») 1862 р., він наголосив на її незавершеності саме через збереження «надзвичайного бюджету» (спецбюджету), проти якого свого часу так активно виступав В. Татарінов. Оскільки зі спецбюджету покривалися дефіцит і зовнішні борги країни, що, з погляду вченого, давало змогу приховувати справжній стан фінансів у державі, О.П. Погребінський вказував, що принцип єдності бюджету порушувався окремими установами, які зберігали власні бюджети та прагнули створювати їх знову. Звісно ж для прикладу він обрав аналіз бюджетної політики Міністерства внутрішніх справ³⁵⁴. У наступних працях з історії державно-монополістичного капіталізму в Росії³⁵⁵ та з історії державних фінансів Росії епохи імперіалізму³⁵⁶ він наголосив на подвійній політиці царського уряду в галузі всіх фінансових реформ. На його погляд, така двоїстість проявилася, з одного боку, поступками капіталістичним відносинам у державі, а з іншого – прагненням підтримати вже «вимираючий» клас поміщиків. Так, історик пояснює збереження царським

³⁵⁴ Погребинский А.П. Очерки истории финансов дореволюционной России (XIX–XX вв.). М.: Госфиниздат, 1954. 408 с.

³⁵⁵ Погребинский А.П. Государственно-монополистический капитализм в России. М.: Соцэкгиз, 1959. 266 с.

³⁵⁶ Погребинский А.П. Государственные финансы царской России в эпоху империализма. М., 1968. 168 с.

урядом подушного податку усупереч намаганню окремих прогресивних кіл дворянства та чиновництва скасувати його. Дослідження О.П. Погребінським головних складників фінансових реформ 1860-х рр., є найзмістовнішими, навіть попри передбачувану в ті часи заідеологізованість праць.

Окремі погляди автора на окреслену реформу досить суперечливі. Зокрема, фінансовою він вважає лише бюджетну реформу «єдності бюджету»³⁵⁷. Крім як у працях О. Погребінського, бюджетна реформа 1862 р. у радянський час не була всебічно проаналізована та висвітлена належним чином. На наш погляд, це пояснюється тим, що основні складники реформи – єдність бюджету, його обговорення громадськістю, публікування звітів про виконання бюджетів – з ідеологічної точки зору мало імпонували радянській владі. У більшості примірників навчальної та фахової літератури для вишів історики зосереджувалися на «грабіжницькому характері імперських бюджетів», існуванні спецбюджетів, незавершеності й недосконалості реформи, тобто – на її недоліках.

Особливістю розвитку історіографії радянського періоду стало різко критичне і не завжди науково обґрунтоване ставлення окремих дослідників до вивчення реформи бюджету, касового устрою та фінансового контролю. У більшості праць історія і решти фінансових реформ (банківської та грошової) представлена як боротьба прогресивної громадськості з бюрократичним апаратом царського режиму.

Станом на 1960-і рр. у підручниках для вишів та енциклопедичних виданнях вже була добре висвітлена основна фахова термінологія окресленої реформи, й ідеологічний підтекст ставав відчутнішим³⁵⁸, ³⁵⁹. Водночас інтерес до окреслених реформ не спадав.

На наш погляд особливе місце в історіографії посідають дослідження,

³⁵⁷ Погребинский А.П. Финансовая реформа начал 60-х годов XIX века в России. *Вопросы истории*. 1951. № 10. С. 74-88. С. 77.

³⁵⁸ Экономическая история СССР: Учебник для экон. вузов. / Под ред. И. С. Голубничего. М.: Соцэкгиз, 1963. 510 с.

³⁵⁹ *Экономическая энциклопедия*. М.: Советская энциклопедия, 1962. 952 стлб.

присвячені історії державних установ Російської імперії. Звісно ж, з-поміж більшості праць варто згадати ті, в яких тематика становлення касового устрою та фінконтролю висвітлюється в контексті вивчення досить широких тем діяльності державної влади царської Росії. Так, І. Ємельянова³⁶⁰ подала огляд діяльності органів державної влади, згадавши і Держказначейство та Державний контроль як сутнісну необхідність у часи бурхливого розвитку капіталістичних відносин. Аналогічну позицію продемонстрували П.Г. Васильєв та Н.А. Ширкевич³⁶¹, характеризуючи цю реформу «як необхідність». Лише так радянські історики могли завуальовано показати її значимість для країни.

Передумови більшості фінансових реформ добре висвітлив М.П. Єрошкін у докторській дисертації. Усі складові цих реформ він назвав першим кроком до розбудови буржуазної монархії³⁶². Однак у 1980-х рр. історик дещо послабив критику, визнавши вагомий вплив відповідних органів фінконтролю пореформеної доби на розвиток народного господарства країни³⁶³.

Досить значимою наприкінці 1980-х рр. стала праця Л.Г. Захарової «Самодержавие, бюрократия и реформы 60-х годов XIX в. в России»³⁶⁴, в якій вона осмислила роль особи в історії, значимість прогресивних поглядів окремих реформаторів та протидію реформам з боку бюрократичного апарату. На цьому етапі й С.М. Казанцев³⁶⁵ визнав, що більшість реформ радянськими істориками висвітлювалися в контексті боротьби різних

³⁶⁰ Емельянова И.А. Высшие органы государственной власти и управления России в дореформенный период. Казань: Изд-во Казанского ун-та, 1962. 46 с.

³⁶¹ Васильев П.Г., Ширкевич Н.А. Финансовый контроль в СССР. М.: ВЗФЭИ, 1960. 34 с.

³⁶² Ерошкин Н.П. Основные тенденции развития высшей государственности феодально-крепостнической России I половины XIX в.: дисс. докт. ист. наук. М., 1973. 518 с.

³⁶³ Ерошкин Н.П. История Государственных учреждений дореволюционной России. М., 1983. 352 с.

³⁶⁴ Захарова Л.Г. Самодержавие, бюрократия и реформы 60-х годов XIX в. в России. *Вопросы истории*. 1989. № 10. С. 3-24.

³⁶⁵ Казанцев С.М. Реформы высших и центральных государственных органов Российской империи в начале XIX века: дисс. канд. юрид. наук. Л., 1981. 186 с.

політичних сил та державних угруповань за владу, а натомість становлення міністерств і відомств без політичного підтексту належно радянською історичною наукою не аналізувалося.

Отже, за радянської доби інтерес до тематики фінансового контролю не спадав протягом окресленого періоду, що значно розширило джерельну базу та проблематику досліджень. Водночас відкрите домінування класового підходу в оцінках і висновках істориків стосовно дорадянських органів влади призводило до прямого порушення принципу об'єктивності, а відсутність праць, в яких комплексно висвітлювалися реформи бюджету, касового устрою та фінконтролю ще й спричинила порушення принципу історизму, адже саме в такій послідовності і такому зв'язку втілювалися ці реформи «Правилами» 1860-х рр.

3.3. Сучасна історіографія реформ бюджету, єдиного касового устрою і державного фінансового контролю

На сучасному етапі розвитку української державності відбувається реформування органів фінансового державного контролю, зокрема Державної фіскальної служби, Державної аудиторської служби, Державної казначейської служби, Рахункової палати України, тож інтерес до історії не згасає, що суттєво поповнює історіографію теми. Водночас аналогічна ситуація відбувається і в Російській Федерації, що впливає на активізацію наукових пошуків серед істориків та юристів, адже вони проводять паралелі між минулим і сьогоденням, розробляючи пропозиції удосконалення форм діяльності існуючих органів державної влади.

Сучасні історики надають неабиякого значення фінконтролю, оскільки вважають, що для його ефективності кожна країна повинна мати повну й об'єктивну картину фінансових потоків усіх господарюючих суб'єктів, а отже, слід глибоко вивчити досвід попередніх поколінь. Оскільки економічні системи більшості країн пострадянського простору перебувають у кризовому

стані, інтерес до пошуку оптимальної моделі організації фінконтролю ще довго не згасне, а отже історіографія теми систематично поповнюватиметься. У більшості праць продукується ідея, що державі вкрай потрібно посилити Держконтроль у кризовий час, а отже, і всі ланки фінконтролю. Так, інтерес до складної за змістом реформи бюджету, касового устрою та державного контролю спричинив на початку 1990-х рр. появу низки дисертаційних досліджень. Якщо інші реформи фінансової системи спочатку знайшли висвітлення в наукових статтях істориків, то історіографія цієї реформи має суттєву особливість, яка пов'язана з появою значної кількості змістовних дисертаційних праць.

Уже на початку 1990-х рр. у серії публікацій, присвячених реформам Державного контролю в Російській імперії, М.А. Золотарьов³⁶⁶ та Г.М. Пахомова³⁶⁷ закликали використати досвід попередніх поколінь, розбудовуючи систему держконтролю на сучасному етапі, мотивуючи складним перехідним періодом доринкових відносин у Росії. Під час становлення відповідних органів Держконтролю на початку 1990-х рр. В.В.°Аленічев і Т.Д. Аленічева видрукували перший змістовний бібліографічний покажчик до окресленої теми, який хронологічно охоплював період 1800–1995 рр.³⁶⁸. Наявні стислі коментарі укладачів дають підстави вважати, що метою публікування збірника було не лише прагнення привернути увагу до подій минулого, а й звернутися до набутого попередніми поколіннями історичного досвіду.

Водночас вийшли узагальнюючі праці, присвячені питанням становлення органів державної влади в Російській імперії. Зокрема

³⁶⁶ Золотарев Н.А. Из истории Государственного контроля. *Контроллинг*. 1994. № 2. С. 26-33.

³⁶⁷ Пахомова Г.Н. Реформы государственного контроля. *Контроллинг*. 1994. № 2. С. 34-40.

³⁶⁸ Аленичев В.В., Аленичева Т.Д. Библиографический указатель литературы. Финансовый контроль. Аудит. 1800–1995 гг. М.: ЮКИС, 1995. 160 с.

Л.Г. Захарова³⁶⁹, аналізуючи можливі шляхи розвитку держави, зазначила, що реформи фінансової системи стояли гостро, уникнути їх було неможливо і фактично іншого вибору в імперії не було. Саме на цьому етапі С.О. Шохін увів до наукового обігу термін «бюджетно-фінансовий контроль», підкреслюючи нерозривність принципів єдності бюджету та фінансового контролю³⁷⁰.

Організаційно-правові основи становлення органів держконтролю висвітлив О.А. Ялбулганов, акцентуючи на значимості їхньої діяльності для функціонування країни загалом. Історик і правознавець О.А. Ялбулганов досить всебічно показав діяльність фінконтролю з позиції прийнятих рішень як правового інституту³⁷¹. Крім того, його докторське дослідження присвячене діяльності органів фінконтролю у Збройних силах Російської імперії становить особливий інтерес, адже він єдиний, кому вдалося аргументовано завершити починання дорадянських істориків у частині окреслення періодизації проблеми. Аналізуючи особливості організації та правового регулювання Державного контролю він виокремлює історичні етапи: 1) 1863–1883 рр.; 2) 1884–1892 рр.; 3) 1893–1917 рр., відштовхуючись від появи нових проектів реформи, оскільки проведені реформи не знімали суперечностей у названому відомстві. Головними перешкодами реформі він називає: протидію чиновних кіл, які гальмували сам процес проведення контролю, ускладнюючи його паперовою тяганиною; низьку заробітну плату службовців; недосконалість процесуальної сторони стосовно проведення процедури контролю; особистісний чинник, пов'язаний із діями впливових чиновників, які мали більші важелі впливу на монархів, ніж органи

³⁶⁹ Захарова Л.Г. Самодержавие и реформы в России. 1861–1874 (к вопросу о выборе пути развития). *Великие реформы в России. 1856–1874. Сб. ст.* / Под ред. Л.Г. Захаровой, Б. Эклофа, Дж. Бушнелла. М., 1992. С. 24-43.

³⁷⁰ Шохин С.О. Бюджетно-финансовый контроль в России: Теория и практика. М.: Прометей, 1995. 64 с.

³⁷¹ Ялбулганов А.А. Финансовый контроль как правовой институт: основные этапы развития. *Правоведение*. 2000. № 3. С. 84-92.

фінконтролю³⁷². Третій етап реформи науковець обґрунтовує пропозицією Д. Філософова про виокремлення Держконтролера зі складу Ради Міністрів, яку підтримала навіть Державна Дума. Він пише: «У підсумку Дума виступила ще з радикальнішим планом, оскільки непомірні державні витрати на військові потреби поставили на порядок денний рішення про зміну самої природи Держконтролю і перетворення його з адміністративної установи на державну, яка взаємодіє з урядом»³⁷³. У бюджетній реформі дослідник виокремлює два етапи реформування: «1) 1862–1906 рр.; 2) 1906–1917 рр.»³⁷⁴, зазначаючи, що «протягом першого етапу правовим джерелом були «Высочайше утвержденные 22 мая 1862 г. Правила о составлении, рассмотрении, утверждении и исполнении Государственной Расписи и финансовых смет министерств и главных управлений». Одночасно з ними застосовувалися спеціальні правила до військового та морського відомств «Правила о порядке испрашения разрешения и ассигнования Военному и Морскому министерствам денежных средств на расходы, вызванные военными обстоятельствами». На другому етапі (1906–1917 рр.) «Общие сметные правила 1862 г.» діяли лише в нескасованій частині або були замінені на бюджетні правила 8 березня 1906 р. «Правила о порядке рассмотрения Государственной Расписи доходов и расходов, а равно о производстве из казны расходов, Расписью не предусмотренных», а також «Указом о мерах к укреплению единства в деятельности министерств и главных управлений от 19 октября 1905 г.». Тож діюче бюджетне законодавство мало два винятки і обидва вони стосувалися військового відомства»³⁷⁵. О.А. Ялбулганов підкреслює, що військове відомство мало

³⁷² Ялбулганов А.Л. Организационно-правовые основы финансового контроля в Российской Армии (XIX - нач. XX в.): дисс. докт. юрид. наук. М., 1999. 523 с.

³⁷³ Ялбулганов А.А. Организационно-правовые основы финансового контроля в Российской армии : XIX – начало XX в.: автореферат дисс. ... докт. юрид. наук. Специальность 20.02.03 – Военное право; Военные проблемы международного права. М.: Министерство обороны Российской Федерации. Военный университет, 1999. 43 с. С. 29. – URL: <http://www.law.edu.ru/book/book.asp?bookID=85799>.

³⁷⁴ Там само. С. 32.

³⁷⁵ Там само. С. 32-33.

особливі права на авансові кредити, навіть спеціальний порядок визначення бюджетного періоду, режим таємності, що охоплював усі стадії бюджетного процесу, тож бюджетна реформа 1862 р. повною мірою не поширювалася на сферу військових правовідносин. Досить тривалі війни ХІХ – початку ХХ ст., у яких Росія брала участь, навіть призвели до появи такого терміна, як «фінансова бойова готовість», під яким розуміли здатність держави швидко відшукати величезні кошти для покриття військових витрат. На наш погляд, такий ґрунтовний приріст історіографічних знань, який демонструє О. Ялбулганов, став дійсно можливим завдяки значному нагромадженню наукових публікацій у попередні періоди, адже виокремити історичну періодизацію реформ можливо лише за наявності потужного інформаційного підґрунтя.

Застовуючи історико-правовий метод у дисертаційних дослідженнях, Н.В. Платонова³⁷⁶ та Ю.В. Сорокіна³⁷⁷ зробили спробу вивчити діяльність фінконтролю напередодні реформи 1862 р. та процеси правового регулювання фінансових відносин у Російській імперії. Історикам вдалося підсумувати причини, які змусили чиновні кола комплексно проводити реформи бюджету, єдності касового устрою та фінконтролю і серед найвагоміших назвали: прогалини у процесуальній сфері, що призводили до унеможливлення обліку коштів, їхнього накопичення на рахунках різних відомств; відсутність кадрових вимог до представників фінконтролю. Також вони підкреслили, що найголовніше було – здолати перешкоди для реформування різних галузей народного господарства через суцільний хронічний брак бюджету, тож ця реформа стала таким дієвим засобом.

У 2000-х рр. вийшла низка дисертаційних і фахових досліджень російських авторів, які не лише удосконалили аналіз реформи

³⁷⁶ Платонова Н.В. Государственный контроль (фискалитет) в России и русское общество в первой четверти XVIII века.: дисс. канд. ист. наук. М., 2000. 220 с.

³⁷⁷ Сорокина Ю.В. Финансовое управление и правовое регулирование финансовых отношений в России в XVIII – нач. XX вв. Воронеж, 2001. 208 с.

Держконтролю, а й досить глибоко проаналізували сутність цієї реформи для країни. Зокрема, О.В. Владімірова підкреслює, що на початку 80-х рр. XIX ст. робота російських урядовців зосереджувалася на зміцненні органів Держконтролю, що виявилось у прийнятті 1892 р. кодифікованого акту «Учреждения Государственного контроля», яким і було завершено формування правової бази цього інституту. Вона уникає терміна «контрреформа», а оперує поняттям «зміцнення». Такий підхід дав змогу дослідниці виокремити способи і форми фінансово-контролюючої діяльності, до яких вона віднесла:

- «- спостережний контроль, який полягав у перевірці щомісячних, річних звітів, укладених міністерствами та підзвітними їх органами;
- фактичний контроль, що відбувався за присутності представників контрольного органу при інвентаризації майна, ревізії готівки тощо;
- попередній контроль, що полягав у розгляді проектів, кошторисів, інструкцій, положень та перевірці документів за держзвідатками;
- поточний контроль по перевірці фінансової документації в процесі виконання бюджету;
- документальний контроль, що полягав у ревізії документів, пов'язаних із діями розпорядників і виконавців бюджету»³⁷⁸.

Тож О.В. Владімірова на підставі історико-правового аналізу юридичних основ діяльності органів Державного фінансового контролю робить висновки про намагання його посилити з боку держави і одночасну протидію цим процесам різних політичних сил.

Дещо схожої позиції в оцінках реформи дотримується В.З. Шевлоков. Він підкреслює посилення впливу держави на певних етапах розвитку

³⁷⁸ Владимірова О. В. Государственный финансовый контроль России в XVII – XIX вв.: Историко-правовое исследование: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. Специальность 12.00.01 – Теория и история права и государства; История правовых учений. Саратов, 2003. 26 с. С. 25.

органів фінконтролю і пояснює це державними інтересами³⁷⁹. Фактично ідея інституційного підходу до оцінок діяльності таких органів влади стала домінуючою в російській історіографії. Зауважимо, що стосовно решти реформ фінансової системи – банківської та грошової – простежується аналогічний підхід у працях як російських, так і українських істориків³⁸⁰. Якщо в публікаціях дорадянської доби питання доцільності посилення ролі держави порушували лише окремі вчені (як приклад – М.І. Туган-Барановський), то на сучасному етапі розвитку історичної науки ця тема набула неабиякої актуальності й усе частіше звучить із початку 2000-х років.

Оскільки протягом 2002–2003 рр. у Російській Федерації відзначали ювілейні дати з часів реформування органів держфінконтролю, то з нагоди 350-річчя вийшла публікація, в якій окремо згадується і реформа 1862 р. Російські науковці підкреслюють не лише значимість для держави діяльності органів держконтролю в різні історичні часи, але й системну протидію їм з боку як чиновних кіл, так і окремих політичних сил³⁸¹.

У сучасній енциклопедичній і довідковій літературі значна увага приділена біографіям визначних постатей реформаторів і досить високо оцінено участь В. Татарінова в розробленні змісту реформ. Проте досить відчутними є тенденції відмови від критики політики тих державних діячів, діяльність яких за радянської доби дістала негативні оцінки. З-поміж більшості, це постаті міністрів фінансів та очільників військових відомств, які перешкоджали реформам та чинили вплив на монарші кола, домігшись відмови від реформи попереднього фінансового контролю³⁸².

³⁷⁹ Шевлоков В.З. Формирование институциональных основ финансового контроля государства. Нальчик, 2003. 205 с.

³⁸⁰ Виговська Н.Г. Державний фінансовий контроль в командно-адміністративній та ринковій економіці: порівняльний аспект. *Міжнародний збірник наукових праць*. Випуск 2(11). С. 56-64. – URL : <http://pbo.ztu.edu.ua/article/viewFile/67227/62872>

³⁸¹ Михайлик А.Г., Осминина В.А., Тебиев Б.К. На страже государственной казны: Государственному финансовому контролю в России 350 лет. *Экономика и право*. 2003. № 4. С. 27-35.

³⁸² *Русский биографический словарь*. В 20 т. Тт. 1-18. М.: ТЕРРА-Книжный клуб, 1998–2001.

До ювілею Міністерства фінансів РФ вийшло друком кількатомне видання «Органы финансового контроля России», перший том якого присвячений дорадянській добі. Більшість фахових статей першого тому містять переважно схвальні оцінки окресленій реформі, пояснюючи її проведення державними інтересами. На наш погляд, високі оцінки бюджетної реформи й реформи фінконтролю цілковито пояснюються логікою ювілейного видання, що певною мірою не дає появи якісно нових оцінок і підходів до окресленої теми, адже загальний вектор викладення матеріалу збігається з аналогічними виданнями ще дорадянської доби³⁸³.

Наприкінці 2000-х рр. з'являються праці не лише історико-правового, а й історико-економічного змісту. У дисертаціях, присвячених фінансовому контролю в системі державного управління, вже посилюються позиції авторів, що виправдовують жорсткість контролю в різних державних сферах. Однак, попри різноплановість наукових пошуків, все ж слід констатувати, що більшість російських авторів цілком виправдовують не лише посилення ролі держави в системі фінансового контролю, а й наполягають на цьому. Зокрема В.А. Мохнаткін, описуючи процес становлення і розвиток органів фінконтролю, оцінює його як «процес пошуку оптимальних форм управлінської і контрольної-ревізійної діяльності, адекватних історичній ситуації»³⁸⁴. Тож період, відомий історикам під назвою контрреформ, у російській історичній науці все більше оцінюється як доба «оптимізації форм і методів управління» відповідно до політичної ситуації.

У низці праць за авторством А.Г. Андрєєва та Д.В. Нікольського простежуються схвальні оцінки реформі держконтролю і діяльності чиновних кіл тих часів. Науковці підкреслюють, що інтереси держави мають бути понад усе і рішення монарших кіл у частині посилення фінконтролю є

³⁸³ Органы финансового контроля России. *История Министерства финансов России*. В 4 т. Т.1. 1903–1917. / Гл. ред. А.Л. Кудрин. М.: ИНФРА-М., 2002. С. 49-60.

³⁸⁴ Мохнаткин В.А. Финансовый контроль в системе государственного управления в России второй половины XIX – начала XX в.: историко-экономическое исследование: автореф. дисс. ... канд. эконом. наук: 08.00.01. Москва: РГГУ, 2009. 26 с.: ил. С. 4.

цілком виправданим. Постать Олександра III, з яким радянська історіографія загалом пов'язувала контрреформи в усіх сферах країни, вже висвітлюється позитивно. У низці досліджень, імператор, названий миротворцем і визначним державником, який довершив розпочаті в 1860-і рр. реформи, обравши єдино правильні засоби для цього. Виокремлення Держконтролю в окремий державний орган науковці оцінили як найуспішніший крок монарха, попри те, що процесуальні сторони діяльності цієї установи були вкрай недосконалими^{385, 386, 387, 388}.

Із серії праць історико-економічного змісту варто згадати дисертацію й монографію В.О. Осмініної, яка значну увагу приділила удосконаленню періодизації системи держконтролю. У дослідженні «Становление и развитие государственного финансового контроля в России XVII–XIX веков: Историко-экономическое исследование»³⁸⁹ В.О. Осмініна виокремлює п'ять етапів розвитку цього інституту, логічно поєднаного з бюджетною реформою. Дослідниця досить сміливо визначила бюджетну реформу, як реформу держконтролера В.А. Татарінова, який своєю діяльністю сприяв підвищенню ефективності контрольно-ревізійної справи в країні. Дослідниця вважає, що реформа державного фінансового контролю відбувалася виключно в рамках бюджетної реформи, і вони становили комплекс державних заходів, що сприяли поліпшенню економічної ситуації.

Вагоме значення у дотриманні комплексного підходу при дослідженні історіографії низки окреслених реформ має дисертація І.П. Рудовола, який, провівши паралелі з дорадянською добою, акцентував на вагомості розуміння

³⁸⁵ Андреев А.Г., Никольский Д.В. Государственный контроль в России: Александр III Миротворец. *Финансовый контроль*. 2002. № 5. С. 28-31.

³⁸⁶ Андреев А.Г., Никольский Д.В. К истории становления государственного финансового контроля. М., 1999. 78 с.

³⁸⁷ Андреев А., Никольский Д. Уроки прошлого. *Президентский контроль*. 1999. № 11. С. 50.

³⁸⁸ Андреев, А. Г., Никольский Д.В. К истории становления государственного финансового контроля в России. М.: Экономическая газета, 2014. 273 с.

³⁸⁹ Осминина В.А. Становление и развитие государственного финансового контроля в России XVII–XIX веков: Историко-экономическое исследование, М., 2004. 142 с.

процесу виконання бюджету, що забезпечується системою казначейства. Саме йому вдалося створити дослідження, в якому реформа бюджету, касового устрою та фінансового контролю знайшла логічне висвітлення в поєднанні трьох названих складників. Із сучасного погляду на проблему він зауважив, що «під казначейським виконанням бюджету слід розуміти забезпечення спеціальним органом виконавчої влади мобілізації й витрачання коштів бюджету, коли цей орган наділений повноваженнями по реєстрації надходжень, регулюванню обсягів та термінів прийняття бюджетних зобов'язань і здійснення платежів з єдиного бюджетного рахунка»³⁹⁰. Оскільки схоже розуміння ролі Казначейства сформувалося в урядових колах у другій половині ХІХ ст., то сутнісно відокремлювати названі три складники не можна, адже вкупі вони заклали підґрунтя іншим реформам фінансової системи в імперії. Джерельною базою для усвідомлення єдності таких складників фінансової системи для дослідника слугували роботи не лише сучасних авторів, а й дослідників ХІХ ст.

Отже, підбиваючи підсумки історіографії сучасної доби підкреслимо, що проблема розроблення, сутності й результативності реформи бюджету, єдності каси і фінконтролю є актуальною як для істориків, так і для економістів та юристів. Як в історичній, так і в юридичній науці досягнуто значних успіхів у дослідженні дорадянських державних інститутів фінансової системи. Наразі посилюється інституційний підхід в оцінках реформи, підкреслюється доцільність жорсткого контролю за бюджетною витратною частиною. Інституційний підхід зумовлюється державними інтересами в кризових умовах країн пострадянського простору. Якщо радянські вчені свого часу оперували поняттям «контрреформи», пов'язуючи їх із постаттю Олександра ІІІ та низкою нормативних актів, то сучасні російські історики уникають такої дефініції. Натомість вони ввели в науковий обіг поняття

³⁹⁰ Рудовол І.П. Финансово-правовое регулирование казначейского исполнения бюджета: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. Омск: Ом. гос. ун-т, 2003. 25 с. С. 7.

«оптимізація» та «зміцнення форм і методів в управлінні країною», виправдовуючи такий державний підхід. Діяльність державних діячів пореформеної доби також одержала значно м'якші оцінки в російській науковій літературі.

Висновки до розділу 3

Проаналізована історіографія теми дає змогу хронологічно окреслити реформи бюджету, єдиного касового устрою та державного фінансового контролю другою половиною XIX – початком XX ст. У межах цього періоду відбулося реформування цих установ, що дає змогу окреслити три історіографічні етапи у висвітленні реформ. Водночас на їхні межі впливали суто історичні події – запровадження конкретних нормативних актів, які, в свою чергу, давали поштовх появі публікацій з відповідними оцінками таких зрушень. Тож можна виокремити такі етапи реформи: 1) 1855–1862 рр. (етап розроблення змісту реформ, поява значної кількості проєктів, вивчення європейського досвіду Держконтролером В. Татаріновим, затвердження першого офіційного проєкту 1859 р.); 2) 1862–1892 рр. (запровадження реформи 1862 р., поява систематичних змін і поправок до нормативної бази, запровадження реформи «єдності каси» 1864 р., спочатку як експеримент у Петербурзі, а протягом 1866–1868 рр. – по всій державі, нова й системна кодифікація Держфінконтролю 1892 р.); 3) 1893–1917 рр. (зменшення вимог до контролю за військовими відомствами, остаточне становлення російської фінансової науки та її категоріального апарату).

У реформі єдності бюджету можна виокремити два етапи реформування: 1) 1862–1906 рр. (Запровадження «Высочайше утвержденных 22 мая 1862 г. Правил о составлении, рассмотрении, утверждении и исполнении Государственной Росписи и финансовых смет министерств и главных управлений», одначасно з якими застосовувалися «Правила о порядке испрошения разрешения и ассигнования Военному и Морскому министерствам денежных средств на расходы, вызванные военными

обстоятельствами»); 2) 1906–1917 рр. На цьому етапі «Общие сметные правила 1862 г.» діяли лише в нескасованій частині, а потім були замінені на бюджетні правила 8 березня 1906 р. «Правила о порядке рассмотрения Государственной Расписи доходов и расходов, а равно о производстве из казны расходов, Расписью не предусмотренных», а також «Указом о мерах к укреплению единства в деятельности министерств и главных управлений от 19 октября 1905 г.». Ця періодизація вбирає в себе особливості діючого бюджетного законодавства, яке мало два винятки, і обидва вони стосувалися військового відомства.

Зауважимо, що становлення російської фінансової науки відбувалося в тісному зв'язку і під впливом зарубіжних наукових шкіл, що спричинило використання європейського досвіду під час запровадження реформи. Дорадянська історіографія представлена публікаціями у періодичних виданнях і монографічними дослідженнями російських економістів, юристів, істориків. Опубліковані видання дають змогу чітко окреслити причини цієї групи реформ – безконтрольне використання коштів різними міністерствами і відомствами та неможливість звести єдиний бюджет у країні.

Розроблення й проведення реформ відбувалося одночасно із становленням фінансової науки та напрацюванням фахівцями категоріального апарату реформи, що позначилося на нечіткій термінології. Зокрема, у тогочасній науковій літературі і періодиці звучали терміни: «реформа єдності каси» чи «реформа касового устрою» тощо. Реформу ж державного фінансового контролю зазвичай називали скорочено «реформа фінконтролю» і широкому загалу цей термін був цілком зрозумілий.

В основу змісту реформ було покладено французьку модель, досить ліберальну, яка залишала за військовими відомствами право на спецбюджет. Російські розробники цієї групи реформ послуговувалися працями Ж. Неккера, І. Задерштедта, М. д'Одіфре, М. Мерлена, Дж. Орна та ін.

Підкреслимо, що теоретичне підґрунтя для цього блоку реформ, які неможливо було відокремити одну від одної, напрацював Держконтролер

В. Татарінов. Сутність реформи він вбачав у єдності касового устрою, діяльності незалежної контролюючої інституції, наявності попереднього контролю при плануванні бюджету. Його погляди знайшли суттєву підтримку в публіцистиці і періодиці, насамперед на шпальтах «Морского сборника», «Вестника Европы». Історіографія того періоду демонструє гострий конфлікт між ліберально налаштованими реформаторами та консервативними чиновними колами, які відстоювали право окремих відомств на власні, не контрольовані ніким, бюджети. Опубліковані видання дають змогу вважати, що консервативно налаштовані прошарки зуміли звести нанівець реформу попереднього державного контролю. Водночас погляди В. Татарінова у низці монографій і глибоких змістовних досліджень підтримали науковці М. Алексєєнко, М. Вессель, А. Заблоцький-Десятовський, О. Головачов, Я.І. Печерін та ін. Критикували реформу Є.Ф. Канкрін, М.Х. Бунге та ін. І станом на 1890-і рр. у російських можновладців ще не сформувалося переконання про необхідність глибоко контролювати витрати, багатьох із них ще доводилося публічно переконувати. У пореформену добу результати блоку реформ глибоко аналізували знані фахівці-теоретики І.І. Блех, І.С. Бліох, Ф.І. Бочковський, В.А. Сакович. Оперуючи статистичними показниками, вони довели, що недоліки держбюджету були пов'язані з недосконалою системою державного фінансового контролю.

Історики права, юристи і громадські діячі дослідили зв'язок органів держфінконтролю з іншими органами влади і довели, що фінансовий контроль наприкінці ХІХ ст. вже розглядався конкретними чиновниками Росії як інститут фінансового права, що стало можливим завдяки посиленню ролі російської фінансової науки.

Завдяки довідковій літературі ми спостерігаємо чисельний приріст фінансових дефініцій і водночас вбачаємо наявні проріхи в законодавчих актах, які давали змогу військовим відомствам не планувати чітко бюджет і отримувати доступ до спецбюджету. Завдяки використаному історико-

правовому методу, запропонованому професором О. Філіпповим, було доведено, що зловживання силовиків згубно впливали на країну в часи військових і революційних потрясінь. М.І. Боголепов першим описав вживання військовими відомствами терміна «фінансова бойова готовність». Гостру критику такій ситуації знаходимо в комплексних дослідженнях М.І. Туган-Барановського, М. Галенкампа, Ф. Макшеєва, М. Фрідмана та ін.

Окремо підкреслимо, що небагатьом фахівцям вдалося чітко назвати всі причини недосконалості реформи держфінконтролю. Дослідження Л.В. Ходського були найвичерпнішими. Він виокремив чотири проблеми: процесуальна тяганина, забюрократизованість системи контролю, низька кваліфікація фахівців, несприйняття суспільством контролюючих органів.

Остаточне становлення категоріального апарату фінансової науки, формування поняття «бюджетне право», під яким уже розуміли відносини, які виникають у процесі розподілу фінансових коштів (проф. І. Яшунський, М. Яснопольський та ін.).

У ювілейних збірниках історичного змісту, присвячених Держконтролю за 100 років, Урядовому Сенату (у дореформений час мав окремі функції фінконтролю), Міністерству фінансів, чітко простежується інституалізаційний підхід, зумовлений особливостями правління монархів та аналізом відповідної нормативної бази реформи.

Вплив консервативно налаштованих чиновників на процеси модернізації фінансової системи країни збільшився. Зокрема Товариш обер-прокурора Святійшого синоду Т.С. Смірнов намагався довести, що фінансові нововведення, розпочаті в 1860-х рр., несли в собі небезпечні ідеї конституціоналізму, тому подав «Записку», в якій зазначив, що важкий стан фінансів у 1880–1885 рр. став наслідком надмірно ліберальної політики Олександра II. Економіст Т. Локоть, визнаючи реакційну політику, назвав усі зрушення у фінансовій системі часів Олександра II позитивними.

Висвітлення реформи відбувалося за логікою її втілення, отже реформування бюджету, касового устрою та фінконтролю досліджували

комплексно. Натомість радянська історіографія порушила цей принцип, акцентуючи увагу на найактуальнішій для себе частині – реформі попереднього фінансового контролю і фінконтролю загалом, що було спричинено появою контролюючого органу Робітничо-селянської інспекції і початком її активної роботи з 1923 р. аж до реформування в 1940 р., переформатування в Міністерство держконтролю СРСР у 1946 р. Серед істориків у цей час комплексне дослідження реформи створив Ф. Белявський, не розриваючи бюджетну, касового устрою та фінконтролю. Решта ж (І. В. Дагаєв, А.І. Голополосов тощо) цілком вписали свої праці в радянську доктрину. Водночас на радянських авторів сильний вплив мали праці європейських науковців (С. Ліндсея, В. Лотца, Г. Трюше), які шукали вихід з фінансової кризи після Першої світової війни. Усі висловилися за посилення ролі держави в регулюванні економікою. У відповідь Е. Понтович, А. Ніколаєв, С. Котляревський вивчили досвід Європи і водночас зуміли точно окреслити хронологічні рамки реформи фінконтролю 1892 роком. А. Коняєву належить комплекс вагомих досліджень з аналізом звітів держконтролерів царської доби та їхніх недоліків. Його роботу поглибив В. Митрофанов, а після 1960-х рр. – П. Васильєв, Н. Шишкевич, І. Ємельянова. Питання реформи бюджету вивчив О. Погребінський, комплексний підхід до висвітлення фінансових реформ продемонстрував М. Єрошкін.

Якщо радянські автори висвітлювали реформу, гостро критикуючи її з ідеологічного погляду, то сучасні російські історики, навпаки, уникають навіть терміна «контрреформи», замінивши його на «оптимізацію», «доцільність», «державні інтереси». Загалом же протягом усіх трьох історичних періодів відчутним є інституційний підхід у працях фахівців, які надають державі провідної ролі в частині проведення реформи такого змісту.

Серед представників сучасної російської історіографії інтерес саме до реформи держфінконтролю зберегли Г. Пахомова, М. Золотарьов, В. Алєнічев та Т. Алєнічева, Н. Платонова, Ю. Сорокіна, О. Ялбулганов.

Останній виокремив три історичні етапи її проведення: 1863–1883 рр., 1884–1892 рр., 1893–1917 рр. Він також і окреслив два етапи проведення бюджетної реформи (єдності бюджету): 1) 1862–1906 рр.; 2) 1906–1917 рр. Сучасні російські та українські автори створили низку дисертаційних праць та інших фахових досліджень (В. Мохнаткін, А. Андреев, Д. Нікольський, В. Осмініна, І. Рудовол) з окремих аспектів реформи держфінконтролю, аналізуючи попередній, поточний, документальний контроль та пошук оптимальних форм управління відомством. Зауважимо, що більшість сучасних досліджень тяжіють до висвітлення реформи держфінконтролю, примножуючи внесок радянських істориків. Праць, які комплексно висвітлювали б усі три складники реформ і саме в такому логічному поєднанні, як вони впроваджувалися в дорадянську добу, – недостатньо.

РОЗДІЛ 4

ГРОШОВА РЕФОРМА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ: ІСТОРІОГРАФІЯ

Грошова реформа стала вагомим складником фінансової системи і була ретельно обговорена та вивчена фахівцями, які протягом дорадянського, радянського і сучасного періодів заклали потужні підвалини історіографії. Жодна з реформ фінансової системи Російської імперії не викликала стільки резонансу і найсуперечливіших оцінок, як грошова, адже наявність коштів хвилювала всіх, а платоспроможність великих кіл буржуазії – найбільше. Отже, оцінки грошової реформи ми знаходимо у працях безпосередньо її розробників, у публікаціях фахівців-фінансистів, промисловців, істориків, громадськості. На довгий час в історіографії ця реформа одержала назву як «грошова», з огляду на таке її звучання, закладене в дослідженнях очевидців подій.

4.1. Дорадянська історіографія грошової реформи

Протягом першого історіографічного періоду історики й фінансисти розпочали аналізувати аспекти розроблення, втілення й наслідків реформи для суспільства. Окремо історики висвітлили роль у цьому питанні М.Х. Рейтерна як міністра, котрий безпосередньо почав втілювати реформи в життя у 1862–1863 рр., але не зміг успішно завершити, що дає нам підстави виокремити перший історіографічний етап у висвітленні цієї реформи. Другий етап можна виокремити у рамках 1895–1897 рр. з огляду на зміст наукових публікацій, в яких прямо вказано, що реформа після тривалого часу була запроваджена в життя лише на цьому етапі. Верхня хронологічна межа реформи – 1897-й рік – пояснюється тим, що саме на цей час припадає запровадження золотого монометалізму в Росії, і більшість вчених дорадянської доби розглядали сутність реформи саме в ключі цієї події,

залишивши поза увагою низку її складників. Зокрема, важливі елементи реформи припадають на 1898 та 1899 роки, проте дорадянська історіографія майже не приділяла уваги цим питанням.

Отже, на першому етапі грошової реформи міністр фінансів М.Х. Рейтерн вважав за необхідне укріпити царський рубль, адже поява нових кредитних установ, приватних банків, реформа Держбанку лише посилили інтерес фізичних та юридичних осіб до кредитних установ і як наслідок – перед урядовцями постала проблема зміцнення державної валюти та обмеження інфляції. Насамперед виникла потреба збалансувати кількість паперових грошей і золотого запасу. Однак, як вважав М.І. Семевський, невваженість фінансової політики, відсутність фаховості чиновників апарату міністерства фінансів тогочасної Росії призвели до скорочення золотовалютного резерву держави, і реформа часів М.Х. Рейтерна завершилася провалом³⁹¹.

На непрофесійності чиновницького апарату, з яким довелося працювати міністру, наполягали А. Куломзін та В. Рейтерн-Нольке, підкреслюючи, що більшість чиновників з його оточення навіть не усвідомлювали глибини проблеми і не здатні були запропонувати ефективних рішень. На їхній погляд, міністр діяв правильно, регулюючи друкування паперових грошей та збалансовуючи запас срібла, однак йому не вистачало підтримки і грамотного чиновного апарату³⁹².

Варта уваги професійна оцінка діяльності М.Х. Рейтерна, зроблена М.Х. Бунге в 1877 р. Протягом 1881–1886 рр. М.Х. Бунге очолював міністерство фінансів і на власному досвіді переконався у складності втіленні цієї реформи, а в 1870-х рр. у праці «О восстановлении металлического обращения в России» він зауважив, що його колега припустився помилки, витрачаючи багатомільйонні позики на підтримку грошового балансу країни.

³⁹¹ Семевский М.И. Михаил Христофорович Рейтерн. К его портрету. СПб., 1889. 60 с. С.10.

³⁹² Куломзин А., Рейтерн-Нольке В. Михаил Христофорович Рейтерн. Биографический очерк с приложением из посмертных записок М.Х. Рейтерна. СПб., 1910. 67 с.

Натомість правильним кроком було б розвивати власні можливості в країні шляхом підтримання промисловості. З його погляду, саме її потужний розвиток і вироблення продукції зміцнили б грошову одиницю, оскільки зібрані податки з потужних і прибуткових підприємств зміцнили б і бюджет країни³⁹³. На наш погляд, роздуми М.Х. Бунге були викликані світовою тенденцією, яка досягла кульмінації саме в 1870-х рр. і стосувалася запровадження золотого монометалізму. Франція, Італія, Швеція та багато інших країн активно впроваджували нормативну базу золотого монометалізму, однак у 1870-х рр. у Російській імперії це питання навіть не ставилося на обговорення офіційно. Оскільки розвиток капіталістичних відносин тісно пов'язав інтереси різних держав, постало питання вести фінансові розрахунки золотом – надійною валютою, і потужніші, в економічному сенсі, країни активно просувалися цим шляхом, натомість Російська імперія була втягнута в чергову російсько-турецьку війну 1877–1878 рр. на Балканах. З метою збереження співвідношення золота до срібла, у 1865 р. Франція, разом з Бельгією, Швейцарією та Італією, заснували Латинський монетний союз. Як пише О. Гаупт у праці «Денежное обращение и монетная статистика больших государств»³⁹⁴, за умовами союзу, усі країни-члени зобов'язувалися дотримуватися жорсткого співвідношення обміну золота на срібло на рівні 1:15,5 – а дещо пізніше, до союзу долучилися й інші країни. Станом на 1878 р. усі країни перейшли на золотий монометалізм, який надалі одержав назву «Золотий стандарт». У серії публікацій він наголосив, що золотий стандарт – це така грошова система, яка передбачає використання золота не лише як засобу обігу (золоті монети, рублі), а здебільшого як засобу забезпечення паперових грошових знаків, емітованих (випущених) Держбанком. Золотий стандарт передбачає фіксований відсоток покриття емісії паперових грошей цінним металом, який зберігається в

³⁹³ Бунге Н.Х. О восстановлении металлического обращения в России. К., 1877. 32 с. С. 12.

³⁹⁴ Гаупт О. Денежное обращение и монетная статистика больших государств. *Русское экономическое обозрение*. 1898. № 4. С. 2-10.

резервах Центрального банку. Прихильники реформи одностайні в тому, що така грошова система захищає від зловживань друкарським верстатом і сприяє довірі суспільства до рубля як такого.

Оговтавшись від чергової фінансової кризи повоєнної доби, Російська імперія в 1890-х рр. почала вирішувати це питання. Цьому процесу передували обрахунки платіжного балансу Російської імперії, зокрема Ф. Шарапов робив обчислення за 1881–1895 роки³⁹⁵, І. Вишнеградський та П. Оль – за 1888–1895 роки³⁹⁶. Разом вони дійшли спільних поглядів і зауважили, що дефіцит бюджету в окреслений час був спричинений незавершеними реформами фінансової системи попередніх років. Фахівці вважали, що держава зволікала з пошуком чітких джерел надходжень до бюджету і тривалий час великі підприємства, які працювали в імперії, взагалі не оподатковувалися з огляду на закордонне походження їхніх капіталів, а це спричинило ланцюгову реакцію, відповідно до якої брак бюджетних коштів загальмував упровадження грошової реформи і перехід Росії на золотий стандарт. Без грошової реформи зовнішній борг країни зростав. Враховуючи, що й Росія успішно торгувала багатьма товарами, вона також не отримувала належних прибутків. Отже, на погляд фахівців, успішність грошової реформи мала базуватися на двох китах – запровадженні золотого стандарту і жорсткому контролю бюджетних витрат.

На етапі обговорення грошової реформи цікавість викликають і погляди знаного економіста К. Маркса, відбиті у його листі дещо іронічного змісту, до головного контролера Позикового товариства (1877 р.), відомого економіста та власне перекладача «Капіталу» М.Ф. Даніельсона. К. Маркс вважав, що без грошової реформи «в Росії неминучість державного

³⁹⁵ Шарапов С.Ф. Цифровой анализ расчетного баланса России за пятнадцатилетие (1881–1895 гг.). Сделан на основе цифровых данных, собранных П. Олем. СПб., 1897.

³⁹⁶ Вышнеградский А., Оль П. Международный расчетный баланс России. Платежный баланс за 1888 – 1895 гг. СПб., 1895.

банкрутства стає очевидною, оскільки жодне виробництво не процвітає так, як фабрикація кредитних білетів [друкування грошей, - уточнення авт.]»³⁹⁷.

Протягом 1880-х рр. С.Ю. Вітте обстоював позиції, що грошова реформа неможлива без ліквідації дефіциту бюджету. Він вважав, що це можна зробити лише шляхом збільшення податків і посилення національних інтересів. Роздуми щодо цього він виклав у праці, присвяченій аналізу поглядів німецького ідеолога Ф. Ліста, принципи якого лягли в основу політики О. фон Бісмарка. С. Вітте імпонували ці погляди у частині тези «обмеження заради свободи», а також в частині розбудови національної економіки. С. Вітте визнавав, що Росія весь час знаходилася у хвості західноєвропейської економічної першості, її реформи загальмовувалися, а економіка була ослаблена війнами. Вихід він бачив у жорстких кроках, спрямованих на поповнення бюджету та впровадженні грошової реформи. На його долю випало реалізувати цю реформу, і він вважав, що вона нерозривно пов'язана з бюджетною³⁹⁸.

Натомість історик М.І. Боголепов доводив, що С.Ю. Вітте не вдалося подолати дефіцит бюджету і всі схвальні оцінки його діяльності безпідставні. Якщо брати до уваги поширену в 1888 р. пресою цифру підвищення податків на 12%, яку за приклад успішності приписують С.Ю. Вітте, то М. І. Боголепов доводив її абсурдність. Він гостро критикував С.Ю. Вітте і переконував, що міцність його реформи трималася на позичених грошах, тобто на чужому золоті³⁹⁹.

Однак більшість дослідників тих часів усе ж схиляються до висновку, що розпочату М.Х. Рейтерном грошову реформу, вдалося провести з інтервалом майже через тридцять років (у 1895–1897 рр.), передусім за

³⁹⁷ Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. / *Письмо Маркса Н. Даниельсону от 10.04.1879*. Изд. 2-е. М., 1951. Т. XXVII. С. 87.

³⁹⁸ Витте С.Ю. Национальная экономия и Фридрих Лист. К.: Типография "Киев. слова", 1889 г. URL: http://az.lib.ru/w/witte_s_j/text_1889_nacionalnaya_economia_i_fridrich_list.shtml

³⁹⁹ Боголепов М.И. Государственное хозяйство (1892–1903). *История России в XIX веке*. М., 1982. Т. VIII. [Репринтне видання].

рахунок збільшення податків, зниження зовнішнього державного боргу та прискореного експорту сировини.

Отже, історіографія грошової реформи дає можливість виокремити два ключові її етапи: 1) 1862–1863 рр.; 2) 1895–1897 рр., зі значною перервою між ними.

На другому етапі обговорення і втілення грошової реформи М. Кашкаров видрукував працю «Денежное обращение в России», в якій підкреслював її причину – стрімке промислове піднесення 1893 р., що привело до розширення грошового обігу. Він першим указав на те, що жодну реформу фінансової системи не проводили з такою таємничістю як грошову. Навіть її проєкт не оприлюднювали для широкого загалу⁴⁰⁰.

На наш погляд ця думка небезпідставна, адже дійсно історіографія цієї реформи не містить належної кількості публікацій з обговоренням і оцінками її проєктів. Проєкт реформи тримали в суворій таємниці, доки у ситуацію не втрутилася редакція газети «Новое время», яка видрукувала його. Як наслідок, стало відомо, що урядовці передбачили часткову девальвацію рубля на 1/3 й проголошення золотого монометалізму⁴⁰¹. Стаття стала поштовхом до гострої публічної дискусії навколо реформи, на підтримку якої аргументовано висловився А. Гурьєв у фундаментальній праці «Реформа денежного обращения»⁴⁰². Він дібрав низку аргументів саме на користь золотого монометалізму, який, з його погляду, «неодмінно дасть поштовх розвитку промисловості, торгівлі, сприятиме створенню потужної армії та розвитку сфери культури»⁴⁰³. Опонуючи критикам реформи, А. Гурьєв порушив тему підстав недовіри до реформи з боку широких кіл громадськості, яка на його думку, була викликана не фактами, а суто психологічними мотивами. Він наголосив на демократичності влади, яка дозволила обговорювати публічно остаточний проєкт реформи «не лише на

⁴⁰⁰ Кашкаров М. Денежное обращение в России. СПб., 1898. Т. II. 72 с.

⁴⁰¹ Проєкт денежной реформы [редакционная статья]. *Новое время*. 1896, от 15 марта.

⁴⁰² Гурьев А. Реформа денежного обращения. СПб., 1896. Ч. 2., Вып. 1. 268 с.

⁴⁰³ Там само. С. 162.

шпальтах газет, а й у громадських зібраннях»⁴⁰⁴. Попри очевидне зволікання Росії з реформою і визнання факту відставання в економічному розвитку від провідних країн Європи, А. Гур'єв наполягав на своєчасності впровадження золотого рубля з урахуванням міжнародної обстановки та внутрішнього рівня розвитку країни. Водночас як фахівець він категорично закликав не наслідувати досвід Німеччини в цьому питанні, адже теорія не сприяє розумінню, а «незнайомство з фактичними обставинами проведення реформи» знищить надії на успішність її в Росії⁴⁰⁵. Дослідник усебічно спростував погляди противників реформи, дійшов висновків про її своєчасність та позитивність наслідків для економіки країни.

Наступна, суто історична праця А. Гур'єва, була присвячена грошовому обігу в Росії у ХІХ ст.⁴⁰⁶. В історичному нарисі він охарактеризував фінансові заходи монарших кіл Росії різних часів і в підсумку наголосив на позитивних наслідках золотого монометалізму в Росії.

Міністр фінансів С.Ю. Вітте (30 серпня 1892 р. – 16 серпня 1903 р.) вважав доцільним провести грошову реформу в стислі строки. Саме за його управління Мінфіном реформа й була втілена в життя. На тривалий час в історіографії реформу позначали датою 1897 р. і за часів С.Ю. Вітте вважалось, що сутнісно вона полягає у запровадженні золотого монометалізму та вільному обміні кредитного рубля на золото. У цьому контексті цікавими є його погляди на шляхи поповнення золотовалютних резервів у державі. Зокрема, забезпеченість процесу реформи він бачив у видобуванні золота в надрах власної держави та закупівлю його за кордоном. У спогадах він писав: «У мене не було сумнівів у тому, що грошовий обіг, заснований на металі, є благо»⁴⁰⁷.

⁴⁰⁴ Там само. С. 165.

⁴⁰⁵ Там само. С. 268.

⁴⁰⁶ Гур'єв А. Денежное обращение в России в ХІХ столетии. Исторический очерк. СПб., 1903. 253 с.

⁴⁰⁷ Витте С.Ю. Избранные воспоминания 1849–1911 гг. В 3-х т. М.: Мысль, 1991. 708 с. С. 355. [Репринтне видання].

Однак міністру довелося зіткнутися з ідейним протиборством представників дворянських кіл та буржуазії, на яких ця реформа позначилася передусім. Обидва прошарки вели боротьбу за власні фінансові інтереси, проте з усезростаючим впливом буржуазії урядовці вже не могли не рахуватися. Враховуючи, що офіційно політична влада належала дворянам і конфлікт із ними міг стати загрозою реформі, С.Ю. Вітте довелося враховувати інтереси обох прошарків. Перший крок міністра стосувався обрання потрібного рівня девальвації рубля задля його подальшої стабілізації, адже паперових грошей надрукували стільки, що це негативно позначилося на економіці країни. Саме завдяки такому вагомому джерелу, як «Материалы по денежной реформе 1895–1897 гг. ...»⁴⁰⁸ ми усвідомлюємо, що С.Ю. Вітте працював над цим питанням з 1895 р. і тому окреслювати грошову реформу лише 1897-м роком безпідставно.

Після потрібного рівня девальвації паперового рубля С.Ю. Вітте слід було здійснити другий крок – припинити чеканити срібло, оскільки розрахунки сріблом у європейських країнах уже не здійснювали, а натомість – стимулювати розрахунки золотом. Перші спроби це робити С.Ю. Вітте почав із 1895 р., що також дає підстави окреслювати нижню межу другого етапу реформи цим роком.

На етапі прямого втілення реформи історіографія питання поповнилася змістовними статтями в періодичних виданнях. Редактори «Недели» та «Экономических вестей» першими звернули увагу громадськості, що фінансові розрахунки золотом насамперед здійснюють іноземці. Вони пов'язані з великими розрахунками за продаж землі, а широкому загалу не вдається долучитися до таких операцій⁴⁰⁹, ⁴¹⁰. Зокрема, «Неделя» опублікувала статтю «Волна безденежья», в якій ішлося про те, що суспільство упереджено сприйняло реформу, розрахунки золотом

⁴⁰⁸ Материалы по денежной реформе 1895–1897. Вып. 1.: Представление министра финансов об исправлении денежного обращения от 14.03.1896 г. №. 46000. С. 176., С. 181.

⁴⁰⁹ Тормоза металлического обращения. *Неделя*. 1895, от 23 июля.

⁴¹⁰ Статья редакции. *Экономические вести*. 1896, от 21 апреля.

приживалися складно, ні купецтво, ні широкий загаль не бажали приймати золото в якості розмінного металу. Золото стало дефіцитом і це спричинило непорозуміння в суспільстві, а для розвитку промисловості були вкрай потрібні кредити, якими активно користувалися і пересічні громадяни. Натомість паперових знаків під такі кредити не вистачало⁴¹¹. Представники податкових інспекцій також поінформували видання «Енисей» та «Кавказ» про це, лише підтверджуючи оприлюднені факти в інших газетах і журналах⁴¹², ⁴¹³. Так здійнялася хвиля бурхливого обговорення реформи на шпальтах відомих видань, але вже постфактум.

Офіційні кола визнали, що опір населення мав місце до самого завершення грошової реформи, яке не хотіло приймати золото по курсу, встановленому Міністерством фінансів Російської імперії. Провладні кола вважали, що причиною небажання користуватися золотом, була неосвіченість населення. З погляду чиновників на час реалізації реформи курс золотого карбованця до паперового рубля становив 1:1.50 коп., а піддані імперії не втрачали надії на раптове зміцнення курсу паперових грошей і боялися втратити на купівлі золота.

Натомість представники промислових кіл і великої буржуазії – навпаки, увесь час фінансово втрачали на нестабільності курсу паперових грошей (інфляції) і лобіювали цю реформу. Таким чином, їхня позиція з цього питання значно поповнила його історіографію, тож на окрему увагу заслуговує достатньо висвітлене в дорадянській історіографії ставлення до грошової реформи промислової буржуазії. Представники потужної промисловості вважали пасткою для майбутнього нестабільний курс паперових коштів, адже за таких умов інвестувати в промисловість було неможливо. На підтримку їхніх поглядів виступив економіст І. Кауфман і обґрунтовано довів, що слід відмовитися від паперових грошей для

⁴¹¹ Волна безденежжя. *Неделя*. 1895, от 10 октября.

⁴¹² О денежной реформе. *Енисей*. 1896. № 54.

⁴¹³ О денежной реформе. *Кавказ*. 1897. № 109, от 27 апреля.

розрахунків у промисловості, адже у 1870-х рр. усі цивілізовані країни усвідомили потребу в золотому монометалізмі. «Знецінення паперових грошей та нестабільність їхньої ціни, – писав І. Кауфман, – знищують народне господарство»⁴¹⁴. Невпинне друкування паперових грошей він назвав хворобою, яку потрібно нагально лікувати, зауваживши, що срібний карбованець також не є надійним для розрахунків, оскільки більшість країн відмовилися від нього, а «фінансова роль паперових грошей обійшлася надто дорого народному господарству»⁴¹⁵.

Окремі представники буржуазії, які не були впевнені в реформі, пропонували увести в обіг одночасно із золотим карбованцем – банкноти (паперові гроші). Зокрема, В. Лексис відкрито звернувся з відкритим листом до редакції «Биржевых ведомостей», привертаючи до цієї проблеми увагу громадськості і посилаючись на таку практику в Європі⁴¹⁶.

Не лише представники поміркованих кіл буржуазії, а й ті, хто відверто підтримували реформу були одностайними лише в тому, що слід категорично обмежити емісійні можливості Державного банку і послабити його надмірну залежність від Міністерства фінансів. Їхні погляди систематично висвітлювала «Неделя», а також вони були зібрані у доповідях і дискусіях III відділення Імператорського Вільного Економічного Товариства^{417, 418}.

До того ж буржуазія не була однорідною у своїх поглядах. Так, «представники дрібних та середніх її кіл виступали за відновлення паперових коштів, але за умови їхнього підкріплення золотом з метою запобігання

⁴¹⁴ Кауфман И.И. Кредит, банки и денежное обращение. СПб., 1873. 662 с. С. 615.

⁴¹⁵ Кауфман И.И. Серебряный рубль в России. СПб., 1910. 270 с. С. 225.

⁴¹⁶ Лексис В. К вопросу о реформе денежного обращения [Письмо в редакцию]. *Биржевые ведомости*. 1896. № 95 от 06 апреля.

⁴¹⁷ Реформа денежного обращения в России. Доклады и прения в III отделении Императорского Вольного Экономического Общества. Отчет. СПб.: Тип-я В. Демакова 1896. 265 с. – URL: <http://biblioclub.ru/index.php?page=book&id=111562> (02.09.2018).

⁴¹⁸ Накануне денежной реформы [редакционная статья]. *Неделя*, от 10.11.1896.

знеціненню». Таку позицію представляв В.О. Євреїнов, виклавши свої погляди в праці «Реформа денежного обращения»⁴¹⁹.

Натомість банкіри і великі промисловці в особі директора Петербурзького Міжнародного комерційного банку А. Ротштейна висловилися за часткову девальвацію рубля (дещо меншу ніж на 1/3), тобто за грошову реформу без особливих поправок⁴²⁰.

Підкреслимо, що жодна реформа фінансової системи не викликала стільки дискусій, як грошова, адже стабільність грошової одиниці та наявність грошей загалом хвилювала всіх. Не стояли осторонь оцінок реформи і поміщики.

Окремого аналізу потребує ставлення до реформи поміщиків, які вкрай скептично сприйняли цю подію і були противниками введення міцної золотої валюти. Опубліковані джерела дають підстави вважати, що представники цього соціального прошарку мали власні причини протистояти саме грошовій реформі. Суттєвою причиною була їхня велика фінансова заборгованість як виробників хліба. Отже, інфляція, спричинена емісією паперових коштів була їм досить вигідна. Насамперед цей факт знайшов відображення в іноземних джерелах, зокрема у французькому «Journal economique», редакція якого сміливо зауважила, що «для російських дворян постійний випуск паперових грошей був золотими копальнями»⁴²¹.

Однак у 1870-і рр., коли країни Європи підтримали золотий монометалізм, професор Харківського університету К. Гаттенбергер зауважив, що не лише золото може бути надійною валютою під час міжнародних розрахунків за експорт хліба й закликав не поспішати з

⁴¹⁹ Евреинов В.А. Реформа денежного обращения. СПб.: Тип-я П. Сойкина, 1896. 44 с. С. 35.

⁴²⁰ Ротштейн А. О денежной реформе. *Петербургская газета*. 1896. № 75.

⁴²¹ *Journal des économistes*. 1886. №. 8. p. 253.

обранням європейського курсу. Його теоретична праця залишилися в ті часи не поміченою⁴²².

Напередодні реформи за економічні інтереси поміщиків відкрито висловився економіст С. Шарапов, агітуючи за паперові гроші, оскільки, з його погляду, «золото найменше відповідає вимогам стабільності через значні коливання курсу»⁴²³. Він вважав за необхідне прирівняти паперові гроші до курсу срібла, чим надати підтримку виробникам хліба, тобто поміщикам. С. Шарапов розумів, що золотий монометалізм створює значний попит на золото. В умовах промислової революції і переходу поміщиків на нові засоби виробництва вони потребуватимуть інвестицій у свої господарства, а золотий карбованець є досить «дефіцитним» товаром, країна відчує дефляцію, що зачепить інтереси виробників хліба. Якщо ж надати перевагу паперовим грошам чи сріблу, то поміщики можуть мати необмежений доступ до кредитів і повертати їх не за такими значними відсотками. Відсутність золотого монометалізму, на його думку, сприяла б продажу хліба за кордон і перешкоджала іноземцям розміщувати в Росії капітали, тобто експлуатувати її⁴²⁴. Але його позиція не відповідала вимогам часу, оскільки обіг капіталів значно впливав на економіку країни, а урядові кола уже визначилися з вектором розвитку країни і з цим не можна було не рахуватися. С.В. Шарапов був не поодиноким у своїх поглядах, згодом його підтримає й О. Нечволодов.

Буржуазія Західної Європи цілком схвально оцінила російську реформу, адже була зацікавлена у вивезенні за кордон стабільної валюти, якою Росія розраховувалася за борги, а водночас – у ввезенні власних капіталів у Росію, яких на заході відчувався надлишок. Із цього приводу

⁴²² Гаттенбергер К.К. Влияние русского законодательства на производительность торгового банкового кредита. Х.: Унив. тип-я, 1870. 159 с.

⁴²³ Шарапов С. Бумажный рубль. М., 1895. 156 с. С. 17.

⁴²⁴ Там само.

В. Лексіс писав, що «план С.Ю. Вітте за кордоном зустрів підтримку»⁴²⁵. Німецька буржуазія також висловила свою безпосередню зацікавленість у стабілізації російської валюти. Німецьке економічне видання акцентувало, що золотий монометалізм у Росії був породжений необхідністю розвивати промисловість і запроваджений в її інтересах⁴²⁶.

Як згадує С.Ю. Вітте, після обговорення реформи в Комітеті фінансів її проект у січні 1897 р. передали в Державну раду, яка одноставно висловилася проти реформи⁴²⁷. Унаслідок тривалої й напруженої боротьби, згідно з прийнятим Законом від 03.01.1897 р. «Про друк та випуск у обіг золотих карбованців», реформу почали втілювати в життя – розпочалася девальвація рубля⁴²⁸.

Обсяги емісії кредитних білетів, які друкував під час реформи Держбанк, мали визначатися розміром, «суворо обмеженим настійливими потребами грошового обігу»⁴²⁹, саме так зазначається в законодавстві Російської імперії.

Водночас, крім суто схвальних оцінок реформи 1895–1897 рр. та оцінок, забарвлених соціальним статусом авторів, в історіографії цього питання слід звернути увагу на працю генерала О.Д. Нечволодова з гострою критикою цієї реформи. Він мав гарну економічну освіту і здійснив глибокий аналіз ситуації, вартий уваги і сучасних фахівців, адже О.Д. Нечволодов, як автор трактату «От разорения – к достатку»⁴³⁰, навів низку надзвичайно

⁴²⁵ Лексис В. Восстановление металлического обращения в России. *Русское экономическое обозрение*. 1898. № 2. С. 26.

⁴²⁶ *Zeitschrift für Staats u. Volkswirtschaft*, 1896. XXXV.

⁴²⁷ Витте С.Ю. Избранные воспоминания 1849–1911 гг. В 3-х т. М.: Мысль, 1991. Т.1. 708 с. С. 77. [Репринтне видання].

⁴²⁸ Полное собрание законов Российской империи. Собрание III. Т. XVII., СПб., 1900.

⁴²⁹ Свод Законов Российской Империи. / КонсультантПлюс: Классика Российского Права. – URL: civil.consultant.ru/code/

⁴³⁰ Нечволодов А.Д. От разорения к достатку. Санкт-Петербург: Типография штаба войск Гвардии и Петербургского военного округа, 1906. – URL: https://reosh.ru/wp-content/uploads/2014/03/nechvolodov_ot_razorenia.pdf

обґрунтованих позицій стосовно катастрофічного впливу реформи на економіку країни.

Якщо в значній кількості публікацій другої половини XIX ст. ми спостерігаємо різноманітні пропозиції, як провести реформу, здійснити девальвацію паперового рубля, піти на поступки поміщикам чи великій буржуазії, то його праця відбиває категоричну позицію автора із закликом за жодних обставин не приймати золотий монометалізм. Хронологічно верхня межа його дослідження охоплює початок XX ст. Він аналізує реформу, враховуючи її перші наслідки для країни, тому цей факт лише посилює значимість його дослідження. Зважаючи на багатогранність постаті автора, його життєвий досвід, економічну освіту й високий військовий статус – зроблений ним фаховий аналіз грошової реформи не втратив актуальності.

Генерал О.Д. Нечволодов писав: «Згідно з Найвищим Указом від 29 серпня 1897 року у нас встановили грошову систему в золоті. Згідно з нею паперові гроші (Державні кредитні білети) друкує Держбанк у суворо обмеженій кількості і під забезпечення золотом; сума золота, яким забезпечують паперові гроші повинна бути не менше половини загальної суми паперових грошей. Загалом в обігу знаходилося 600 млн рублів і їх мали забезпечити відповідно. Монетним статутом (Законом від 7 липня 1899 року) 1 рубль дорівнював 1/15 імперіала, тобто 17,424 чистого золота»⁴³¹. Надалі він розвиває думку наступним чином: «Із змісту нашої реформи видно, що для кожної емісії паперових грошей обов'язково потрібно відповідне збільшення золотого запасу хоча б 1:1. Це збільшення можливо досягнути п'ятьма способами: 1). Видобутком золота з надр; 2). Шляхом притоку золота з-за кордону, відповідно складаючи розрахунковий баланс на користь Росії; 3). Шляхом зовнішніх позик; 4). За рахунок золота, яке інвестують іноземці у промислові підприємства країни; 5). Шляхом «завоювання» для своїх товарів нових ринків і розширення тих, що вже є»⁴³².

⁴³¹ Там само. С. 3.

⁴³² Там само. С. 4.

Надалі автор аргументовано коментує кожен пункт і зауважує, що кількість золота, яке власне видобуває Росія мізерна. Розрахунковий торгівельний баланс протягом 1897–1901 років був не на користь держави і становив у цей час 1 млрд 221 млн 700 тис. руб.⁴³³. Водночас закордонні займи (позики) так розраховані, що відсотки за ними також сплачуються золотом, отже це призводить лише до його відтоку з країни. Залучення іноземних капіталів призводить до використання іноземними інвесторами ресурсів та робочих рук, а потім, зрештою, до вивезення прибутків у золоті за кордон. Посилаючись на працю Генрі Джоржа «Прогрес і бідність», генерал підкреслює, що в тій місцевості, де працюють іноземні інвестори і де відбувається велике капіталістичне виробництво, обов'язково знижується добробут людей і цілих регіонів. Цифри, наведені автором, вражають: «Іноземних капіталів, інвестованих у підприємства Росії станом на 1 січня 1902 р., було 1.043.977.000 руб., а вони беруть участь у нашій заборгованості близько 5.800 млн крб.; за 20 річний період Росія сплатила відсотків на іноземні капітали, інвестовані в державні та приватні цінні папери промисловців близько 4.372 млн. руб. Якщо до цієї цифри додати витрати росіян за кордоном за 20 років обсягом у 1.370 млн руб. то виявиться, що Росія протягом 1882–1901 рр. сплатила за кордон близько 5.740 млн руб. або це становить близько 1/2 млрд франків. Таким чином, ми сплачуємо іноземцям данину, яка дорівнює за величиною колосальній контрибуції, що сплачувала Франція переможниці Німеччині [О.Д. Нечволодов мав на увазі поразку Франції 1870 р. – уточнення авт.]. «В останні два роки (1900 р. і 1901 р.) наші платежі іноземцям склали щорічно близько 380 млн руб. ... Отже, за останні 5 років ми сплатимо іноземцям близько 5 1/2 млрд франків. Усіх дивувало, – пише дослідник, – де Франція змогла взяти стільки грошей, і постає запитання де ми будемо брати такі кошти для розрахунків за власними зобов'язаннями? Над цим слід замислитися. Без війни, без затрат, без людських жертв іноземці все більше й більше перемагають нас кожні 5–6

⁴³³ Там само. С. 5.

років, завдаючи нам фінансового розгрому, який співмірний розгрому Франції в 1870 році!»⁴³⁴.

О.Д. Нечволодов зазначає, що розширення нових ринків збуту товарів майже безперспективне, адже Росія вивозить товари сільського господарства, переважно хліб та напівфабрикати: ліс, нафту, метали на незначну суму 20 млн руб. у рік. Тож питання про надходження золота в країну шляхом розширення ринків збуту абсурдне з причини неможливості конкуренції з англійською, німецькою, французькою промисловістю та потужностями США, а спроби влади створити такий ринок у Китаї нищать сільське господарство, яке дає хоч мінімальні прибутки⁴³⁵. Як приклад, – пише автор, – можна навести розбудову міста Дальняго за рахунок російських інвестицій, що призвело до мільярдних витрат і, вкупі з розбудовою Східно-Китайської залізниці та порто-франко в Маньчжурії, призвели до загибелі торгівлі на Сході, оскільки відкрили іноземцям і китайцям з моря легкий доступ до наших територій, а водночас – іноземним товарам. Тож у цей час нам доводиться думати не про розширення старих чи освоєння нових ринків, а хоча б про те, як уберегти старі!»⁴³⁶. Також О.Д. Нечволодов підкреслює, що станом на 17 травня 1906 року Німеччина підвищила мита на російські товари, і домовленості 1894 р. перестали діяти. Зокрема, на жито, пшеницю, овес – мито зросло на кожен пуд, що ускладнює конкуренцію з Новим Світом, а також слід зважати на природні причини зменшення експорту російських товарів, викликані посухою й неврожаєм 1905 р. у 26 губерніях Росії⁴³⁷.

О.Д. Нечволодов також гостро зауважив, що Росія останніми роками так прагнула збільшити експорт з метою заробити золота, що її дії стали схожі на те, що вона не продає, а розпродується. Він пише: «Ми вивозимо

⁴³⁴ Там само. С. 5.

⁴³⁵ Там само.

⁴³⁶ Там само.

⁴³⁷ Там само. С. 5-6.

все: хліб, м'ясо, яйця, навіть землю й власне волосся»⁴³⁸. Посилаючись на міністра Вишнеградського, він зауважує, що той оцінював ситуацію так: «Самі не доїмо, а вивеземо!»⁴³⁹. О.Д. Нечволодов, критикуючи реформу підкреслив, що її підсумком стало пряме голодування населення яке вживало «17-20 пудів хліба за рік замість норми в 25, і це на тлі недоїдання м'ясних продуктів»⁴⁴⁰. Зрештою, – робить висновок О. Нечволодов, – усе це призвело до масового незадоволення населення, його знесилення та хвороби, а на доказ правоти він наводить щорічні звіти Військового Міністерства, яке било на сполох, посилаючись на катастрофічне невиконання призову до Армії й виродження потужного колись народу.

Цікавим є і його аналіз світових тенденцій накопичення золотого запасу. Він пише, що «увесь світовий запас золота приблизно дорівнює 10.000.000.000 доларам, або 20.000.000.000 руб. Середній світовий щорічний видобуток золота з надр землі, який перетворюють на гроші, дорівнює 147.000.000 доларам, або 1,63 % усього запасу золота. Отже, 20 млрд руб. стали б тією кількістю коштів, які є в обігу в тих країнах, де запроваджена золота валюта, тобто кількість грошей визначається певним запасом золота, проте, аби принцип ведення був ідеальним, то кожен випуск кредитних білетів був би забезпечений рівною кількістю золота. Однак, оскільки в усіх країнах, як і в Росії, після 29 серпня 1897 року випуск паперових грошей дозволяється з певним відсотком відносно золотого запасу, то в дійсності в усіх країнах паперових грошей значно більше, ніж на 20 млрд руб. Запас цих грошових знаків не відповідає потребам людства, тож уряди різних країн змушені позичати золото, і сума державних боргів у 23 країнах, де запроваджено золотий стандарт згідно з даними *The Statesman's Year-Book*, опублікованими в 1904 р., на 1 січня 1903 року, становила 4.546.047.110 фунтів стерлінгів, або 45 млрд руб. золотом. Отже, ця сума в двічі перевищує

⁴³⁸ Там само. С. 6.

⁴³⁹ Там само.

⁴⁴⁰ Там само.

наявність усього золота на Землі, а більша частина зобов'язань по цьому боргу знаходиться в портфелях банкірів [Ротшильдів – уточнення авт.] – міжнародних торговців грошима»⁴⁴¹.

Він підкреслює, що ця реформа в Росії була запроваджена своєрідно, коли монарх був у Біловезі на полюванні, і видав Іменний Указ Міністру фінансів про реформу без попереднього її обговорення Державною Радою. Цей документ явно суперечив Указу 4 січня 1897 року, в якому монарх підкреслював необхідність розглянути реформу ретельно, саме в Державній Раді. Так реформу впровадили поспіхом, а слідом за цим у квітні 1899 р. був поданий до розгляду проект Монетного статуту, аналогічний проекту «Munzgesetz» 1873 р., який стосувався маси монет, зображень на них, правил чеканки тощо⁴⁴².

Отже, О.Д. Нечволодов робить логічний висновок про те, що будувати реформу, яка повинна слугувати для полегшення обміну реальних цінностей, базуючись на вартості незмінної ціни золота, безглуздо внаслідок його дефіцитності як товару, оскільки його все життя доведеться позичати, за позики сплачувати відсотки також золотом, що лише посилить безнадійність ситуації. Збільшення цінностей, які потребують розрахунків золотом (товари, послуги тощо), зростає день у день, ніж його накопичення з надр землі. Як вважає автор, усі ці претензії стосуються й срібла, єдиною перевагою якого є лише те, що його чеканка дозволяє більший випуск паперових грошей, бо еквівалент паперових грошей до срібла не такий жорсткий, як при золотому стандарті, але срібло настільки важке і не зручне в банківській діяльності, що воно також не сприяє виходу із ситуації⁴⁴³. Якщо відмовитися від цінних металів і не прив'язувати державу до них, то гроші втратять магічну силу і перетворяться на прості знаки обміну, які визначають співвідношення праці (як капіталу) та землі і результатів її виробництва, а «золоте ярмо» зникне. Гроші

⁴⁴¹ Там само. С. 7.

⁴⁴² Там само. С. 15.

⁴⁴³ Там само. С. 17.

як знаки обміну стануть власністю держави, її громадян, а не Ротшильдів, і лише так настане матеріальний добробут населення та зникне бідність⁴⁴⁴. На підтримку своєї позиції він відшукав тезу К. Маркса, про яку ніхто не говорив і яку ніде не оприлюднювали: «Гроші не можна купувати, адже вони не можуть бути товаром». О.Д. Нечволодов підкреслив, що К. Маркс це написав у Капіталі на сторінці 62 в примітках 46. І з часом, сам К. Маркс прозрів коли усвідомив, як невелика купа мільйонерів здатна поставити на коліна цілі держави, прив'язавши їхні економіки до золотого стандарту.

Прикметно, що ретельний аналіз нормативних актів реформи дає підстави включити й Монетний статут до її вагомих складників, адже ним визначався порядок випуску та вигляд і форма грошових знаків. Тож разом із Законом «Про срібло» 1898 р. та Монетним статутом складники реформи були б окреслені повністю. Однак історичні факти свідчать про потребу окреслити реформу навіть 1899 роком, а тогочасна історіографія не дає нам такої можливості, демонструючи значні прогалини в наявності змістовних праць з оцінками інших складників реформи.

На фінансовій залежності Російської імперії робило акцент і тогочасне німецьке видання «Німецький економіст». Зокрема, його редактори згадували, що потужності німецьких капіталів у рази перевищували фінансові можливості Росії станом на 1900 р. і, звісно ж, були зацікавлені в тому, щоб її платоспроможність базувалася на золотому стандарті⁴⁴⁵.

Аналіз змісту опублікованих видань дає підстави стверджувати, що дорадянська історіографія не дала глибокої оцінки Указу «Про емісію кредитних білетів» 1897 р., Закону 1898 р. «Про срібло» та Монетному статуту 1899 р. як основним складовим грошової реформи. Лише І. Кауфман зробив спробу вивчити роль срібла в міжнародній торгівлі, однак, враховуючи плин часу і спільне рішення провідних країн Європи про перехід до золотого стандарту, дібрані ним аргументи втрачали політичну

⁴⁴⁴ Там само. С. 40.

⁴⁴⁵ *Der Deutsche Oekonomist*. 1905. № 1178.

привабливість. Зокрема, перенасиченість ринку сріблом спричинила падіння його ціни, а під час міжнародних розрахунків це потребувало значно більшого обсягу срібла для обміну його на товари (під час розрахунків за товари), що стало ще одним аргументом на користь золота. І. Кауфман наголошував, що срібло давало країнам змогу більше випускати паперових коштів, а водночас цим підтримувати вітчизняних виробників, однак на початку ХХ ст. доля цього металу була остаточно вирішена⁴⁴⁶.

В історіографії дорядянського періоду також неналежно висвітлене значення грошової реформи, адже передусім науковці почали з обговорення випущених Державним банком банківських білетів (банкнот) і поряд з цим дали оцінку кредитним грошам (вексялям). Одні учені наполягали на тому, що після проведеної реформи державні банкноти так і не стали вексялями та завжди за економічною сутністю співвідноситимуться з паперовими грошима. Такої думки дотримувався В. Лексис⁴⁴⁷. На підтримку його позиції свідчать і опубліковані матеріали з історичного нарису, присвяченого Держбанку. У коротких описах діяльності Державного банку зазначено, що його вексялі зарубіжні емісійні банки не приймали через тривалий термін погашення (від 3–х до 12 місяців), що свідчило про їхню ненадійність⁴⁴⁸.

Однак у спогадах С.Ю. Вітте ми неодноразово знаходимо позитивну оцінку проведеної реформи. Він наголошує, що російська грошова реформа послужила зразком для Франції, Австро-Угорщини й інших держав⁴⁴⁹.

В офіційних виданнях, зокрема «Ежегоднике Министерства финансов» і «Биржевых ведомостях», результати грошової реформи дістали схвальну

⁴⁴⁶ Кауфман И.И. Серебряный рубль в России. От его возникновения до конца XIX века. СПб.: Тип-я Б. Вольфа, 1910. 271 с. С. 227. – URL: <https://www.on-island.net/History/Kaufman/SerRubl/vol1bw.pdf>

⁴⁴⁷ Лексис В. Восстановление металлического обращения в России. *Русское экономическое обозрение*. 1898. № 2. С. 39.

⁴⁴⁸ Государственный банк. Краткий очерк деятельности за 1860–1910 гг. СПб., 1910. 156 с. С. 46.

⁴⁴⁹ Витте С.Ю. Избранные воспоминания 1849–1911 гг. В 3-х т. М.: Мысль, 1991. Т.1. 708 с. С. 78. [Репринтне видання].

оцінку, адже в редакційних статтях насамперед зазначалося, що грошова система Росії стала непорушною, а її міцність не викликає сумнівів^{450, 451}.

Німецький економіст О. Гаупт також дотримувався офіційної позиції й схвалював реформу, порівнюючи за міцністю російський золотий карбованець з англійським фунтом стерлінгів. Його погляди навіть були видрукувані в потужному й відомому в Росії журналі «Русское экономическое обозрение» і після проголошення золотого монометалізму його стаття, присвячена грошовому обігу в Європейських країнах, мала здебільшого повчальний та загальний інформативний характер⁴⁵².

Вагомий інтерес викликають фахові дослідження П. Мігуліна, присвячені банківській політиці держави, грошовій реформі в часи економічної кризи тощо. П. Мігулін першим заявив про те, що грошова реформа була втілена в Росії із запізненням, але лише в момент готовності до неї держави. Саме значне накопичення золотовалютних резервів С.Ю. Вітте, дало змогу країні пережити економічну кризу, яка боляче вдарила по всіх країнах, спричинивши відтік золота^{453, 454}.

Інституціональний підхід у реформі першим підтримав економіст М. Туган-Барановський. Він так описував особливості впровадження золотого монометалізму в Австро-Угорщині: «Особливістю золотого стандарту, запровадженого в Австро-Угорщині, була встановлена законодавством необов'язковість вільного обміну банкнот на дорогоцінний метал. Австро-Угорський банк монополізував операції з іноземними векселями і використовував їх для регулювання валютного курсу крони». Як зазначав М. Туган-Барановський, «якщо вексельний курс стає в Австрії

⁴⁵⁰ *Ежегодник Министерства финансов*. Вып. 1898. СПб., 1899. 453 с.

⁴⁵¹ Русская золотая валюта [редакционная статья]. *Биржевые ведомости*. 1897. № 313, от 18 ноября.

⁴⁵² Гаупт О. Денежное обращение и монетарная статистика больших государств. *Русское экономическое обозрение*. 1898. № 4. С. 2-10.

⁴⁵³ Мигулин П. П. Наша банковая политика (1729–1903). Харьков: ТипоЛитографія «Печатное Дело» кн. К. Н. Гагарина, 1904. 440 с.

⁴⁵⁴ Мигулин П. П. Реформа денежного обращения въ Россіи и промышленный кризисъ (1893–1902). Харьков: Типо-Литографія “Печатное Дело” кн. К. Н. Гагарина, 1902. 328 с.

несприятливим, то банк продає на ринку значну кількість іноземних векселів по заниженій ціні і таким чином підвищує ціну австрійської валюти на шкоду своїм власним інтересам. І це зовсім не дивно, тому, що банк є не тільки комерційним, а й державним закладом, на який держава наклала надзвичайно важливу функцію – підтримувати стійкість національних грошей»⁴⁵⁵. Отже, на його думку, інтереси держави були понад усе, а банки, навіть у збиток собі, мали підтримати державну політику й державні інтереси. Його фаховий підхід до оцінок грошової реформи на той час не мав аналогів, адже у більшості праць провідна роль у реформі надавалася державним діячам або економічними причинами, які обумовлювали реформу як таку.

Значний вплив на тогочасні чиновні кола Росії мала і праця німецького економіста Людвіга фон Мізеса «Теория денег и фидуциарных средств обращения». Саме він розвинув теорію корисності грошей, розв'язавши значну економіко-теоретичну проблему, яка вважалася нездоланною. Фактично він вивів теорію цінності грошей як самостійного класу товарів (одночасно зі споживчими товарами й товарами виробничого призначення), спростував концепцію нейтральності грошей і розробив типологію засобів обміну. Він запровадив поняття фидуціарних засобів обігу, тобто різновидів грошових замінників, що сприяло висуненню теорії економічного циклу в банківській діяльності, тобто теорії інфляції, яку він пояснив як наслідок певної кредитної експансії та перерозподілу грошей між різними групами людей. Якщо звернути увагу на те, що окремі тогочасні автори наполягали, що гроші не можуть бути товаром, то цей фахівець наполягав на протилежному⁴⁵⁶.

Теоретичне обґрунтування ролі держави і вплив законодавства на розвиток економіки й грошового обігу виклав Дж. Ст. Мілль. Його праця

⁴⁵⁵ Туган-Барановський М. І. Основи політичної економії /науковий редактор, автор передмови і вступної статті С. М. Злупко. Львів: Видавничий центр Львівського національного університету імені Івана Франка, 2003. 628 с. С. 334. [Репринтне видання].

⁴⁵⁶ Мизес Л. фон. Теория денег и кредита /пер. с англ. и нем. под ред. и с комм. Гр. Сапова. Челябинск: Социум, 2012. 808 с. [1912., Репринтне видання].

стала також теоретичним підґрунтям російським економістам у часи втілення грошової реформи. Фактично дослідження М.І. Туган-Барановського, Л. фон Мізеса, Дж. Мілля дали поштовх розвитку інституційного підходу в царині фінансових зрушень як Росії, так і європейських країн. З одного боку вони були на часі, адже слід було якимось чином обґрунтувати керівну роль держави в цьому процесі, а з іншого – свідчили про зростання рівня усвідомлення того, що фінансові кроки спричинюють низку найрізноманітніших наслідків для країн, а отже, ці наслідки мають бути прогнозованими. Фактично такий підхід стимулював розвиток наукової думки тих часів⁴⁵⁷.

Отже, на відміну від банківської чи податкової реформ, які науковці та широкий загал здебільшого оцінили позитивно, грошова – отримала абсолютно протилежні оцінки залежно від соціальної приналежності авторів, їхнього політичного статусу або походження. Значна кількість оцінок реформи містилася в періодиці, окремі статті були анонімними чи належали редакціям. Переважна більшість авторів не давали комплексної оцінки грошовій реформі, що являла собою низку різнопланових заходів, складалася з кількох нормативних актів і була досить тривалою в часі. Дослідники акцентували увагу саме на запровадженні золотого руб., а тому цим процесом і визначали хронологічні рамки реформи. Отже, тогочасні науковці окреслювали реформу 1895–1897 або ж 1898 роками (І. Кауфман), залишивши поза увагою інші її складники.

⁴⁵⁷ Милль Дж. Ст. Основанія политической экономіи съ некоторыми примененіями къ общественной философіи. Київ: Типографія И. И. Чоколова, 1896. 866 с.

4.2. Грошова реформа в європейській і радянській історіографії 1920-х – 1980-х років

Державні діячі Російської імперії, перебуваючи в еміграції, продовжили привертати увагу до грошової реформи. Оскільки політику, започатковану С.Ю. Вітте, продовжив його наступник В.М. Коковцов, який дотримувався плану жорстко втілювати мету бездефіцитності бюджету, свої позитивні оцінки політики С.Ю. Вітте він детально виклав у спогадах, видрукованих у Парижі під час еміграції. Саме В.М. Коковцову належала ідея, що золотий запас мав ще й відігравати роль гарантії екстрених платежів, виплат держави вкладникам банків. Така позиція була набута практикою російсько-японської війни і міністр підкреслював, що золото дійсно слугувало надійним заощадженням для держави⁴⁵⁸.

О.Д. Нечволодов також перебував в еміграції в Парижі й там не переставав критикувати грошову реформу 1897 р., повсякчас повертаючись до аналізу фінансових показників імперії Миколи II та помилок С.Ю. Вітте, які втягли Російську імперію в цілковиту залежність від світового капіталу. О.Д. Нечволодов влучно зауважив, що накопичене С.Ю. Вітте золото швидко тануло в роки економічної кризи, а тому успішність Росії видавалася фікцією. Натомість звільнення від золотої залежності давало б змогу країні для маневрування⁴⁵⁹.

Отже, російська еміграція мала цілком різні погляди на реформу і дискусія між її представниками не набула якісно нового рівня, оскільки її представники насамперед дотримувалися сталих, уже відомих усім поглядів на це питання. Вони не започаткували дійсно наукової дискусії, не аналізували роботи один одного і не ставили такої мети, але їхні праці

⁴⁵⁸ Коковцов В.Н. Из моего прошлого. Париж. Т. 2. 1933. 380 с.

⁴⁵⁹ Netchvolodow A. «L'Empereur Nicolas II et les juifs». Paris, 1924. 386 p.

змістовно мали вже інший контекст, адже автори здійснювали аналіз подій постфактум.

У радянських науковців грошова реформа царської Росії, навіть у її частині – запровадження золотого монометалізму, викликала живий інтерес. Були передруковані в новій редакції праці економіста, знаного фінансиста царської доби і громадського діяча П.В. Оля. Свого часу він тісно співпрацював із І. Вишнеградським та Ф. Шараповим і разом з ними брав участь в обрахунках платіжного балансу Росії та один із перших виокремив його недоліки. Оскільки у працях «Иностранные капиталы в России» та «Иностранные капиталы в народном хозяйстве довоенной России» він гостро критикував фінансову систему Російської імперії, то з одного боку, демократичні умови невідомої доби дали можливість йому це робити безперешкодно, а з іншого – це імпонувало радянському керівництву. П. Оль наголосив на недовершеності фінансових реформ у 1860-х рр., повсякчас підкреслюючи, що усі перетворення зазнавали краху без грошової реформи. Її успішність він бачив у відмові від залучення іноземних капіталів і вважав, що Росія здатна знайти власні ресурси, наприклад, оподатковуючи великі підприємства й застосовуючи жорсткий контроль держави над витратами. У частині оперування цифрами й фактами його праці дещо перекликалися з поглядами М. Рейтерна, О. Нечволодова, Ф. Шарапова. Фактично він виступив за жорстку економію коштів, оприлюднивши приголомшливу цифру, що «іноземні капітали в царській Росії становили 2.243 млн руб., а Франція фактично повністю контролювала дві галузі: кам'яновугільну та металургійну»⁴⁶⁰.

П. Оль доводив, що за умов залежності країни від іноземного контролю над промисловістю грошова реформа була необхідна і водночас її проведення ускладнювала пряма залежність балансу бюджету від іноземних країн. Отже, він наполягав на суворому контролі цього питання, на жорсткому регулюванні державних витрат і на пошуку шляхів нових надходжень до

⁴⁶⁰ Оль П. В. Иностранные капиталы в России. Петроград, 1922. 404 с. С. 372.

бюджету. Його погляди мали рацію і неймовірно точно збігалися з політикою радянської Росії, що сприяло публікації його праць. Певним підсумком його дослідження стала статистична праця «Иностранные капиталы в народном хозяйстве довоенной России» з точними обрахунками іноземних капіталів в імперії, що лише підсилило правильність його поглядів^{461, 462}.

М.М. Ванаг просунув тезу, що підпорядкування Росії іноземним банкам таки мало місце, і це відбувалося завуальовано через російські дочірні іноземні банки⁴⁶³. Ретельно обрахувавши капітали і потужності німецьких банків він розкрив принцип появи латентної залежності капіталів Росії від сусідніх країн, зокрема, зауваживши, що капітали всіх філій, які мали німецькі банки в Росії – не обраховували, якщо вони мали осяг до одного мільйона марок⁴⁶⁴, а фактично лише потужності німецьких капіталів станом на 1900 р. в п'ять разів перевищували російські. Такі ідеї напівзалежності від європейського капіталу цілком вписувалися в погляди радянського керівництва про напівколоніальне становище Росії, однак у 1925 р. вони ще не були домінуючими. Після того, як Й. Сталін остаточно визначився зі своїми оцінками стосовно економічного й фінансового становища Російської імперії на межі століть, праця М.М. Ванага витримала три перевидання і набула поширення в межах СРСР⁴⁶⁵. М. Ванаг не безпідставно дійшов таких висновків, посилаючись на досить значну кількість джерел німецького походження, зокрема і на працю А. Вебера «Депозитні банки й спекуляції», в якій також автор оперував значними цифрами, що свідчили про пряму залежність російського капіталу від

⁴⁶¹ Там само.

⁴⁶² Оль П. В. Иностранные капиталы в народном хозяйстве довоенной России. М.; Л., 1925. 35 с.

⁴⁶³ Ванаг Н.Н. Финансовый капитал в России накануне мировой войны: Опыт ист.-экон. исслед. системы финансового капитала в России; Ин-т истории коммунист. акад. при ЦИК СССР. 3. перераб. изд. Харьков: Пролетарий, 1930. 252 с. – URL: <https://dlib.rsl.ru/viewer/01000888866#?page=30>

⁴⁶⁴ Там само. С. 22.

⁴⁶⁵ Ванаг Н.Н. Финансовый капитал в России накануне мировой войны: Опыт ист.-экон. исслед. системы финансового капитала в России. Ин-т истории коммунист. акад. при ЦИК СССР. 3-е перераб. изд. Харьков: Пролетарий, 1930. 252 с.

німецького, а останній – був зацікавлений у дії золотого стандарту в Російській імперії, бо іншого способу витребувати російські борги не існувало, адже європейські банки вже були переповнені різними гарантіями державного зразка і це не приносило їм користі. Інша справа, настільки значними були відсотки за цими боргами і саме їхній спекулятивний підхід призводив до розширення боргової прірви Росії. Однак факт лишається фактом, грошова реформа була на часі не тому, що російські чиновники об'єктивно бачили в ній потребу і були готові піти на ці кроки, а тому що невміле управління країною призвело до мільярдних боргів, сплатити які вже Росія не здатна була інакше, ніж золотом⁴⁶⁶.

Такий погляд на проблему був справді революційним в історіографії, адже жоден фахівець царської доби не показав це відкрито у своїх дослідженнях. Такий підхід вказував, що не об'єктивна дійсність і світові тенденції сприяли грошовій реформі в Росії, а боргова прірва перед міжнародною спільнотою, здолати яку не можна було інакше. Тож це дослідження не втрачає актуальності й на сьогодні, адже в значній кількості праць грошову реформу або ж схвалювали, або критикували, однак теза про те, що інакше Росія вже була безсила вибудовувати економічні стосунки з міжнародними партнерами, об'єктивно прозвучала вперше. Чиновні кола дорадянської доби не могли це визнати публічно і повсякчас посилялися на запровадження золотого стандарту у світі, приховуючи те, що російські гарантійні документи паперового характеру, якими були наповнені міжнародні банки, вже нічого не коштували.

Як видно зі змісту праць непівської доби, протягом 1920-х рр. вийшла низка праць науковців без упередженого ставлення до подій минулого, які досить незаангажовано й фахово аналізували грошову реформу 1895–1897 рр.

⁴⁶⁶ Weber Ad. Depositenbanken und Spekulationsbanken. 3.A. 1922. S.66.

Наприкінці 1920-х рр. в історіографії вже міцно утвердилася думка щодо негативних наслідків грошової реформи, вузько сприйнятої економістами й істориками як «реформи запровадження золотого карбованця». Її важливі складники: Монетний статут 1899 р. та Указ «Про срібло» 1898 р. не викликали інтересу істориків. Така позиція більшості дослідників була сформована на підставі ленінських оцінок політики С.Ю. Вітте загалом та його конкретних оцінок реформи як новели, виключно пов'язаної з розв'язанням питання золотого запасу імперії. В. Ленін вважав, що без позик золота за кордоном валюта Російської імперії утриматися б не змогла, отже, країна, потрапляючи в цілковиту фінансову пастку іноземних держав, втрачала й фінансову самостійність. В. Ленін бачив цю реформу виключно у світлі російських позик, а інші заходи імперських економістів не привертали його уваги. Зрештою, на довгі роки його оцінки визначили підходи науковців до грошової реформи^{467, 468, 469}.

У публікаціях Й. Сталіна негативний і однобічний підхід до реформи лише посилювався. Зокрема, він підкреслював, що заради одержання міжнародних позик російський імперіалізм обклавав значним податковим тягарем населення. Цей також надто вузький підхід до складного процесу впровадження грошової реформи призвів і до звуження наукового поля історикам. Праця Й. Сталіна «Вопросы ленинизма»⁴⁷⁰ багаторазово перевидавалась, а в літературі історико-економічного змісту стала широко цитованою. Також слід підкреслити, що хибне сприйняття фактів підштовхнуло Й. Сталіна до такої тези: «Царська Росія була величезним резервом західного імперіалізму, не лише в тому сенсі, що давала вільний доступ іноземному капіталу, який тримав у руках вирішальні галузі народного господарства (паливо й металургію), а ще й у тому сенсі, що вона могла поставити на користь

⁴⁶⁷ Ленин В.И. Полное собрание сочинений. Т. 11. Изд-е 3-е. М., 1960. С. 429.

⁴⁶⁸ Ленин В.И. Полное собрание сочинений. Т. 5. Изд-е 4-е. М., 1960. С. 306.

⁴⁶⁹ Ленин В.И. Полное собрание сочинений. Т. 7. Изд-е 3-е. М., 1960. С. 175.

⁴⁷⁰ Сталин И.В. Вопросы ленинизма. Изд-е 11-е. М., 1939. 611 с. С. 5.

західних імперіалістів мільйони солдат»⁴⁷¹. Так народилася в історіографії теза про напівколоніальну залежність Росії від Європи, а згодом сформувався загальне негативне ставлення до реформ і нововведень минулих часів, що інтерпретувалися як процеси, проведені виключно в інтересах чужинців. Із середини 1930-х рр. уявлення про Росію як про напівколоніальну країну вже набуло рівня неоспорюваної догми і лише в 1960-х рр. історики почнуть переосмислювати цей підхід.

Зокрема, С.П. Агєєв у «Вестнике финансов»⁴⁷² зазначив, що міцність російського золотого руб., якою так хвалився С.Ю. Вітте, трималася лише на іноземних позиках, тому у випадку втрати такої підтримки золотий запас Російської імперії не гарантував жодної стабільності, адже стрімко втрачав позиції.

У 1936 р. вийшла друком знаменита праця М. Дж. Кейнса «Общая теория занятости, процента и денег», яка була перевидана в СРСР у 1978 р. Поширення ідей кейнсіанства неймовірно прихильно було сприйнято радянським керівництвом, адже, передбачаючи велику економічну кризу Дж. М. Кейнс наполягав на посиленні ролі держави, яка мала управляти економічними процесами, а не стояти осторонь. Такий суто інституційний підхід надзвичайно імпонував радянському керівництву, яке захопившись за ідею управління – довело її до ідеї «суцільного контролю»⁴⁷³. У такий спосіб радянське керівництво знайшло для своїх вчинків суто теоретичне обґрунтування.

У 1930-х рр. значення реформи для широких кіл населення імперії було висвітлене в зауваженнях Й. Сталіна, С. Кірова, А. Жданова до змісту підручника з нової історії. Радянські керманічі й ідеологи зауважували історикам, що: «Перехід капіталістичних країн до золотої валюти почався в

⁴⁷¹ Сталин И.В. Вопросы ленинизма. Изд-е 11-е. М., 1939. 611 с. С.5.

⁴⁷² Агєєв С.П. О платежном балансе довоенной России. *Вестник финансов*. 1928. № 5. С. 82.

⁴⁷³ Кейнс Дж. М. *Общая теория занятости, процента и денег* / пер. с англ. В. Г. Гребенникова... и др.; общ. ред. А. Г. Милейковского и И. М. Осадчей. М.: Прогресс, 1978. 494 с.

70-х рр. XIX ст., а, отже, збігся в часі з початком занепаду капіталізму, з моментом першого удару по капіталізму Паризької Комуни»⁴⁷⁴. Як відомо зі змісту праць другої половини XIX ст., саме в 70-і рр. XIX ст. Російська імперія не мала потужностей запровадити золотий стандарт і не робила цього, однак історики були змушені враховувати погляди керівництва держави і надалі оцінювати реформу як таку, що втілювалася в часи капіталістичного краху економічних систем країн Заходу. Це не лише змістило головні вектори в оцінках реформи, а ще й позначилося на сприйнятті її хронологічних рамок.

У 1930-х рр. змістовних досліджень, присвячених грошовій реформі, науковці не створили, однак радянські економісти аналізували її в руслі вивчення різних аспектів статистики народонаселення й митної політики імперії. Так, Є.З. Волков вказав, що підвищення прямих і непрямих податків в імперії згубно вплинуло на майнові статки її пересічних підданих і як наслідок, спричинило погану динаміку народонаселення протягом 80 років поспіль. Він зробив висновок, що реформа С.Ю. Вітте не може вважатися успішною, оскільки країна заплатила надто дорогу ціну за неї⁴⁷⁵.

У 1940-х рр. радянські історики й економісти здійснили спроби заглибитися у вивчення підвалин втілення грошової реформи та всебічно їх аналізували. Насамперед їм довелося визначитися із хронологічними рамками реформи і вони відступили від тих, які були обґрунтовані дорадянською історіографією. Зокрема, грошову реформу окреслили 1895–1898 рр., залишивши поза увагою той факт, що реформа не була завершеною до кінця, однак верхня її межа вже враховувала аналіз Закону «Про срібло».

Окремо слід наголосити, що попри проявлений інтерес до реформи радянські науковці не вивчили ставлення до неї різних соціальних прошарків, так добре висвітлене в дорадянській пресі. Вони підкреслили, що реформа

⁴⁷⁴ Сталин И., Киров С., Жданов А. Замечания о конспекте учебника новой истории. К изучению истории. М., 1938. 24 с. С. 16.

⁴⁷⁵ Волков Е.З. Динамика народонаселения СССР за восемьдесят лет. М., 1930. 67 с.

була проведена виключно в інтересах великих промислових кіл і обійшли увагою той факт, що навіть у середовищі промисловців не було одностайності у питанні бачення змісту реформи. Як приклад дещо однобокого підходу, варто згадати праці М. Падейського⁴⁷⁶ та О. Друяна⁴⁷⁷, які наполягали, що реформа лягла податковим тягарем на плечі простого населення, була проведена в інтересах буржуазії навіть попри те, що царський уряд робив усе аби укріпити царський рубль й збалансувати кількість паперових грошей. У двох потужних працях 1940-х рр. – О.Д. Друяна та в повоєнний час – В.М. Михалевського наскрізно простежується ідея недосконалості реформи, запровадженої в інтересах буржуазії. Водночас історики уникають визначення чітких її хронологічних рамок^{478, 479}.

Справді нові оцінки реформі наважився дати С.Г. Струмілін, однак йому вдалося це зробити лише крізь призму висвітлення змін економічних показників в імперії. Оперуючи суто статистичним матеріалом у 1940-х рр. він писав, що «протягом 1895–1900 рр. мав місце підйом деяких показників капіталізму в Росії внаслідок грошової реформи»⁴⁸⁰. С.Г. Струмілін першим відійшов від гострої критики реформи, зазначивши, що заміна паперового рубля золотим приборала перешкоди для розвитку народного господарства на капіталістичних засадах. Попри те, що радянські економісти згадували грошову реформу лише в контексті аналізу «промислових криз» та «світових економічних криз», зміст їхніх праць уже свідчив про здатність і об'єктивні можливості оцінити перебіг реформи під іншим кутом зору. Радянські історики, фінансисти, економісти не могли публічно і відкрито давати позитивні оцінки реформі, проте в той період висвітлення її в руслі кризових

⁴⁷⁶ Падейский Н. Финансы России на рубеже XVIII–XIX столетий. *Советские финансы*. 1944. № 6–7. С. 38.

⁴⁷⁷ Друян А.Д. Очерки по истории денежного обращения в России в XIX в. М., 1941. 125 с.

⁴⁷⁸ Там само.

⁴⁷⁹ Михалевский В.М. Очерки истории денег и денежного обращения. М., 1948. Т. 1. 219 с.

⁴⁸⁰ Струмилин С.Г. Промышленные кризисы в России. *Проблемы экономики*. 1940. № 2. С. 127-132.

явищ як світової економки, так і імперської виявилось єдиним способом проаналізувати це питання.

Особливого аналізу заслуговує єдина спеціальна праця повоєнної доби – В.Є. Власенка «Грошова реформа в Росії 1895–1898 рр.»⁴⁸¹. Він чітко визначив складники грошової реформи: припинення друку кредитних білетів, стабілізація вексельного курсу, відмова від срібла під час міжнародних розрахунків за товари, дозвіл операцій у золотій валюті. Водночас, логічно вибудовуючи втілення цих складників у життя, історик зауважив, що коливання вартості кредитного рубля не припинялися, та й не могли припинитися, навпаки – виникали умови, за яких ці коливання могли посилитися. Дорадянська історіографія підкреслювала, що в 1880-х рр. влада дослухалася до пропозицій науковців стосовно реформи. Однак В.Є. Власенко доводив, що: «Виступи професорів Російської імперії з приводу означеної реформи нагадували присутніх біля ліжка безнадійно хворого»⁴⁸². Водночас наголосимо, що лише цей історик детально проаналізував зміст Указу «Про емісію кредитних білетів» 1897 р., Монетний статут 1899 р. та Закону 1898 р. «Про срібло» як основних складових грошової реформи. Учений вказував, що урядовці імперії для втілення реформи обрали особливо сприятливий, «час – промислового підйому, кінця аграрної кризи, що послабило боротьбу поміщиків проти реформи»⁴⁸³, а наступні роки економічної кризи 1899 р., російсько-японської війни, революційних подій 1905 р. не дали б змоги завершити реформу. Хронологічно історик обмежив грошову реформу 1895–1898 роками⁴⁸⁴, та слід підкреслити, що роль Монетного статуту 1899 р. він також оминув увагою, як і більшість дослідників у дорадянську та радянську добу. На наш погляд, цей статут запроваджували на практиці в час сильної економічної кризи та в роки російсько-японської війни і революційних подій 1905 р., що

⁴⁸¹ Власенко В.Є. Грошова реформа в Росії. 1895–1898. К., 1949. 217 с.

⁴⁸² Там само. С. 122.

⁴⁸³ Там само. С. 173.

⁴⁸⁴ Там само. С. 174.

мінімізувало інтерес до документа з боку широких кіл громадськості. Отже, й історіографія цього питання є незначною, а оцінки досить поверховими. Згадуючи про Монетний статут, В.Є. Власенко підкреслив, що реформа була завершена лише через вісімнадцять років. Отже, визначення вченим хронологічних рамок реформи можна вважати умовним. З історичного погляду їх практично визначити неможливо, тож історики як дорадянських часів, так і радянської доби окреслювали реформу датами її основних нормативних актів.

Попри дещо суперечливі висновки історика стосовно хронології реформи та оцінок її складників, В.Є. Власенко погоджувався з позицією С.Ю. Вітте в тій частині, що реформа «стала зразком для Франції, Австро-Угорщини та інших держав»⁴⁸⁵. Історик зробив досить успішну спробу дати оцінку нормативним актам реформи, що порівняно з іншими науковцями робить його працю змістовно привабливою й до сьогодні. У радянську добу більшість фахівців систематично привертала увагу до процесу випуску золотого карбованця, вважаючи тільки це сутнісним. Однак для радянських істориків повної інтелектуальної свободи не існувало, тож зауваження В.Є. Власенка цілком вписувалися в тезу В. Леніна: «Росія була вузловим пунктом суперечностей імперіалізму, зосередженням найнегативніших його сторін, помножених на квадрат»⁴⁸⁶, що становило дисонанс між наведеними фактами та загальними висновками про реформу. Обов'язкове цитування радянських «класиків», з одного боку, слугувало пропуском наукової роботи у світ, а з іншого – досить часто не мало сутнісного відношення до конкретної проблеми. Наслідки реформи для країни історик аналізував також крізь ленінські оцінки «хижацької діяльності С. Вітте, яка лягла нечуванним тягарем на плечі населення»⁴⁸⁷.

⁴⁸⁵ Там само. С. 189.

⁴⁸⁶ Там само. С. 193.

⁴⁸⁷ Там само. С. 209.

У повоєнну добу радянська історіографія поповнилася хрестоматійними й довідковими матеріалами. Показовою в цьому плані є хрестоматійна праця А.Д. Гусакова, присвячена грошовому обігу в дореволюційній Росії. Крім ілюстрованого матеріалу цікавими є й коментарі автора. Попри те, що в часі його цікавили події у переддень Жовтневої революції, однак він не міг обійти увагою витoki грошової реформи, започаткованої відомим царським міністром, наголошуючи на тому, що розвиток капіталістичних відносин у світі посилив зв'язок імперії з іншими країнами і змусив її прийняти загальні правила міжнародних розрахунків золотом, оскільки її паперові гарантії втрачали силу⁴⁸⁸. Цей науковець також не зміг уникнути значного цитування радянських вождів, усвідомлюючи завдання «викрити» негативні сторони усіх імперських реформ, капіталізму й імперіалізму. Зауважимо, що партійний радянський підхід до оцінок минулого став на заваді ученим повноцінно розкрити масштаби грошової реформи та її вплив на розвиток економіки й народного господарства загалом.

У 1960-х рр. розвиток історіографії стосувався посиленого інтересу до ролі золота на міжнародній арені, ролі долара, як міжнародної валюти і водночас свідчив про переосмислення окремих фінансових тем в історії країни.

Ю.Б. Соловйов та Б.В. Ананьїч на цьому етапі досить прогресивно висловилися стосовно причини запровадження грошової реформи. Вони зазначили, що станом на 1893 р. царський уряд витрачав на загальні потреби значні суми коштів і зокрема на $\frac{1}{2}$ млрд руб. більше, ніж дали іноземні позики, і згодом це ускладнило одержання нових, адже чим більша була заборгованість країни, тим більше зростала недовіра до її платоспроможності. У 1890-х рр. Європа була переповнена цінними

⁴⁸⁸ Гусаков А.Д. Денежное обращение дореволюционной России : учебный материал по курсу «Денежное обращение и кредит СССР». М., 1954. 123 с. С. 76.

паперами та паперами з гарантією виплати, а запровадження забезпечення рубля золотом сприяло бурхливому притоку прямих іноземних інвестицій^{489, 490}.

А. Гусаков, В. Лабазов та М. Свешніков висунули досить прогресивну в ті часи ідею, що міністри фінансів Російської імперії вживали поступових заходів, накопичуючи золотий запас перед впровадженням грошової реформи. Оперуючи цифрами вони показали, що «унаслідок таких заходів золотий запас Росії зріс до 336,5 млн руб. у 1886 р.»⁴⁹¹. Фактичний матеріал дав змогу вченим відійти від прямих оцінок реформа, надаючи можливість читачеві самостійно зробити висновки.

З'явилася низка праць радянських авторів і зарубіжних учених, які активізували дискусію довкола ролі золота та його купівельної вартості. На наш погляд, ситуація була пов'язана із тим, що саме в цей час США почали претендувати на роль світового лідера у встановленні валютної системи. Ця країна скуповувала золото, просувала долар як валюту для міжнародних розрахунків і стимулювала наукову дискусію стосовно правильності такого підходу. Історіографія поповнилася комплексними працями з історії металів, історії золота тощо. Англійські та польські дослідники створили комплексні праці з історії поширення цінних металів загалом та золота зокрема, згадуючи як їхні країни сприйняли запровадження золотого стандарту^{492, 493}.

Фахівці весь час ставили під сумнів купівельну спроможність долара, світ стояв на порозі краху Бреттон-вудської системи і радянські науковці не стояли осторонь актуальних питань. Прикладом вдалої спроби висвітлити

⁴⁸⁹ Соловьев Ю.Б. Франко-русский союз в его финансовом аспекте (1895–1900 гг.). *Французский ежегодник*. 1961. М., 1962. С. 162-205.

⁴⁹⁰ Ананьич Б.В. Россия и международный капитал 1897–1914: Очерки истории финансовых отношений. Л., 1970. С. 9-49.

⁴⁹¹ Денежное обращение и кредит СССР: Учебное пособие для учетно-кредитных техникумов. /А.Д. Гусаков, В.И. Лабазов, М. Н. Свешников. М.: Госфиниздат, 1960. 304 с. С. 48.

⁴⁹² Aitchison, L., 1960. *A History of Metals*, 2 vols., Macdonald & Evans, London, 647 p.

⁴⁹³ Shwagrzyk J. A. *Pieniądz na ziemiach polskich X–XX w.* Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, Zakład Narodowy imienia Ossolińskich Wydawnictwo Wrocław, 1973. 360 s.

роль золота на світовій економічній арені слугує праця І.С. Рожкова й А.П. Морозова, які показали еволюцію впливу золота на світову торгівлю, а в цьому контексті порушили й питання становлення золотого стандарту в Російській імперії. Вони спиралися на п'ять функцій золота, описаних і систематизованих у «Капіталі» К. Марксом, та доводили, що з часом паперові гроші неодмінно витіснять золото, як це було зі сріблом, тому золотий стандарт слід вважати лише тимчасовим явищем в економіці. Хоча б під таким кутом зору перехід Росії до золотого стандарту науковці оцінили як тимчасово позитивне явище⁴⁹⁴.

Аналогічного погляду дотримувався й І. Спасський, який також досить вдало показав, що протягом століття світ стояв на порозі пошуку єдиної системи розрахунків за товари. Спочатку цю роль виконувало срібло, потім золото. Однак, коли метал стає єдиним способом розрахунку для всіх потужних країн, є небезпека втратити контроль за його обігом і використанням. Такий підхід до справи спростив автору завдання, адже аналізуючи світові тенденції розвитку монетної системи він зміг уникнути однотипних тлумачень реформи, поширених у радянській історіографії⁴⁹⁵.

А.М. Дьячков та В.В. Узденніков у змістовній праці «Монеты России и СССР» розкрили такий важливий аспект грошової реформи, як роль срібла в її забезпеченні. Дорадянські автори одностайно і досить поверхово вказували, що держава відмовилася від срібла на користь золотого стандарту. Однак, описуючи срібні монети царської Росії, радянські вчені зазначили, що «Роль срібних монет у реформованій грошовій системі Російської імперії визначив указ від 27 серпня 1898 р., який відводив їм місце допоміжних засобів обігу. Держава присвоювала собі виняткове право на карбування срібних монет, причому їхня загальна сума не могла перевищувати триразової кількості населення імперії». Отже, вчені спростували усталений

⁴⁹⁴ Рожков И.С., Морозов А.П. Золото: Историко-экономический очерк. Якутск: ЯГИЗ, 1963. 76 с.

⁴⁹⁵ Спасский И. Русская монетная система. Ленинград, 1962. 225 с.

погляд дорадянських часів, що грошова реформа – це суто перехід до золотого стандарту та відмова від срібла⁴⁹⁶.

Автори пишуть, що «Перші проблеми, які почали загрожувати грошовій системі, виникли під час промислової кризи 1899 р., яка спричинила падіння фондового ринку, відтік золота за кордон. Далі було розпочато російсько-японську війну, спалахнула революція 1905–1907 рр. Достатні золоті запаси дали змогу Державному банку збільшити обсяги емісії банкнот, проте економічна, політична та військова невпевненість суттєво змінили структуру грошового обігу. Частка золота зменшилася з 42,7 % у 1900 р. до 19,8 % – у 1914 р., срібла – з 15,4 до 9 %, а частка кредитних білетів зростає з 41,9 до 71,2 %⁴⁹⁷. Такі сміливі оцінки змістовності грошової реформи не були притаманні радянській історіографії, що роблять цю працю досить показовою з поміж інших досліджень.

У контексті дискусії із західноєвропейськими вченими стосовно теми стабільності золота як грошей С.М. Борисов робив акцент на проблемності цього металу, і підставою до таких висновків слугував крах Бреттон-Вудської системи. Це дало підстави автору провести паралелі з історичним минулим, згадуючи, на які жертви довелося піти країні, поступаючись світовим тенденціям, котрі призвели до її фінансової залежності від цього металу⁴⁹⁸.

Дискусія з європейськими колегами стосовно ролі золота чи долара на міжнародній арені уможливили появу дисертаційного дослідження, присвяченого безпосередньо постаті С.Ю. Вітте. Щоправда лише в контексті розгляду його спогадів, як джерельної бази для наукових досліджень. Оскільки в спогадах міністр ретельно описує участь різних персоналій у внутрішній політиці країни М.А. Ткаченко наважився розглянути його працю з погляду наукової, джерелознавчої цінності. На наш погляд, його робота

⁴⁹⁶ Дьячков А. Н., Узденников В. В. Монеты России и СССР. Определитель. М.: Советская Россия, 1978. 650 с. С. 94.

⁴⁹⁷ Там само. С. 96.

⁴⁹⁸ Борисов С.М. Золото в экономике современного капитализма. М.: Финансы СССР, 1984. 479 с.

посилила інтерес істориків до розвитку фінансових питань і промисловості в різних регіонах імперії, а в такому контексті і до грошової реформи, адже в 1980-і рр. історики поглибили вивчення цих тем, доказом чого стала низка дисертацій⁴⁹⁹.

Підкреслимо, що 1980-і рр. можна назвати віхою розвитку регіональних досліджень і в частині заглиблення істориків у різні питання розвитку регіонів імперії вони контекстне висвітлювали і грошову реформу, без аналізу якої їм би не вдалося показати відмінності економічного розвитку регіонів. Л.І. Гущина, присвятила кандидатську дисертацію підприємництву великої буржуазії на Кубані та в Чорноморській губернії. Попри ще відчутну критику капіталізму, бурхливий розвиток підприємств у регіоні свідчив про наявність таких об'єктивних можливостей, а отже – латентно і про те, що не все було так одноманітно погано. Історику довелося згадати і грошову реформу в досить позитивному ключі⁵⁰⁰.

Л.І. Купріянова також зауважила, що потужний розвиток капіталізму, збільшення грошового обігу та кредитні можливості, надані населенню імперії сприяли розвитку інфраструктури міст у віддалених регіонах імперії. Попри те, що такі оцінки здебільшого стосуються загального вектора внутрішньої політики С.Ю. Вітте, оцінки в частині збільшення грошового обігу вже є свідченням досить схвального ставлення до грошової реформи⁵⁰¹.

Наприкінці 1980-х рр. вийшла праця А.С. Марфуніна «История золота», в якій учений дав комплексну оцінку питанням геологічного розташування золотих копалень, ролі золота на світовій арені як обмінного металу і також грошової реформи кінця XIX–початку XX ст. у Російській імперії, загалом показавши еволюцію ролі золота в грошово-кредитних

⁴⁹⁹ Ткаченко М.А. «Воспоминания» С.Ю. Вите. Вопросы источниковедческого анализа: дисс. канд. ист. наук. М., 1979. 210 с.

⁵⁰⁰ Гущина Л.И. Формирование и предпринимательская деятельность крупной буржуазии Кубанской области и Черноморской губернии (1866–1913 гг.): автореф. дисс. ... канд. ист. наук. Ростов н/Д, 1985. 23 с.

⁵⁰¹ Куприянова Л.В. Города Северного Кавказа во второй половине XIX века. К проблеме развития капитализма вширь. М., 1981. 214 с.

системах⁵⁰². Реформу він також висвітлював у частині запровадження золотого стандарту, зауважуючи, що визначальною в її проведенні була постать С.Ю. Вітте, який схилив Миколу II до підписання указу 27 лютого 1897 р. в обхід Державної ради. Автор підкреслив, що реформу дійсно можна вважати успішною протягом перших п'яти років її проведення. «Становлення золотого стандарту сприяло: розвитку світових грошових відносин, які вперше були оформлені у валютну систему капіталізму; неймовірному посиленню ролі банків та формуванню центрів фінансового капіталу»⁵⁰³. Фактично учений дав досить оптимістичну оцінку потугам економістів Російської імперії, що стало можливим завдяки послабленню ідеологічного тиску в часи «Перебудови».

Загалом зауважимо, що відступ дослідників від усталених ідеологічних стереотипів припадає на кінець 1980-х рр., однак загальні негативні оцінки фінансовим перетворенням, проведеним в імперській Росії, ще продовжували переважати.

Відомий дослідник В.І. Бовикін, який працював з іноземними джерелами й архівами європейських банків, досить позитивно оцінив дію реформи у кризові для країни часи. Він зазначив, що протягом 1900–1907 рр., у період найбільшої кризи, інвестиції зарубіжних підприємців у російську промисловість зросли втричі, і це в той час, коли власне російські підприємці майже не інвестували кошти в свою країну. Іноземців рухала запорука розрахунків золотом, а проведена реформа це гарантувала⁵⁰⁴. Він один із перших радянських фахівців визнав, що радянській історіографії було майже не притаманне друкувати дослідження порівняльного характеру, в яких би процеси капіталістичного розвитку співставлялися б з аналогічними в інших країнах⁵⁰⁵. Загалом він стверджував, що тези про особливий шлях

⁵⁰² Марфунин А.С. История золота. М.: Наука, 1987. 248 с.

⁵⁰³ Там само. С. 183.

⁵⁰⁴ Бовыкин В.И. Формирование финансового капитала в России. Конец XIX в.–1908 г. / Под ред. В.Я. Лаверычева. М.: Наука, 1984. 246 с. С. 40.

⁵⁰⁵ Там само. С. 13.

російського капіталізму не витримують критики, оскільки вчені зазвичай порівнювали російські реалії з якимось штучно надуманим стандартом його розвитку, а порівняння з реальними особливостями розвитку інших країн не було⁵⁰⁶.

Протягом 1980-х рр. представники західноєвропейської та північноамериканської історіографії створили праці, в яких ретельніше були проаналізовані питання підготовки Росії до грошової реформи, оцінена роль цінних паперів у країні та спроби стабілізувати паперові гроші. Науковці відверто позитивно оцінювали діяльність міністрів фінансів імперії – М.Х. Бунге та С.Ю. Вітте, відвівши їм роль впливових натхненників і реалізаторів реформ. Стосовно знаних генераторів реформаторських ідей у царині фінансової системи погляди зарубіжних дослідників залишалися незмінними упродовж 1950–1980 рр. Зокрема, Дж. Е. Сіоу (США)⁵⁰⁷ та Ольга Крісп (Великобританія)⁵⁰⁸ обох російських міністрів фінансів вважали крупномасштабними й впливовими особистостями, які не лише стояли біля витоків грошової реформи, а й позитивно впливали на вектор розвитку міжнародних і торгових відносин загалом.

За радянських часів до розроблення фінансових реформ долучилися викладачі економічної історії й історики О. Боханов, О. Погребінський, Л. Шепелєв. Вирішальний вплив на висновки як узагальнюючих праць, так і проблемних досліджень справили праці радянських вождів, затверджені Президією Академії наук СРСР плани наукових досліджень, результати нарад за участі інституту економіки АН УРСР та Міністерства вищої освіти України. Радянська історіографія висвітлювала проблеми модернізації фінансових установ і проведених реформ під кутом зору кризових явищ в економіці імперської Росії, недоліків капіталістичного способу виробництва

⁵⁰⁶ Там само. С.14.

⁵⁰⁷ Siow G.E. The Years 1881–1894 in Russia: A Memorandum Found in the papers. Commentary. Philadelphia. 1981.

⁵⁰⁸ Crisp O. Russian Financial Policy and the Gold Standart of the End, of the Nineteenth Century. *Economic History Review*. 1953, Vol 6, № 2. P. 159-160.

тощо.

Враховуючи вищевикладене, зазначимо, що відступ дослідників від усталених стереотипів припадає на кінець 1980-х рр., однак загальні негативні оцінки фінансовим перетворенням, проведеним в імперській Росії, продовжували домінувати. Що стосується грошової реформи, то справжній стимул до дискусії стосовно неї належить західноєвропейським авторам. Оскільки світ стояв перед вибором пошуку єдиної грошової одиниці для міжнародних розрахунків і роль долара в 1960-х рр. бентежила значну кількість науковців, то радянські також змушені були брати участь у цій дискусії, а вона, в свою чергу, спричинила увагу до теми золотого стандарту.

4.3. Сучасна історіографія грошової реформи

Сучасні українські, російські та європейські дослідники поповнили історіографію новітніми за змістом і методологічним підходами працями. На сучасному етапі розвитку історичної науки слід констатувати справжній приріст наукових знань, адже праці українських істориків та економістів посіли вагоме місце в розробленні цієї теми, у такий спосіб руйнуючи стереотип, за яким питання історії Російської імперії переважно є прерогативою російських авторів. Українські вчені демонструють значну цікавість до теми грошової реформи, про що свідчать новітні праці узагальнюючого змісту, присвячені історії грошового обігу України. Наразі автори здійснили ретроспективний аналіз розвитку грошового обігу, опосередковано оцінюючи й грошову реформу досліджуваного нами періоду. Українські вчені створили праці як суто наукового та документального змісту, на кшталт «Гроші України» Р.М. Шуст, А.Л. Крижанівський, О.П. Целуйко⁵⁰⁹ та за авторством колективу науковців М. Дмитрієнка, В. Ющенка,

⁵⁰⁹ Гроші України / Шуст Р. М., Крижанівський А. Л., Целуйко О. П. та ін. Х. : Фоліо, 2011. 503 с. (англ. та укр. мовами).

В. Литвина, Л. Яковлевої⁵¹⁰, так і навчально-методичного характеру, як праця Н. І. Дорофєєвої⁵¹¹.

Попри специфіку праць, почасти їхню навчальну та методологічну спрямованість уваги потребують наведені факти, які стосуються впровадження грошової реформи. Оскільки ця реформа зачепила й Україну, науковці вдалися до вивчення точних змістовних складових її втілення. Зокрема, Н.І. Дорофєєва досить розлого описує перші спроби застосувати грошову реформу, зазначаючи, що «індустріальний розвиток країни диктував необхідність упорядкувати фінансово-грошову систему. 1862 року царський уряд провів грошову реформу, дозволивши розмін кредитних білетів на золото і срібло. Однак уже наприкінці наступного року розмін було відмінено»⁵¹². Її коментар стосується перших невдалих спроб М. Рейтерна запровадити реформу. Прикметно, що, на відміну від значної кількості досліджень попередніх часів, в яких оцінки реформи мали дещо емоційне забарвлення, Н.І. Дорофєєва оперує фактами, вказуючи, що: «Дедалі актуальнішим наприкінці ХІХ ст. поставало питання про встановлення в Російській імперії грошового обігу, заснованого на золоті, як це вже було у Великобританії, Франції та Німеччині. Проведення грошової реформи потребувало нагромадження величезної кількості золота. У 1897 р. золотий фонд становив 1095 млн руб. при 1067 млн руб. кредитних білетів в обігу. 1897 р. за поданням міністра фінансів С. Вітте в Російській державі розпочато проведення нової грошової реформи. Було встановлено епоху золотого монометалізму. Одразу ж було проведено девальвацію рубля на 1/3 його вартості. Карбувались нові золоті монети п'яти карбованцевої вартості на 1/3 колишнього імперіалу, а також були визначені умови забезпечення кредитних білетів в обігу. Емісійне право Державного банку було обмежено

⁵¹⁰ Гроші в Україні: Факти і документи / НАН України. Ін-т історії України / Дмитрієнко М., Ющенко В., Литвин В., Яковлева Л. К., 1998. 454 с.

⁵¹¹ Дорофєєва Н.І. З історії грошей України: Навчальний посібник. Львів: Львівський банківський ін-т НБУ, 2000. 165 с.

⁵¹² Там само. С. 72.

правилом: кредитні білети в обігу до 600 млн руб. забезпечувались золотом повністю, понад 600 млн руб. – наполовину, тобто понад золотий запас Держбанк міг випустити незабезпечених кредитних білетів на суму 300 млн руб. Це емісійне правило забезпечення порівняно з емісійними системами інших країн досить суворе (в перші роки виконувалось навіть понад норму, оскільки золотий запас часто перевищував суму кредитних білетів в обігу: в 1899 р. – 1007 млн руб. золота і 661 млн руб. кредитних білетів в обігу, тобто на 646 млн руб. менше від емісійного права)⁵¹³. Дотепер таких змістовних робіт не вистачало, адже розмірковуючи над успішністю реформи, більшість радянських науковців обходили увагою точні цифри, які б дали право на правильний висновок.

Схожими за змістом є узагальнюючі праці авторських колективів: І.Г. Скоморович, С.К. Реверчук, Я.Й. Малик⁵¹⁴ та О.В. Колесникова, Д.І. Бойко, О.О. Кохвіхіної⁵¹⁵. У навчальному посібнику розглядаються особливості розвитку грошей та фінансів починаючи з часів античності і до сьогодення. О.В. Колесников та група авторів оцінюють грошову реформу наступним чином: «У 1895–1897 рр. міністр фінансів С. Ю. Вітте здійснив нову грошову реформу, яка запровадила золотий монометалізм. С.Ю. Вітте встановив вільний обмін кредитних білетів (випуск їх було обмежено) на золоту монету з розрахунку один до одного. Але одночасно було зменшено золотий вміст рубля на третину (імперіал дорівнював тепер 15 рублям). У цілому грошова реформа була прогресивною, оскільки забезпечувала перехід до золотого стандарту і сприяла стабілізації грошової системи. Водночас слід зазначити, що грошова система Росії була побудована нерационально. З 1897 р. по 1914 р. насправді в Росії не було банкнотного обігу, а був обіг

⁵¹³ Там само. С. 72.

⁵¹⁴ Історія грошей і банківництва: підручник / Скоморович І. Г., Реверчук С. К., Малик Я. Й. та ін.; за заг. ред. д-ра екон. наук, проф. С. К. Реверчука. К.: Атіка, 2004. 340 с.

⁵¹⁵ Колесников О. В., Бойко Д. І., Коковіхіна О. О. Історія грошей та фінансів. 2-ге видання виправлене та доповнене: Навч. пос. К.: Центр учбової літератури, 2008. 140 с.

золотих сертифікатів. Держбанк фактично майже ніколи повністю не використовував емісійного права. Банкноти, що були в обігу, за винятком 1906–1907 рр., покривалися наявним золотим фондом більше ніж на 100 %. Тільки за ці два роки під впливом російсько-японської війни, а особливо в результаті революції, уряд змушений був збільшити кількість банкнот в обігу, і золоте покриття впало нижче 100 %. Про нераціональність будови грошової системи свідчить також висока частка в обігу золота порівняно з кредитними білетами, що збільшувало непродуктивні витрати обігу. Крім того, Держбанк змушений був утримувати непродуктивно понад мільярдний запас золота для забезпечення порівняно невеликої кількості кредитних білетів в обігу. Це також додатково збільшувало витрати обігу, тоді як країна відчувала гостру нестачу в капіталах. Така грошова система була вкрай дорогою і нееластичною. Негативним явищем була також висока частка в обігу срібної монети – понад 10 %. На 1 січня 1901 р. в обігу перебувало срібної монети на 232,7 млн руб. Випускаючи в обіг таку велику кількість срібла, царський уряд намагався обмежити обіг золота, зберегти золотий запас Держбанку, а також одержати дохід до скарбниці. Спроби уряду впровадити в обіг якомога більшу кількість срібла (повне використання норми емісії срібла давало змогу випустити в обіг його майже на 400 млн руб.) не мали успіху. Срібна монета для здійснення платежів була вкрай незручною. А оскільки в роздрібному обороті і для невеликих та середніх розмірів сум платежів її використовували найчастіше, то грошовий обіг був громіздким і незручним. Грошову систему Російської імперії після реформи можна охарактеризувати як систему золотого монометалізму із золотосертифікатним і срібним обігом. На 1 січня 1914 р. грошова маса в обігу становила (відповідно – у млн. руб. і відсоток): кредитні білети – 1665 (65,2); золоті монети – 494 (19,3); срібні монети – 226 (8,8); мідні монети – 18 (0,7); казначейські білети – 150 (6). Разом: 2553 (100)»⁵¹⁶.

⁵¹⁶ Там само. С. 87.

Прикметним є й порівняння особливостей грошового обігу на Західноукраїнських землях. Такий принципово новий підхід, на основі методу порівняльного аналізу, дав змогу авторському колективу усебічно висвітлити спільне й відмінне у грошовій реформі на землях Підросійської та Підавстрійської України. Автори зазначають: «Землі Галичини, Буковини та Закарпаття до листопада 1918 р. перебували в складі Австрійської (з 1868 р. – Австро-Угорської) імперії. До перетворення монархії Габсбургів на дуалістичну, в обігу були в основному австрійські монети – мідні крейцери (один срібний талер дорівнював 90 крейцерам), які карбували до 1891 р., срібні союзні талери, а також срібні і золоті флорини. 1892 р. після проведення грошової реформи в Австро-Угорщині система грошового обігу стала цілком «зав'язаною» на кроні. Випускали срібні монети в 1, 2 і 5 крон, а також у 10 і 20 крон у золоті для Австрії і Угорщини окремо і, відповідно, мали написи австрійським діалектом німецької мови і угорською мовою. Незважаючи на те, що монети випускали окремо для двох частин Дунайської монархії, їх вага й маса були ідентичними»⁵¹⁷. Закарпаття входило до угорської частини багатонаціональної імперії, Галичина й Буковина – до австрійської. «Розмінною монетою були гелери (карбувалися з мідно-нікелевого сплаву). З початком Першої світової війни на території Австро-Угорщини, як і в Росії, зруйнувалася система обміну асигнацій на золото та срібло. Із закінченням війни в листопаді 1918 р. почалася нова доба в історії обігу монет»⁵¹⁸.

Окрему групу досліджень українських та російських авторів становлять праці, присвячені розвитку грошової системи, у контексті яких виписана й обумовленість втілення грошової реформи. На думку більшості сучасних науковців, грошову систему слід вивчати в контексті становлення державності та владних інститутів держави. Під таким кутом зору реформа ще достеменно не розглядалася.

⁵¹⁷ Там само. С. 87.

⁵¹⁸ Там само. С. 88.

У дорадянські й радянські часи, звісно, були зроблені перші кроки обґрунтувати інституціональний підхід держави в економічних процесах, але новий погляд на тему інституціоналізму продемонструвала саме сучасна історіографія.

Дійсно, впровадження грошової реформи можливе не лише за умов економічних потреб держави, (як це описувала дорадянська чи радянська історіографія), а й за умови її готовності до цього, тобто готовності її державних інституцій, нормативно-правової бази тощо. Отже, зростання ролі держави привело до того, що грошова система стала об'єктом дослідження не лише фінансистів, а й юристів. Зокрема, Л. Арзуманова у монографії «Денежное обращение и история его развития (финансово-правовой аспект)», аналізуючи з юридичного погляду поняття грошової системи, доходить висновку, що її «необхідно розглядати як фінансово-правову, історично складену форму грошового обігу, принципи, функції, елементи, порядок і процедура побудови якої законодавчо встановлені»⁵¹⁹.

Економічні джерела енциклопедичного змісту загалом показують грошову систему як форму організації грошового обігу в країні, що склалася історично та регулюється державою. Знову ж таки, як бачимо, роль держави у втіленні грошової реформи є визначальною. Автори Банківської енциклопедії додають до цього визначення «грошові знаки країни, грошові одиниці, правила емісії та форми обігу грошей, грошові відносини, законодавчо встановлені в країні»⁵²⁰.

Наразі в українській та російській історіографії вже чітко переважає інституційний підхід, за яким грошова реформа не може розглядатися окремо, адже на її зміст і сутність, як вважає професор М. І. Крупка, мали вплив «сукупність інститутів, які створюють та регулюють економічні й

⁵¹⁹ Арзуманова Л. Л. Денежное обращение и история его развития (финансово-правовой аспект): монография / под ред. Е. Ю. Грачевой. М.: Проспект, 2013. 264 с. С. 237.

⁵²⁰ Арбузов С. Г., Колобов Ю. В., Міщенко В. І., Науменкова С. В. *Банківська енциклопедія*. К.: Центр наукових досліджень Національного банку України: Знання, 2011. 504 с. С. 128.

правові основи емісії грошей, способи їхнього обігу...»⁵²¹. Б.С. Івасів також наполягає на провідній ролі державних інституцій, навіть проводячи паралелі з давнішими часами, коли приватних грошей в обігу різних країн було досить багато⁵²².

У «Нарисах з історії грошей в Україні» Р.Й. Тхоржевського простежується думка про те, що коли в давні часи на теренах нашої держави в обігу знаходилася значна кількість приватних – не контрольованих грошей, то з часів посилення державних органів влади, саме шляхом монополізації права на проголошення законів, роль держави і у втілення грошової реформи стала визначальною⁵²³.

На панівному місці держави у функціонуванні сучасної грошової системи наголошує А. Гальчинський. Нагадуючи, що саме законодавчими актами визначаються не тільки головні функціональні ланки грошової системи (грошові знаки, форми безготівкового обігу, емісійний процес, організація регулювання грошового обігу та валютних відносин), а й структура та обов'язки державних грошово-кредитних інститутів, способи їх взаємодії, грошова політика, яку вони реалізують, вчений стверджує, що інституційне регулювання грошових відносин, які власне реалізуються в межах грошової системи, є однією з головних функцій держави⁵²⁴.

У низці довідкової й навчальної літератури російських авторів також простежуємо значну увагу до ролі держави. Економіст О.І. Лаврушин підтримує ідею, що правова готовність держави до впровадження реформи є не менш значимою, ніж усвідомлений інтерес до неї⁵²⁵.

⁵²¹ Гроші та кредит: навчальний посібник /за ред. д-ра ек. наук, проф. М. І. Крупки. Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка. 2010. 408 с. С. 47.

⁵²² Гроші та кредит: підручник /за ред. Б. С. Івасіва. Тернопіль: Карт-бланш, 2000. 510 с.

⁵²³ Тхоржевський Р.Й. Нариси з історії грошей в Україні: (З давніх часів до сучасності) : Навч. посібник для економічн. та історичн. фак. вузів. Тернопіль : Вид-во Карп'юка, 1999. 237 с.

⁵²⁴ Гальчинський А. Теорія грошей: навч. посібник. К.: Основи, 2001. 411с. С. 262.

⁵²⁵ Деньги, кредит, банки. Экспресс-курс: учебное пособие / кол. авт.; под ред. засл. деят. науки РФ, д-ра экон. наук, проф. О. И. Лаврушина. 4-изд., стер. М.: 434 КНОРУС, 2010. 320 с. С. 50.

Досить високо оцінив грошову реформу А.Г. Куліков, підкреслюючи не лише вчасність її проведення, а й дотримуючись погляду стосовно злагодженої діяльності багатьох міністрів фінансів, які створили її підґрунтя. Він виступає за безперервність в оцінках історичного процесу і наголошує, що виокремлення з-поміж інших ролі лише одного міністра є не зовсім правильним, адже лише злагоджена й послідовна робота всіх дала готовність загальнодержавного порядку до втілення реформи⁵²⁶.

Показово, що в низці праць українських науковців застосовується порівняльний підхід до оцінок грошової реформи на теренах Російської та Австро-Угорської імперій. Причиною стало прагнення усебічно висвітлити цю реформу в Україні. Таке заглиблення в тему дало роботи принципово нової якості, на підставі змісту яких вдається одержати всебічне уявлення про запровадження золотого стандарту. У такому контексті змістовно поповнили сучасну українську історіографію низка статей, монографій⁵²⁷, ⁵²⁸ та дисертація⁵²⁹ Ірини Скоморович. Зокрема, у спеціальному дослідженні, присвяченому функціонуванню грошових систем на основі золотого стандарту на теренах України, львівська дослідниця підкреслює, що «характерною рисою розвитку грошових систем багатьох західноєвропейських держав у 80–90-х рр. ХІХ ст. був перехід до золотого монометалізму. Розвиток внутрішнього ринку, міжнародних зв'язків, сприятлива економічна ситуація створили умови для проведення грошової реформи в Австро-Угорській імперії»⁵³⁰. Вона дотримується ідеї безперервності процесу еволюції грошей і наголошує, що зміни в

⁵²⁶ Куліков А. Г. Деньги, кредит, банки: учебник. М.: КНОРУС, 2009. 656 с. С. 30.

⁵²⁷ Скоморович І. Г. Грошові системи на українських землях: історія і теорія: монографія. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2011. 244 с.

⁵²⁸ Скоморович І. Г. Еволюція та функціонування грошової системи в Україні (теоретичні та історико-економічні аспекти): монографія. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2014. 518 с.

⁵²⁹ Скоморович І. Г. Еволюція та функціонування грошової системи в Україні: дис. докт. екон. наук: 08.00.01. Львів, 2017. 548 с.

⁵³⁰ Скоморович І. Г. Функціонування грошових систем на основі золотого стандарту в кінці ХІХ та протягом ХХ ст. на українських землях. *Формування ринкових відносин в Україні : Збірник наукових праць*. 2012. Вип.3. С. 8-15. С. 9.

економічних системах сусідніх країн впливали на зміни, які стосувалися грошової одиниці, котра еволюціонувала, змінювалася тощо. А протягом дії золотого стандарту на теренах України (хоч і розподіленої між різними імперіями), були в обігу різні гроші, що свідчить про гнучкість як грошової реформи, так і грошової системи загалом⁵³¹.

Р.І. Шуст також зазначає, що «Законом від 2 серпня 1892 р. в Австро-Угорщині було введено систему золотого монометалізму. Грошовою одиницею стала крона із золотим вмістом 0,30488 г чистого золота, яку ділили в Австрії на 100 гелерів, а в Угорщині – на 100 філерів. З одного кілограма золота карбували 2 952 крони»⁵³². Слідуючи методу порівняльного аналізу й зівставляючи особливості грошової реформи обох імперій група українських вчених, таких як І.Г. Скоморович, С.К. Реверчук, Я.Й. Малик, підкреслюють, що в Австро-Угорщині «Для торгівлі із зарубіжними країнами випускали дукати. Для обігу в імперії карбували золоті монети вартістю в 20 і 10 крон (були навіть золоті 100 крон), а також срібні монети в 1, 2 і 5 крон, нікелеві монети вартістю в 20 і 10 гелерів та бронзові монети вартістю в 2 і 1 гелер. З обігу вилучали монети, карбовані до 1892 р., крім дукатів. Цей процес тривав до 1899 р. Протягом цього часу старі монети прирівнювали до нових за таким курсом: 1 гульден відповідав 2 кронам, а 1 крейцер – 2 гелерам. У 1900 р. кронова валюта стала єдиним законним засобом платежу в імперії. У 1892–1917 рр. введені в обіг нові банкноти вартістю 1000, 500, 100, 50, 20, 10 крон»⁵³³.

Стосовно ж Російської імперії, група авторів пише, що «На відміну від срібних та мідних монет, які не змінили свій вигляд після грошової реформи, поряд із золотими монетами в обіг надійшли нові кредитні білети, на які з 1898 р. почали обмін старих. Першими з них стали банкноти 1, 3, 5, 10 і 25

⁵³¹ Там само.

⁵³² Шуст Р. М. Нумізмати́ка: історія грошового обігу та монетної справи в Україні: навч. посібник. К.: Знання, 2007. 371 с. С. 231.

⁵³³ Історія грошей і банківництва: підручник / Скоморович І. Г., Реверчук, С. К., Малик Я. Й. та ін.; за заг. ред. д-ра екон. наук, проф. С. К. Реверчука. К.: Атіка, 2004. 340 с. С. 183.

руб., які зовнішньо не відрізнялися від попередніх зразків. 50, 100 і 500 руб. були зовсім новими за оформленням. У 1905 р. знов поступово здійснювали заміну на нові банкноти номіналами 3, 5, 10, 25, 100 і 500 руб. Крім паперових грошових знаків, в обігу перебували золоті, срібні монети (номіналом 5 коп., 10 коп., 15 коп., 20 коп., 25 коп., 50 коп. і 1 руб.), а також дрібні мідні монети ($\frac{1}{4}$ коп., $\frac{1}{2}$ коп., 1 коп., 2 коп., 3 коп., 5 коп.)⁵³⁴.

На основі такого порівняльного підходу І.Г. Скоморович дослідила історію грошової системи в Україні, змістовно виклавши власне бачення у монографіях. Водночас у висновках обох праць вона підкреслила важливість готовності державних інститутів до проведення реформи, наявності розробленої правової бази та рівня усвідомлення наслідків реформи. Загалом же грошову реформу на теренах Російської та Австро-Угорської імперії вона оцінила схвально^{535, 536}.

У докторській дисертації І. Скоморович висвітлила низку комплексних заходів Російської імперії по впровадженню грошової реформи. У розділі, присвяченому цій реформі, вона зазначила, що міністри фінансів увесь час накопичували золотий запас, змінили Статут Держбанку, законодавчо врегулювали роль кредитних білетів, визначили роль срібла в цьому процесі «як допоміжних засобів обігу...і для обмеження підробки срібла навіть було встановлено мито на ввезення імпортного срібла»⁵³⁷.

Такий комплексний підхід дав підстави зробити висновок, що «на українських землях, які перебували у складі Російської та Австро-Угорської імперій, відбувалися періодичні грошові реформи, пов'язані із запровадженням паперових грошей, срібного, а згодом і золотого монометалізму. Були засновані центральні банки, які мали монополію на

⁵³⁴ Там само. С. 158.

⁵³⁵ Скоморович І. Г. Грошові системи на українських землях: історія і теорія: монографія. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2011. 244 с.

⁵³⁶ Скоморович І. Г. Еволюція та функціонування грошової системи в Україні (теоретичні та історико-економічні аспекти): монографія. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2014. 518 с.

⁵³⁷ Скоморович І.Г. Еволюція та функціонування грошової системи в Україні: дис. докт. екон. наук: 08.00.01. Львів, 2017. 548 с. С. 202.

випуск банкнот. Проте ще одним емітентом, особливо в часи криз, був уряд. Валютний курс рублевої та кронувої валюти був установлений на основі золотого паритету, тобто відповідно до вмісту золота в національній грошовій одиниці. Початок Першої світової війни спричинив крах державних грошових систем. Крім того, недостатня кількість державних грошових знаків, які не змогли забезпечити зростаючі внаслідок інфляції потреби грошового обігу, спричинила виникнення значної кількості приватних грошей»⁵³⁸.

Вікторія Небрат, присвятивши працю розвитку української фінансової думки на межі століть, підкреслила не лише зародження окремих українських наукових шкіл, а й появу праць, що стали теоретичним підґрунтям для урядовців. Зазвичай ця тема цікава науковцям у частині обговорення теоретичних уподобань європейських наукових шкіл. В. Небрат наполягає на нерозривності вивчення фінансових питань, грошової реформи з банківською, адже допоки окремі банки на теренах України мали право емісії, говорити виключно про роль держави чи окремих персон у процесі реформування не можна. Дослідниця виявила значні недоліки у роботі банківської системи Російської імперії після реформи, показала особливості впливу фінансових зрушень на Україну⁵³⁹.

Польські науковці одностайні не лише в тому, що роль держави була визначальною під час запровадження золотого стандарту, а й вважають, що зовнішні впливи, загальні світові економічні тенденції та торгові інтереси вкупі впливають на вибір держави обрати той чи інший шлях розвитку грошової системи. Вони закликають досліджувати ці питання комплексно, не виокремлюючи країни^{540, 541}.

⁵³⁸ Там само. С. 211.

⁵³⁹ Небрат В. В. Українська фінансова думка другої половини XIX–початку XX століть. К.: Ін-т екон. та прогнозів., 2007. 224 с.

⁵⁴⁰ Rothbard M. N. Złoto, banki, ludzie – krótka historia pieniądza/tłum. W. Falkowski. Warszawa: Fijor Publishing, 2003. 178 s.

⁵⁴¹ Wójtowicz G., Wójtowicz A. Historia monetarna Polski. Warszawa: Twigger, 2003. 279 s.

Російська дослідниця Л.А. Муравйова зробила акцент на підготовчих заходах до грошової реформи, підкресливши, що це було не спонтанне рішення, оскільки усі міністри фінансів до С.Ю. Вітте включно займалися накопиченням золотого запасу, що забезпечило успішність її проведення. Вона пише, що «внаслідок таких заходів золотий запас Росії з 336,5 млн руб. у 1886 р. зріс до 895 млн руб. у 1894 р.»⁵⁴².

Російський дослідник Л.З. Добкін доводить, що завдяки правильним крокам російських урядовців «Валютний курс російського рубля був установлений на підставі його золотого вмісту. Відомо, що перед Першою світовою війною на Петербурзькій біржі американський долар коштував 1,943 руб., німецька марка – 0,462 руб., а французький франк – 0,374 руб.»⁵⁴³. Загалом значні запаси золота, – пише автор, – робили грошову систему Російської імперії однією з найстійкіших у світі. На початку 1914 р. золотий запас Державного банку становив 1688 млн руб., що дало змогу посісти країні перше місце за кількістю дорогоцінного металу у централізованому зберіганні⁵⁴⁴.

У низці монографій європейських авторів Дж. Везерфорда⁵⁴⁵ та У. Ст. Джевонса⁵⁴⁶ значна увага приділена цій реформі крізь призму купівельної вартості золотого карбованця. Автори наголошують на неодмінній успішності золотої валюти, підкреслюючи, що її стабільність завжди пов'язана з вдалими механізмами державної політики регулювання цього питання.

⁵⁴² Муравьева Л. А. Золотой рубль С. Ю. Витте (О денежной реформе в России 1895–1898 гг.). *Деньги и кредит*. 2003. № 3. С. 67-74. С. 69.

⁵⁴³ Добкин Л. З. Рубль был устойчивой валютой. *Деньги и кредит*. 1996. № 8. С. 63-68. С. 64.

⁵⁴⁴ Там само. С. 63.

⁵⁴⁵ Везерфорд Дж. История денег: Борьба за деньги от песчаника до киберпространства /пер. с англ. Т. Сулицкой, И. Сиснёва. М.: ТЕРРА–Книжный клуб, 2001. 320 с.

⁵⁴⁶ Джевонс У. Ст. Деньги и механизм обмена /пер. с англ. Челябинск: Социум, 2006. 192 с.

Аналогічного погляду дотримуються К. Іглтон і Дж. Уільямс⁵⁴⁷ та група російських авторів⁵⁴⁸, наголошуючи, що стабільність золотовалютної політики в Росії передусім залежала від правильної державної політики, а не від зовнішніх обставин.

Досить пізнавальним залишається блок джерел, які містяться на офіційних сайтах сучасних банківських установ європейських країн. На сайтах висвітлена історія становлення банківських установ, а одночасно з цим і подане офіційне тлумачення подій, які становлять для нас вагу. Зокрема, на сайті Банку Франції зазначено, що «За умовами союзу усі країни-члени зобов'язувалися дотримуватися жорсткого співвідношення обміну золота на срібло на рівні 1 до 15,5, а дещо пізніше до союзу долучилися й інші країни. Станом на 1878 р. усі країни перейшли на золотий монометалізм, який надалі стали називати «Золотий стандарт». Однак ці домовленості лише на певний час пригальмували знецінення срібних монет відносно їх фактичного номіналу, на ринку співвідношення золота до срібла досягало рівня 1 до 20. Зрештою у 1878 р. усі країни перейшли до монометалізму, з прив'язкою лише до золота, так званий Золотий стандарт⁵⁴⁹.

Аналізуючи грошову реформу, навіть у звуженому контексті оцінок запровадження в Росії золотого стандарту, сучасна російська історіографія демонструє значну увагу до постаті міністра С.Ю. Вітте, якому наразі присвятили низку дисертацій. У більшості таких досліджень дослідники ідеалізують його постать. Зокрема, варто назвати праці Т.М. Жуйкової⁵⁵⁰,

⁵⁴⁷ Іглтон К., Уільямс Дж. Деньги. История цивилизаций /пер. с англ. А. Гарькавого. М.: Издательство ФАИР, 2011. 272 с.

⁵⁴⁸ Мельникова А. С., Узденников В. В., Шиканова И. С. Деньги в России. История русского денежного хозяйства с древнейших времен до 1917 г. М.: ООО Издательство Стрелец, 2000. 224 с.

⁵⁴⁹ Історія золотого монометалізму. Офіційний сайт Банку Франції. – URL: <https://www.banque-france.fr/>

⁵⁵⁰ Жуйкова Т.Н. Государственная деятельность С.Ю. Витте (1880-1903 гг.): дисс. канд. ист. наук. Воронеж, 1995. 186 с. – URL: <https://search.rsl.ru/ru/record/01000015321>

В.М. Зосимчук⁵⁵¹, В.П. Федорченко⁵⁵². Усі автори порушили питання політичного й соціально-економічного розвитку Росії на межі століть, що дотично дало їм змогу оцінити й грошову реформу. Проте мова про альтернативний шлях розвитку країни у їхніх працях не йде, натомість постать міністра оцінюється комплексно і водночас оптимістично. Науковці визнавали прогалини в роботі чиновника, але запровадженим ним заходам у царині фінансів дали виключно схвальні оцінки. На противагу їм О.А. Смирнова⁵⁵³, досліджуючи суспільно-політичне життя в Росії на межі століть, зуміла показати різнопланові погляди тогочасних фахівців на шляхи індустріального розвитку країни, однак лише позитивістський підхід в оцінках діяльності російських державників не сприяв появі критичних оцінок, що прямо стосувалося і постаті С. Ю. Вітте.

Якщо стисло підвести підсумки оцінкам тих подій, поданим у дисертаціях російських науковців, то кульмінаційно вони представлені у праці М.В. Мельникова «Финансовая реформа С.Ю. Витте», в якій науковець, на кшталт представників проурядових кіл дорадянських часів, констатує, що «У результаті проведення грошової реформи після довгого періоду інфляції в країні була створена нова грошова система, заснована на золотому монометалізмі, яка зміцнила національну грошову одиницю та перетворила російський рубль у визнану світову валюту»⁵⁵⁴. Тож між працями 1990-х рр. і початку 2000-х рр. ми не бачимо принципових оціночних відмінностей, ідеї позитивізму в аналізі реформи С.Ю. Вітте лише посилюються.

⁵⁵¹ Зосимчук В.Н. С.Ю. Витте и модернизация России (1892-1903): дисс. канд. ист. наук. Ярославль, 1998. 295 с. – URL: <http://cheloveknauka.com/s-yu-vitte-i-modernizatsiya-rossii-1892-1903-gg>

⁵⁵² Федорченко В.П. Государственная и военно-политическая деятельность С.Ю. Витте (1892–1906): дисс. канд. ист. наук. М., 1997. 465 с.

⁵⁵³ Смирнова О.А. Общественно-политическая жизнь России на рубеже XIX–XX вв. и дебаты о перспективах индустриального развития страны: дисс. канд. ист. наук. М., 1994. 297 с.

⁵⁵⁴ Мельников М.В. Финансовая реформа С.Ю. Витте: дисс. канд. ист. наук. Владимир, 2000. 264 с. С. 12.

Варті уваги також і роботи локального характеру. Зокрема, аналізуючи процеси капіталістичної модернізації Північного Кавказу, історик Г.Д. Шкарлупіна зазначає, що С.Ю. Вітте особисто переконував Миколу II в тому, що потужність і вплив країни на світовому рівні вже визначаються не лише її силою духу, а й економічними можливостями. Таким чином, боротьба міністра за силу і міць країни вилилася в комплексі заходів, які зачепили всі царини економіки, позначившись на промисловості, яку вдалося простимулювати грошовою реформою⁵⁵⁵.

Однак, попри рясні позитивні оцінки діяльності російських урядовців з оточення С.Ю. Вітте та безпосередньо його постаті, сучасна російська історіографія примножується і працями з абсолютно протилежними оцінками діяльності міністра, а водночас і його грошової реформи. Такі дослідження мають для історіографа неабияке значення, оскільки дають змогу відстежити рівень реалізації принципу об'єктивізму в науці. Зауважимо, що на початку 1990-х рр. такі праці були поодинокими і майже непомітними та тлі дисертацій, присвячених видатним державним діячам.

Одним із перших у середині 1990-х рр. М.Ю. Конягін дослідив діяльність відомого критика державної політики С. Ф. Шарапова і присвятив вивченню його програмного курсу розвитку країни дисертацію. Лише станом на сьогодні постать С.Ф. Шарапова історики й економісти ставлять в один ряд з О.Д. Нечволодовим, який гостро критикував грошову реформу. М.Ю. Конягін закликає звернути увагу на те, що С.Ф. Шарапов висловив своє бачення майбутнього для землеробської Росії, відштовхуючись від її інтересів. Попри його ідеї децентралізації країни, релігійні сентенції, пов'язані з підтримкою старообрядців, він все ж таки мав слушні пропозиції стосовно зміцнення паперового рубля, а поміщиків він підтримував не з

⁵⁵⁵ Шкарлупіна Г.Д. Капиталистическая модернизация на Северном Кавказе (1861–1917 гг.). Москва–Берлин: Директ-Медиа, 2014. 248 с.

позиції симпатії до них за соціальною приналежністю, а як виробників хліба. З огляду на це він мав рацію, критикуючи золотий монометалізм⁵⁵⁶.

Варто підкреслити, що в середині 1990-х рр. окремі європейські вчені визнали С. Шарапова кращим знавцем аграрного питання і погоджувалися з тим, що він ставив державні інтереси вище за загальноєвропейські тенденції економічного розвитку, тож відкидати його зауваження стосовно реформи не можна⁵⁵⁷.

На початку 2000-х рр. М.Д. Суслов натомість опублікував працю, в якій програму розвитку країни, розроблену С. Шараповим, назвав «найяскравішим прикладом російської консервативної утопії», адже «політична програма передбачала повернення до традицій середньовіччя, що було на користь прихильникам радикальних перетворень самодержавства»⁵⁵⁸. Однак М.Д. Суслов пояснює, що С. Шарапов зумів організувати зразкове господарство в маєтку Соснівка, займався розробкою найновіших зразків сільськогосподарських знарядь праці, зокрема плугів, за які здобув 16 нагород на державних і міжнародних виставках⁵⁵⁹. А той факт, що грошова реформа С.Ю. Вітте зруйнувала його господарство, був причиною того, чому С. Шарапов публічно виступив проти неї. Багато сучасних вчених оминають увагою, що С. Шарапов мав економічну освіту та певний час був службовцем при Міністерстві фінансів, отже, усвідомлював сутність реформи, а його праця «Бумажный рубль» стала результатом власного досвіду, а не теоретичною пропозицією читачеві. С. Шарапов дійсно був щиро переконаний у тому, що в час економічного підйому країна і землевласники потребували кредитів, а де ж їх було взяти, якщо золото було в дефіциті, а в країні панувала дефляція? Тож, крах окремих земельних господарств був, на

⁵⁵⁶ Конягин М.Ю. С.Ф. Шарапов: критика правительственного курса и программа преобразований. Конец XIX начало XX века: дисс. канд. ист. наук. М., 1995. 180 с.

⁵⁵⁷ Rawson D.-C. Russian rightists and the revolution of 1905. Cambridge, 1995. P.41.

⁵⁵⁸ Суслов М.Д. Политическая программа СФ. Шарапова. *Вестник Пермского государственного университета*. 2003. № 4. С. 100-111. С. 100. – URL: <file:///C:/Users/User/Downloads/politicheskaya-programma-s-f-sharapova.pdf>

⁵⁵⁹ Там само.

погляд С. Шарапова, прямим доказом безглуздість реформи. М.Д. Суслов, ретельно описуючи його біографію уперше викрив справжні причини такої позиції С. Шарапова, що проливає світло на причини його оцінок реформи⁵⁶⁰.

Вищезгадані нами оцінки передумов реформи, висловлені на початку ХХ ст. О.Д. Нечволодовим у частині того, що реформа була сутнісно корисною банкірам Ротштейнам та іншим, дещо перегукуються із висловленими на сьогодні С.З. Мошенським. Останній, характеризуючи портрет Ротштейна, вказує, що той навіть особисто консультував С.Ю. Вітте по грошовій реформі, і, як і більшість представників великих кіл буржуазії та банкірів, висловився за золотий монометалізм⁵⁶¹.

Праця цього науковця збігається в часі з дослідженням д.е.н., професора В. Касатонова, який опублікував дослідження «Золотой стандарт или бумажные деньги» до 150-річчя від дня народження О. Нечволодова⁵⁶². Фактично, в сучасній російській історіографії зав'язалася дискусія стосовно доцільності грошової реформи 1895–1897 рр. взагалі. В. Касатонов високо оцінив чотиритомну працю генерала «Сказания о русской земле», як справжній підручник з історії, схвалений особисто й Миколою II. Науковець доводить актуальність поглядів генерала О. Нечволодова і стосовно гострої критики золотого стандарту, посилаючись і на позицію А. Сміта, який вважав, що промислова революція в Англії була б неможливою без паперових грошей. На його погляд, Д. Рікардо дав теоретичне обґрунтування золотій валюті лише на догоду Н. Ротшильду, який збагатився на війнах і вважав, що золото має приносити прибуток, тож його слід зробити світовою валютою. Так, з часом Російська імперія, разом з іншими країнами, потрапила у фінансову пастку. Змістовно переказуючи погляди О. Нечволодова, науковець відстоює позицію, що всі країни, які перейшли до

⁵⁶⁰ Там само.

⁵⁶¹ Мошенский С.З. Рынок ценных бумаг Российской империи. М., 2014. С. 119-123.

⁵⁶² Касатонов В. Золотой стандарт или бумажные деньги. – URL: http://www.finnews.ru/cur_an.php?idnws=19533

золотого стандарту зазнали кризи, а Росія опинилася в ситуації, коли гроші стали дефіцитом, адже після реформи С. Вітте кількість грошей уже вимірювалася обсягом золотого запасу країни в підвалах Держбанку. Від реформи потерпали виробники хліба, бо для виробництва товарів у часи промислових зрушень коштів потрібно було вдвічі більше, а їх катастрофічно не вистачало. Науковець гостро критикує С.Ю. Вітте, підкреслюючи, що той служив Ротшильдам і виконував їхні вказівки, бо насправді міністр позичав золото і сплачував великі відсотки за позики також золотом, тож унаслідок реформи «знаменитий золотий рубль С. Вітте був забезпечений на 100% не власним золотом, а позиченим. Перед Першою світовою війною Росія за багатьма видами промислового і сільськогосподарського виробництва посідала 4–6 місця у світі, а проте за показниками зовнішнього державного боргу вона виявилася світовим лідером»⁵⁶³. На перший погляд, дібрані професором аргументи слушні, однак підкреслимо, що стаття з гострою критикою діяльності міністра за авторством В. Касатонова була опублікована саме 2014 р., на тлі загострення міжнародних стосунків між ЄС та РФ., і показово свідчила про обґрунтування російськими вченими власне автентичного шляху розвитку країни, повернення до тем минулого, в яких справжні патріотично налаштовані вчені відстоювали інтереси країни (на зразок О. Нечволодова та С. Шарапова), критикуючи залежність від Заходу. Професор пише: «Сучасна грошова система Росії базується не на золоті, а на доларі. В умовах посиленого тиску з боку США після возз'єднання Криму з Росією це особливо небезпечно. Доцільне порівняння. Перед обвалом 1917 р. Росія залучила жовтий метал у резерви Держбанку, а сьогодні – іноземні позики та інвестиції. Тоді Росія форсованими темпами вивозила хліб, а сьогодні збільшує експорт нафти й газу для збільшення валютних резервів. Тож небезпека для економіки очевидна. Світ живе в умовах паперового грошового стандарту. Останній зв'язок із золотом було перервано в 1970-і рр.

⁵⁶³ Касатонов В. Два сценарія Ротшильдов: золотий стандарт или большая война. – URL: <http://allpravda.info/content/2877.html>

З друкарського верстата США зняли «золоте гальмо» і світ у будь-який час може накрити нова хвиля економічної кризи»⁵⁶⁴. Надалі економіст зазначає, що сьогодні почастишали заклики повернутися до золотого стандарту, за зразок взяти китайський юань, і навіть є заклики в Державній Думі повернутися до золотого російського рубля. Він робить висновок, що людству підзабулися уроки минулого і тому праця О. Нечволодова на часі. Отже, попри наведені аргументи, такі оцінки грошової реформи мають надзвичайно заполітизований характер, що віддаляє їх від історичних та загальнонаукових принципів усебічності й об'єктивності.

Висновки до розділу 4

Підбиваючи підсумки, зазначимо, що історіографія грошової реформи є презентабельною і різноманітною за оцінками, видами джерел, висновками авторів. Протягом трьох історіографічних періодів фінансисти, історики, економісти й громадські діячі створили підвалини вивченню теми. У дорадянську добу фахівці заклали основи обговоренню реформи і, з огляду на особливості її висвітлення, підкреслимо, що над реформою працювали міністр фінансів М.Х. Рейтерн (1862–1863 рр.) без особливого успіху та міністр фінансів С.Ю. Вітте (1895–1897 рр.), який її втілював. Дорадянські історики верхню межу реформи окреслили 1897-м роком, посиляючись на запровадження золотого монометалізму. Історіографія другої половини ХІХ ст. мала відчутне соціальне забарвлення, адже залежно від статусу та приналежності авторів й оцінювався зміст реформи. У той історичний період було закладено підвалини появи теоретичних праць з політичної економії, які стали підґрунтям для розвитку інституціоналізму в царині управління фінансами. Критичні оцінки професійності чиновних кіл царської доби спостерігаємо в дослідженнях А. Куломзіна, В. Рейтерна-Нольке, О. Гаупта, І. Вишнеградського, П. Оля та ін. Вони ж і вказали на згубність наслідків російсько-турецької війни 1877–1878 рр. та запізнення Росії з реформою

⁵⁶⁴ Там само.

впровадження золотого стандарту. Проти друкування паперових грошей висловилися економісти К. Маркс та І. Кауфман. За золотий стандарт обґрунтовано висловилися А. Гур'єв і М. Кашкаров. Преса ж («Неделя», «Енисей», «Кавказ» та ін.) публікувала гострі за змістом статті, підкреслюючи недовіру населення до золота та підкреслюючи його дефіцит в умовах розвитку капіталістичних відносин.

Критично кроки С. Вітте в реформі оцінив історик М. Боголепов, який доводив, що Росія жила за рахунок позичених грошей. Зауважимо, що саме ця реформа сформувала два табори з яскраво протилежними поглядами на доцільність її уведення в дію. Поміщики, які розраховувалися паперовими грошми і мали позики в паперових коштах категорично не сприйняли реформу. Можновладці ж мали невпинно слідувати міжнародним стандартам і зобов'язанням, впроваджуючи реформу. Це призвело до того, що золото стало в дефіциті і з'явилися праці, в яких автори шукали автентичний шлях розвитку Росії, наполягаючи на скасуванні і згубності реформи та показуючи жадібність Ротшильдів і успіх реформи на їхню користь. До такої групи належать праці професора К. Гаттенбергера, С. Шарапова (підтримав розрахунок сріблом або ж паперовими грошми).

Попри це, європейська буржуазія висловилася за реформу, адже прагнула отримувати розрахунки від Росії в надійній валюті, як видно з робіт В. Лексіса та ін. З 1897 р. С. Вітте почав втілювати реформу. Гостра її критика спостерігається у розлогій праці генерала О. Нечволодова, який довів, що будувати реформу, яка повинна слугувати для полегшення обміну реальних цінностей базуючись на вартості незмінної ціни золота, безглуздо внаслідок його дефіцитності як товару, оскільки його все життя доведеться позичати, за позики сплачувати відсотки також золотом, що лише посилить безнадійність ситуації. Схожих поглядів дотримувався і В. Коковцев. Його погляди підтримують і окремі сучасні російські історики, які перебувають у пошуку автентичного шляху розвитку Росії.

Отже, історіографія грошової реформи дає можливість виокремити два ключові її етапи: 1) 1862–1863 рр.; 2) 1895–1897 рр., зі значною перервою між ними. Прикметно, що ретельний аналіз нормативних актів реформи дає підстави включити й Указ «Про емісію кредитних білетів» 1897 р. та Монетний статут 1899 р. до її вагомих складників, адже ним визначався порядок випуску та й форма грошових знаків. Тож разом із Законом «Про срібло» 1898 р. складники реформи були б окреслені повністю. Історичні факти свідчать про потребу окреслити реформу навіть 1899 роком, а тогочасна історіографія не дає нам такої можливості, демонструючи значні прогалини в наявності змістовних праць з оцінками інших складників реформи.

У радянських науковців грошова реформа царської Росії, навіть у її частині – запровадження золотого монометалізму, викликала живий інтерес. М. Ванаг висвітлив процес підпорядкування російських імперських банків німецьким. Водночас у радянські часи історик В. Є. Власенко визначив усі складові реформи, що об'єктивно дає нам підстави окреслити другий її етап проведення реформи – 1895–1899 рр. Цей же автор довів, що реформа припинила дію 1914 р.

До початку 1930-х р. радянська історична наука не була заангажованою, а після історики мали рахуватися з оцінками реформи радянських вождів, що на тривалий час звузило вектор пошуку науковців та обтяжило їхні дослідження обов'язковістю цитування праць лідерів компартії у частині кризовості імперської економіки (М. Падейський, О. Друян, В. Михалевський), гноблення царатом населення тощо. У радянські часи ідеї інституалізації посилилися, підкріплені поширенням кейнсіанства, що визначило вектори оцінки реформи.

А. Гусаков, В. Лабазов та М. Свешніков висунули досить прогресивну в ті часи ідею, що міністри фінансів Російської імперії вживали поступових заходів, накопичуючи золотий запас перед запровадженням грошової реформи. У 1960-х рр. розвиток історіографії стосувався посиленого інтересу

до ролі золота на міжнародній арені, ролі долара як міжнародної валюти і водночас свідчив про переосмислення окремих фінансових тем в історії країни. Радянські вчені, вступивши в дискусію з європейськими авторами, спричинену актуалізацією теми золотого монометалізму, пошуку відповіді на питання про стабільність світової валюти тощо. На межі 1970-х–1980-х рр. історіографія поповнилася дисертаційними працями регіонального та порівняльного змісту (Л. Гущиної, Л. Купріянової) і неупередженими висновками про значення реформи для економіки країни. Справжнім приростом історичних знань стала трилогія В. Бовикіна, присвячена формуванню фінансового капіталу.

На сучасному етапі розвитку історичної науки відбувся справді змістовний приріст знань за активної участі саме українських вчених, які одностайно виступили за провідну роль державних інституцій у реформі (гілок влади, нормативних актів і розпоряджень тощо), на відміну від дорадянських колег, які значну увагу приділяли ролі постаті – вправності конкретних міністрів та їхній фаховості й ініціативності. Наразі джерельна база поповнилася новими довідковими й енциклопедичними виданнями, змістовними дисертаційними працями, написаними на нових методологічних засадах. Що стосується російської історіографії, то 2015-й рік можна вважати тією межею, після якої праці російських авторів мають заполітизований характер. Вступивши в ідеологічний і політичний конфлікт з ЄС та США, підпавши під економічні санкції внаслідок останніх подій в Україні, сучасні російські історики взялися «повертати до життя» ідеї й роботи тих дорадянських авторів, які, гостро критикуючи грошову реформу писали, що вона поставила в залежність Росію від європейського капіталу, а отже, Росія має обрати власний альтернативний шлях розвитку. Так, можемо констатувати, що сучасна російська історична наука стала на службу політичним уподобанням теперішніх політиків, що не сприяє об'єктивному тлумаченню подій минулого.

ВИСНОВКИ

1. Висвітлюючи обрану тему ми використали принципи і методи, якими послуговується вітчизняна та зарубіжна історична наука. Зокрема, принципи: історизму (сприяв аналізу висвітлення в історіографії різних складників реформ фінансової системи: банківського, грошового, бюджетного, касового устрою та фінансового контролю); детермінізму (сприяв співвідношенню реформ на різних рівнях, сприймаючи їх як нерозривний ланцюговий процес); об'єктивності (дав змогу зважати на те, що джерела слід розглядати, враховуючи обставини, в яких автори їх писали, їхнє соціальне походження, вплив ідеологічної складової, а отже, об'єктивно оцінювати написане); системності і всебічності (ці принципи сприяли врахуванню приросту нових джерел на різних історичних етапах і пошук аспектів теми, які не стали предметом вивчення істориків); принципи наступності і плюралізму дали змогу врахувати дуже різні оцінки реформ фінансової системи за всі три історіографічні періоди.

Водночас найуживанішими методами наукового пізнання стали методи: аналізу і синтезу, порівняльний, проблемно-хронологічний, синхронний, біографічний, періодизації та ін. Автор урахував важливі в концептуальному плані погляди провідних учених, змістовні висновки та узагальнення яких сприяли осмисленню і формуванню принципових положень наукового дослідження.

2. Зважаючи на основні складники реформ фінансової системи окресленого періоду, акцентуємо, що кожна з них була тісно й нерозривно пов'язана одна з одною і лише разом вони утворили той необхідний комплекс заходів, який спричинив системні зміни в розвитку фінансової системи Російської імперії в окреслений нами період. Беззаперечним доказом такої системності і взаємозалежності однієї реформи від іншої стала провалена спроба запровадити грошову реформу 1862–1863 рр. без суттєвого підґрунтя і підготовки інших реформ.

Беручи до уваги реформу банківської і кредитної системи, зазначимо, що вона вбирала в себе: реформу Держбанку 1860 р.; скасування казенних і заснування комерційних кредитних установ; заснування Селянського поземельного банку 1882 р. та Дворянського земельного банку 1885 р.; оновлену реформу Держбанку 1894 р.

Аналізуючи реформи бюджету, єдиного касового устрою та державного фінансового контролю, зауважимо, що їхні складники були такими: реформа бюджету 1862 р. (на основі Закону «Про державний бюджет», на практиці він був представлений «Правила[ми] о порядке рассмотрения Государственной Росписи доходов и расходов, а равно о производстве из казны расходов, Росписью не предусмотренных»); реформа «єдності каси» 1864 р. (проведену спочатку 1864 р. як експеримент у Петербурзі, а протягом 1866–1868 рр. по всій імперії); кодифікація системи Державного контролю 1892 р.; реформування вимог до контролю за військовими відомствами наприкінці ХІХ–початку ХХ ст., яке з 1893 р. по 1917 р. характеризувалося послабленнями сталих норм.

Грошова реформа увібрала в себе наступні складники: першу й невдалу спробу проведення грошової реформи в 1863 р., вдале запровадження золотого монометалізму, Указ «Про емісію кредитних білетів» 1897 р., Закон «Про срібло» 1898 р., Монетний статут 1899 р.

3. Дисертаційне дослідження ґрунтується на широкій і різноманітній джерельній базі, яка вбирає основні групи носіїв історіографічної інформації про рівень розвитку фінансової системи Російської імперії другої половини ХІХ – початку ХХ ст. загалом та її окремих вагомих складників: реформи банківської і кредитної системи, реформи бюджету, єдиного касового устрою і державного фінансового контролю та грошової реформи.

Наявна історіографія дає змогу виокремити групи джерел як за тематикою, так і за видовим принципом. *За тематикою* – першу групу становлять праці, присвячені проблематиці розроблення реформ фінансової

системи; другу, – дослідження, які стосувалися реформування конкретних складників: банківських установ (наприклад, Державного, Селянського, Дворянського банків) або ж праці, присвячені еволюції кредитної системи в рамках банківської; третю – дослідження з перебігу реформ у регіонах, роботи, які містять оцінювальні судження стосовно наслідків проведених реформ.

Класифікована джерельна база дослідження вбирає в себе праці, створені протягом трьох періодів розвитку історіографії і *за видовим принципом* поділяється на шість груп: 1) нормативно-правові акти, що визначали порядок проведення реформ та їхню сутність, і праці радянських ідеологів, що вплинули на ставлення до реформ науковців і на їхні оцінки; 2) монопроблемні дослідження, присвячені загалом фінансовій системі Російської імперії та різним складникам окреслених реформ і їхньому перебігу в регіонах; 3) узагальнюючі праці з історії СРСР, України та окремих періодів; 4) навчальні підручники і посібники, енциклопедичні та довідкові видання; 5) публіцистична література; 6) наративістика.

4. Враховуючи хронологічні рамки реформ, ми розробили історіографічну періодизацією, яка ґрунтується на реальному примноженні знань і публікацій про реформи фінансової системи та порівняли її з історичною, дійшовши таких висновків.

Реформи фінансової системи другої половини XIX – початку XX ст. в Російській імперії досить повноцінно висвітлені протягом трьох історичних періодів: дорадянського (друга половина XIX ст.–1921 р.), радянського (1920- і–1980-і роки) та сучасного (від початку 1990-х рр. і до сьогодні). Однак історична періодизація та історіографічна не збігаються, адже історіографічна як обмежена, так і водночас спричинена появою праць, присвячених тій чи тій тематиці.

Якщо брати до уваги окреслений нами *перший історичний період* (друга половина XIX ст. – 1921 р.) то зауважимо, що історіографічні періоди, кожної з названих вище реформ, у рамках саме цього історичного періоду не

збігаються. *Беручи до уваги реформу банківської та кредитної системи*, підкреслимо, що 1850-і роки стали початком суттєвого приросту історичних і публіцистичних студій, присвячених реформі, а от кульмінація появи наукових праць припадає на 1890-і рр. і була пов'язана з реформою Держбанку та діяльністю С.Ю. Вітте. Інтерес істориків до неї після 1914 року дещо згасає. По цій реформі *перший історіографічний період ми окреслюємо 1850-и–1914- м роками*, на які вплинула поява нормативних актів реформи, що у свою чергу спричинило приріст історіографічних джерел, в яких були відображені передумови і сутність реформи та її наслідки для тогочасного суспільства. Зокрема, *перший історіографічний етап* стосувався 1850-х рр.–1860 року; *другий* тривав протягом 1860-х рр. і відбивав перші результати реформи та реакцію на неї суспільства; *третій* охоплював публікації 1870-х–1880-х рр., який умовно можна вважати етапом посиленого контролю над банківською і кредитною системою; *четвертий етап* – 1890-і рр. – 1914 р. – це етап завершення реформи Державного банку та появи праць узагальнюючого змісту.

Беручи до уваги реформи бюджету, єдиного касового устрою та державного фінансового контролю, підкреслимо, *перший історіографічний період (1855 – 1919 рр.)* по цій реформі також дещо не збігається з історичним періодом. Початок примноження праць, присвячених складникам цих вагомих реформ, припадає на 1855 рр., а завершення – на 1919 р. (За Ф. Белявським, автором потужного історичного нариса, присвяченого держконтролю. Він обґрунтовано поєднав саме ці три складники і довів, що розривати їх ніяк, адже реформувати бюджет без єдності каси і держконтролю неможливо. Він же довів, що станом на 1919 рік науковці вважали реформу завершеною). Зважаючи, що історики окреслюють завершення історичного періоду 1921 роком (завершенням доби національно-визвольних змагань та остаточним утвердження радянської влади), ми бачимо, що примноження науковцями історичних праць завершилося 1919

роком. Історіографічних етапів можемо виокремити два: 1) 1855–1892 рр.; 2) 1892–1919 рр.

Стосовно грошової реформи зауважимо, що історіографічний період цієї реформи (1862–1914 рр.) також не збігається з історичним. Змістовність і принципово нові підходи до оцінки реформи дають змогу виокремити два історіографічні етапи: 1) 1862 р.–1894 р.; 2) 1895-й–1914-й рік.

Отже, як бачимо, завершення першого історіографічного періоду в окремих реформах припадає на 1914 чи на 1919 рр., і фактично, в добу національно-визвольних змагань (1917 – 1921 рр.) ми не зустрічаємо праць, які б принципово дали змогу розширити рамки періоду.

У рамках другого історичного періоду (1920-і рр. – кінець 1980-х рр.) історіографічний період цілком збігається з історичним. Враховуючи особливості розвитку радянської історичної науки, підкреслимо, що історіографічні етапи можна виокремити наступним чином: 1) 1920–1930 рр. (наявність незаангажованих в ідеологічному сенсі праць); 2) 1930-і–1950-і рр. (поява праць з чітко усталеними радянськими оцінками і критикою буржуазних перетворень в Російській імперії); 3) 1960-і рр. – поява спеціальних ґрунтовних досліджень, присвячених тим чи тим реформам фінансової системи зі значним збереженням критичних оцінок; 4) 1970-і–1980-і рр. поява регіональних досліджень, пов'язаних із перебігом реформ фінансової системи в регіонах та поява історичних студій, присвячених окремим персоналіям. Поява праць європейських дослідників також вписується в цю періодизацію, адже в 1920-х рр. вихід європейських студій був пов'язаний із пошуком виходу з післявоєнної кризи і оцінки істориків Заходу цілком влаштовували радянське керівництво. Водночас активність європейських науковців у 1970-х рр. була пов'язана із кризою Бреттон-Вудської системи і, оцінюючи реформи фінансової системи вони втягнули в свою орбіту радянських дослідників. На цьому етапі спостерігається відхід від усталених радянських штампів, відбувається переосмислення ролі окремих діячів реформ та значимості їхньої діяльності.

У межах третього – сучасного історичного періоду (початок 1990-х рр. – до сьогодні) можна виокремити три історіографічні етапи, в рамках яких посилювався інтерес до окреслених усіх вище перелічених реформ фінансової системи: 1) 1993-й–2000-й рік, пов'язаний з появою студій в українській та російській історіографії, написаних на нових методологічних засадах; 2) 2000-й–2014-й рік – етап створення найгрунтовніших досліджень, в тому числі й кандидатських і докторських дисертацій та суттєвої деталізації знань із різних складників окреслених реформ; 3) з 2015 р. і триває дотепер. Він характеризується наявністю праць з інституційним підходом, аналогічної позиції дотримуються й українські історики та історики права, що відчутно позначилося на змісті довідкової літератури, відбилося у підручниках і посібниках. Усе це дає підстави побачити безперервність історіографічного процесу в частині підтримки поглядів економіста М.І. Туган-Барановського, який першим наполіг на провідній ролі держави і пріоритетності її рішень у реформуванні фінансової системи. На цьому етапі було закладено підвалини для розвитку українських історичних шкіл, представники яких заглиблюються у вивчення різних аспектів реформ фінансової системи. Водночас 2015-й рік став ключовим у зміні поглядів російських істориків і стосується закликів відстоювати інтереси Росії, яка протистоїть фінансовому натиску Заходу. На цьому етапі російські історики відродили інтерес до праць дорадянської доби, в яких гостро критикувалися ці реформи і залежність від європейського золотого монометалізму. Але російські науковці почали просувати погляди, протиставляючи себе сучасному Заходу, відкрито описуючи протистояння зі США і протистояння долару як світовій валюті та закликаючи відшукати власне автентичний шлях розвитку Росії, вийти за рамки вузького вибору «за» чи «проти» європейських цінностей і валюти (долар-євро). Звісно, що ця реакція викликана світовими санкціями на агресію Російської Федерації в Україні та інших регіонах світу.

5. Аналізуючи концептуальні підходи фахівців до дослідження теми, підкреслимо, що протягом дорадянської доби було закладено основні

підвалини вивчення теми. Як свідчить історіографія, результати реформи банківської і кредитної системи кардинально протилежно сприйняли очевидці подій. Фінансисти в щорічниках кредитних установ критикували високі пореформені відсоткові ставки комерційних банків попри їхнє численне зростання, підкреслюючи, що Держбанк не міг нічого вдіяти, бо його засоби були спрямовані на ліквідацію попередніх кредитних установ. Очевидці банківської реформи В. Кокорєв, І. Білібін, К. Скальковський гостро критикували процес втілення реформи, яка згубно вплинула на виробників хліба (поміщиків), які банкрутували через високі відсотки на позики в земельних банках.

У 1880-х рр. полеміка стосовно результативності реформи загострилася через поширення поглядів про те, що реформа 1860 р. знищила державні кредитні установи, сприяла біржовим спекуляціям та швидкому збагаченню окремих осіб. Усі дослідження відомих фінансистів тих часів свідчать, що визріла потреба провести реформу Держбанку (1894 р.), за якої він має виконати функцію єдиного регулятора грошової і кредитної політики в державі і при цьому слід максимально наблизити його Статут до європейських норм. Діяльність Селянського поземельного та Дворянського земельного банків фахівці обійшли критикою, попри монополізацію цими установами цін на землю. Діяльність міністра фінансів С.Ю. Вітте та завершення ним реформи банківської системи переважно позитивно оцінювали найрізноманітніші фахівці того часу. Найчисленнішими на цьому етапі – у 1890-х рр. – є публікації в періодиці, яка відбиває гостроту полеміки стосовно завершального етапу реформи. Насамперед це статті на шпальтах «Вестника финансов», «Русского вестника» та інших видань. Протягом 1920-х–1980-х рр. справжнім інтелектуальним проривом можна вважати ретельне вивчення істориками десятків проектів банківської реформи. Історикам банківської реформи вдалося уникнути ідеологічної заангажованості, зосередившись на викладенні фактів і статистичних даних. У 1970-і–1980-і рр. інтерес істориків був прикутий до ролі конкретних постатей минулого в

реалізації реформи, активізацією регіональних досліджень з історії діяльності окремих банківських установ, та появою праць, присвячених купецтву окремих губерній та розвитку імперських банків. Радянські історики запропонували історичну періодизацію реформи, окресливши 2 етапи: 1860-і рр. та 1890-і рр. Одночасно зі створенням вузькотематичних праць з'явилися роботи узагальнюючого змісту з історії розвитку економічних відносин. Також розвиток історії економічної думки було підсилено виданням хрестоматійних матеріалів, але вони добиралися таким чином, щоб показати вкрай негативні сторони розвитку буржуазних відносин в імперії. Інтерес радянських дослідників здебільшого привертала питання розвитку торгівлі та кредитної системи Російської імперії. Вони примножили знання про реформу, започаткувавши трилогію в дослідженні фінансового капіталу в Росії (В. Бовикін), що змістовно поглибило висвітлення її складників та самої сутності і значимості для дорадянського суспільства, адже окремі дослідники мали змогу безпосередньо опрацювати архіви європейських банків і оприлюднити унікальні факти про перебіг реформи.

У 1980-х рр. науковці зосередилися на вивченні діяльності кредитних установ та Селянського поземельного банку, а функціонування Дворянського значної уваги не викликало. На цьому етапі радянська історіографія збагатилася циклом біографічної літератури, присвяченої купецтву й фінансистам Російської імперії. Були видрукувані щоденники, листи, спогади. Наративістика пожвавила інтерес істориків і водночас зменшила ідеологічний складник, оскільки наративні джерела давали змогу читачеві самостійно робити висновки про епоху реформ, відчувати тенденції й особливості її розвитку без додаткових коментувань радянських науковців.

Протягом 1990-х рр. наукові тенденції до публікації історії діяльності видатних меценатів збереглися. Водночас сучасні російські історики продемонстрували нові підходи до аналізу теми, яку стали висвітлювати крізь призму промислової політики та її ролі в модернізації держави впродовж XVIII–XIX ст. Складовим модернізації суспільства окресленої

доби почали присвячувати наукові конференції, учасники яких уперше дали всебічний аналіз причинам і наслідкам реформи на основі сучасної термінології та неупереджених оцінок. Праці науковців охоплюють питання широкого змісту з розвитку економіки та фінансової системи у контексті застосування модернізаційної парадигми. Наразі серед російських економістів і фінансистів точиться дискусія стосовно доцільності копіювання Російською імперією європейського модернізаційного шляху в другій половині ХІХ ст. Більшість дослідників підкреслюють невірність наукової парадигми, яка тривалий час, на їхню думку, полягала в тому, що автори дискутували в рамках «за» чи «проти» наслідування європейських правил і реформ. Вони ставлять питання, що оцінювати ситуацію так неправильно, потрібно досліджувати питання: «Чи міг бути можливим власне автентичний шлях Росії в процесі реформування її установ?». Ця наболіла тема для російської історіографії зумовила появу комплексу робіт, в яких дії імперських чиновників з досить консервативними поглядами знаходять схвальні оцінки. Якщо представники сучасної європейської історіографії гостро критикують консервативні чиновні кола Росії, то в російській історіографії інституційний підхід суттєво посилюється і науковці наполягають на тому, що відомі в усі часи консерватори, і найбільше Є Канкрін, оберігали державні інтереси. Російська історіографія значно поповнилася і працями вузькотематичного змісту, присвяченими конкретним складникам названої реформи. Серед найвідоміших варто назвати праці В.І. Бовикіна, Ю.А. Петрова, Н.В. Фадейкіної, В.В. Морозан, С.О. Уразової та ін. Позитивним аспектом їхніх праць є комплексний, еволюціоністичний підхід, згідно з яким реформа банківської і кредитної системи розглядається як низка змістовних заходів, що перманентно й безперервно тривали протягом століття.

Сучасна історіографія реформи Держбанку, Селянського, Дворянського банків та їхніх регіональних представництв змістовно поповнилася низкою найновіших досліджень за авторством С.С. Акманова,

Є.П. Барінової, Т.П. Вітвицької, Н.Ф. Тагірової, Н.О. Устіної та інших. Автори оминають увагою питання контрреформ у царині банківської сфери і діяльність цих установ дістала цілком схвальні оцінки попри відомі наукові факти про зловживання цими банками власне монопольним становищем через виключне паво на купівлю землі. Окремі представники білоруської історіографії (Ю. Грузицький) привнесли нові погляди в історичну науку на історичну періодизацію діяльності банківських кредитних установ, виокремивши 1859 рік – як початок реформи, 1870-і рр.– як добу завершення екстенсивного етапу розвитку банківської і кредитної системи.

Слід підкреслити, що на сучасному етапі розвитку російської історіографії з'являється все більше праць, у яких відчутний ідеологічний підтекст з явним схваленням політики консервативних кіл та «сильної руки» чиновництва протягом другої половини XIX ст.

Проаналізована історіографія теми дає змогу вважати, що реформа бюджету, єдиного касового устрою та державного фінансового контролю відбувалася одночасно зі становленням фінансової науки, що позначилося на нечіткій термінології. Зокрема, звучали терміни: «реформа єдності каси» чи «реформа касового устрою» тощо. Реформу ж державного фінансового контролю зазвичай називали скорочено «реформа фінконтролю» і широкому загалу цей термін був цілком зрозумілим. В основу змісту реформи було покладено ліберальну французьку модель з правом військових відомств на спецбюджет. Російські розробники цієї групи реформ послуговувалися працями Ж. Неккера, І. Задерштедта, М. д'Одіфре, М. Мерлена, Дж. Орна та ін. Теоретичне підґрунтя для цього блоку реформ напрацював Держконтролер В. Татарінов. Сутність реформи він бачив у єдності касового устрою, діяльності незалежної контролюючої інституції, наявності попереднього контролю при плануванні бюджету. Його погляди знайшли суттєву підтримку на шпальтах «Морского сборника», «Вестника Европы». Історіографія того періоду демонструє гострий конфлікт між ліберально налаштованими реформаторами та консервативними чиновними колами, які

відстоювали право окремих відомств на власні, не контрольовані ніким, бюджети. Оpubліковані видання дають змогу вважати, що консервативно налаштовані прошарки зуміли звести нанівець реформу попереднього державного контролю. Водночас погляди В. Татарінова у низці монографій і глибоких змістовних досліджень підтримали науковці М. Алексеєнко, М. Вессель, А. Заблоцький-Десятовський, О. Головачов, Я.І. Печерін та ін. Критикували реформу Є.Ф. Канкрін, М.Х. Бунге та ін. Результати реформ глибоко аналізували знані фахівці-теоретики І.І. Блех, І.С. Бліох, Ф.І. Бочковський, В.А. Сакович, які довели, що недоліки держбюджету були пов'язані з недосконалою системою державного фінансового контролю. Історики вказують, що фінансовий контроль наприкінці ХІХ ст. конкретні чиновники Росії вже розглядали як інститут фінансового права, що стало можливим завдяки посиленню ролі російської фінансової науки.

Завдяки використаному історико-правовому методу, запропонованому професором О. Філіпповим, було доведено, що зловживання силовиків згубно впливали на країну в часи військових і революційних потрясінь. М.І. Боголепов першим описав зміст терміна «фінансова бойова готовність», який використовували військові відомства. Гостру критику такої ситуації ми знаходимо у комплексних дослідженнях М.І. Туган-Барановського, М. Галенкампа, Ф. Макшеєва, М. Фрідмана та ін.

Окремо підкреслимо, що небагатьом фахівцям вдалося чітко назвати всі причини недосконалості реформи держфінконтролю. Дослідження Л.В. Ходського були найвичерпнішими. Він виокремив чотири проблеми: процесуальна тяганина, забюрократизованість системи контролю, низька кваліфікація фахівців, несприйняття суспільством контролюючих органів.

Про остаточне становлення категоріального апарату фінансової науки свідчило формування поняття «бюджетне право», під яким уже розуміли відносини, які виникають у процесі розподілу фінансових коштів (проф. І. Яшунський, М. Яснопольський та ін.). У ювілейних збірниках історичного змісту, присвячених Держконтролю за 100 років, Урядовому Сенату (у

дореформений час мав окремі функції фінконтролю), Міністерству фінансів чітко простежується інституалізаційний підхід, зумовлений особливостями правління монархів та аналізом відповідної нормативної бази реформи.

Якщо в дорадянську добу реформи висвітлювалися за логікою їхнього втілення, отже, реформування бюджету, касового устрою та фінконтролю не виокремлювали і досліджували комплексно, то радянська історіографія порушила цей принцип, акцентуючи увагу на найактуальнішій для себе частині реформи – попереднього фінансового контролю і фінконтролю загалом, що було спричинено появою контролюючого органу Робітничо-селянської інспекції і початком її активної роботи з 1923 р. аж до реформування в 1940 р., переформатування в Міністерство держконтролю СРСР у 1946 р. Серед істориків у цей час комплексне дослідження реформи створив Ф. Белявський, не розриваючи бюджетну, касового устрою та фінконтролю. Решта ж (І. В. Дагаєв, А.І. Голополосов тощо) цілком вписали свої праці в радянську доктрину. Водночас на радянських авторів сильний вплив мали праці європейських науковців (С. Ліндсея, В. Лотца, Г. Трюше), які шукали вихід з фінансової кризи після Першої світової війни. Усі висловилися за посилення ролі держави в регулюванні економікою. У відповідь Е. Понтович та А. Ніколаєв, С. Котляревський вивчили досвід Європи і водночас зуміли точно окреслити хронологічні рамки реформи фінконтролю 1892 роком. А. Коняєву належить комплекс вагомих досліджень з аналізом звітів держконтролерів царської доби та їхніх недоліків. Його роботу поглибив В. Митрофанов, а після 1960-х рр. – П. Васильєв, Н. Шишкевич, І. Ємельянова. Питання реформи бюджету вивчив О. Погребінський, комплексний підхід до висвітлення фінансових реформ загалом продемонстрував М. Єрошкін.

Якщо радянські автори висвітлювали реформи, гостро критикуючи їх з ідеологічного погляду, то сучасні російські історики, навпаки, уникають навіть терміну «контрреформи», замінивши його на «оптимізацію», «доцільність», «державні інтереси». Загалом же протягом трьох історичних

періодів відчутним є інституційний підхід у працях фахівців, які надають державі провідної ролі в частині проведення реформи такого змісту.

Серед представників сучасної російської історіографії інтерес саме до реформи держфінконтролю зберегли Г. Пахомова, М. Золотарьов, В. Алєнічев та Т. Алєнічева, Н. Платонова, Ю. Сорокіна, О. Ялбулганов. Сучасні російські та українські автори створили низку дисертаційних праць та інших фахових досліджень (В. Мохнаткін, А. Андрєєв, Д. Нікольський, В. Осмініна, І. Рудовол) також з окремих аспектів реформи держфінконтролю, аналізуючи попередній, поточний, документальний контроль та пошук оптимальних форм управління відомством.

Підбиваючи підсумки, зазначимо, що історіографія грошової реформи є презентабельною і різноманітною за оцінками, видами джерел, висновками авторів. Фінансисти, історики, економісти й громадські діячі створили підвалини вивченню теми, що дає нам право виокремлювати два етапи її проведення: міністром фінансів М.Х. Рейтерном (1862–1863 рр.) без особливого успіху та міністром фінансів С.Ю. Вітте (1895–1897 рр.), який її втілив. Дорадянські історики робили більший акцент на 1897 р., посилаючись на запровадження золотого монометалізму. Історіографія другої половини ХІХ ст. мала відчутне соціальне забарвлення, адже залежно від статусу та приналежності авторів й оцінювався зміст реформи. У той історичний період було закладено підвалини появи теоретичних праць з політичної економії, які стали підґрунтям для розвитку інституціоналізму в царині управління фінансами. Критичні оцінки професійності чиновних кіл царської доби спостерігаємо в працях А. Куломзіна, В. Рейтерна-Нольке, О. Гаупта, І. Вишнеградського, П. Оля та ін. Вони ж і вказали на згубність наслідків російсько-турецької війни 1877–1878 рр. та запізнення Росії з реформою впровадження золотого стандарту. Проти друкування паперових грошей висловилися економісти К. Маркс та І. Кауфман. За золотий стандарт обґрунтовано висловилися А. Гурьєв і М. Кашкаров. Преса ж («Неделя», «Енисей», «Кавказ» та ін.) публікувала гострі за змістом статті, акцентуючи

на недовірі населення до золота та підкреслюючи його дефіцит в умовах розвитку капіталістичних відносин.

Кроки С. Вітте в реформі критично оцінив історик М. Боголепов, який доводив, що Росія жила за рахунок позичених грошей. Зауважимо, що саме ця реформа сформувала два табори фахівців з яскраво протилежними поглядами на доцільність її уведення в дію. Поміщики, які розраховувалися паперовими грошми і мали позики в паперових коштах, категорично не сприйняли реформу. Можновладці ж мали невпинно слідувати міжнародним стандартам і зобов'язанням, упроваджуючи реформу. Це призвело до того, що золото стало в дефіциті і з'явилися праці, в яких автори шукали автентичний шлях розвитку Росії, наполягаючи на скасуванні і згубності реформи та показуючи жадібність Ротшильдів і успіх реформи на їхню користь. До такої групи належать праці професора К. Гаттенбергера, С. Шарапова (підтримав розрахунок сріблом або ж паперовими грошми).

Попри це, європейська буржуазія висловилася за реформу, адже прагнула отримувати розрахунки від Росії в надійній валюті, як видно з праць В. Лексіса та ін. Протягом 1895–1897 рр. С. Вітте почав втілювати реформу. Гостра її критика спостерігається у розлогій праці генерала О. Нечволодова, який довів, що будувати реформу, яка повинна слугувати для полегшення обміну реальних цінностей, базуючись на вартості незмінної ціни золота, безглуздо внаслідок його дефіцитності як товару, оскільки його все життя доведеться позичати, за позики сплачувати відсотки також золотом, що лише посилить безнадійність ситуації. Схожих поглядів дотримувався і В. Коковцев. Його погляди підтримують і окремі сучасні російські історики, які перебувають у пошуку автентичного шляху розвитку Росії.

Зауважимо, що тогочасні нормативно-правові акти дають нам можливість включити Указ «Про емісію кредитних білетів» 1897 р., Закон «Про срібло» 1898 р. і Монетний статут 1899 р. до найвагоміших складників реформи, а історичні факти свідчать про потребу окреслити реформу навіть

1899-м роком. Натомість тогочасна історіографія не дає нам такої можливості, демонструючи значний брак змістовних праць з оцінками цих складників реформи.

У радянських науковців грошова реформа царської Росії, навіть у її частині запровадження золотого монометалізму, викликала живий інтерес. М. Ванаг висвітлив процес підпорядкування російських імперських банків німецьким. Водночас у радянські часи історик В. Є. Власенко визначив усі складові реформи, що об'єктивно дає нам підстави окреслити другий її етап проведення реформи 1895–1899 рр. Цей автор довів, що реформа припинила дію 1914 р.

До початку 1930-х рр. радянська історична наука не була заангажованою, а після історики мали рахуватися з оцінками реформи радянських вождів, що на тривалий час звузило вектор пошуку науковців та обтяжило їхні дослідження обов'язковістю цитування праць лідерів компартії в частині кризовості імперської економіки (М. Падейський, О. Друян, В. Михалевський), гноблення царатом населення тощо. У радянські часи ідеї інституалізації посилилися, підкріплені поширенням кейнсіанства, що визначило вектори оцінювання реформи.

А. Гусаков, В. Лабазов та М. Свешніков висунули досить прогресивну в ті часи ідею, що міністри фінансів Російської імперії вживали поступових заходів, накопичуючи золотий запас перед впровадженням грошової реформи.

У 1960-х рр. розвиток історіографії стосувався посиленого інтересу до ролі золота на міжнародній арені, ролі долара, як міжнародної валюти і водночас свідчив про переосмислення окремих фінансових тем в історії країни. Радянські вчені, вступивши в дискусію з європейськими авторами, спричинену актуалізацією теми золотого монометалізму, пошуку відповіді на питання про стабільність світової валюти тощо. На межі 1970–1980-х рр. історіографія поповнилася дисертаційними працями регіонального та порівняльного змісту (Л. Гущина, Л. Купріянова) і неупередженими

висновками про значення реформи для економіки країни. Справжнім приростом історичних знань стала трилогія В. Бовикіна, присвячена формуванню фінансового капіталу.

На сучасному етапі розвитку історичної науки відбувся справді змістовний приріст знань за активної участі саме українських вчених, які одностайно виступили за провідну роль державних інституцій у реформі (гілок влади, нормативних актів і розпоряджень тощо), на відміну від дорадянських колег, які значну увагу приділяли ролі постаті, тобто вчинкам конкретних міністрів, їхній фаховості й ініціативності. Наразі джерельна база поповнилася новими довідковими й енциклопедичними виданнями, змістовними дисертаційними працями, написаними на нових методологічних засадах. Що стосується російської історіографії, то 2015 рік можна вважати тією межею, після якої праці російських авторів мають заполітизований характер. Вступивши в ідеологічний і політичний конфлікт з ЄС та США, підпавши під економічні санкції внаслідок останніх подій в Україні та світі, сучасні російські історики взялися «повертати до життя» ідеї й праці тих дорадянських авторів, які гостро критикуючи грошову реформу писали, що вона поставила в залежність Росію від європейського капіталу, а отже, Росія має обрати власний альтернативний шлях розвитку. Так, можемо констатувати, що сучасна російська історична наука стала на службу політичним уподобанням теперішніх політиків, що не сприяє об'єктивному тлумаченню подій минулого.

6. Аналізуючи внесок представників європейської та англо-американської історіографії в розроблення теми, важливо підкреслити, що в дорадянський період праці саме зарубіжних фахівців лягли в основу розроблення теоретичного підґрунтя реформ. Зарубіжні автори та редакції впливових європейських журналів цілком підтримали ідею творення єдиного бюджету та єдності каси, зауваживши, що в країні без єдиного касового устрою, бюджету і потужної системи фінансового контролю будь-які інші реформи взагалі неможливі. Той факт, що на рахунках російських

міністерств роками лишалися неконтрольовані кошти, призводило не лише до їхнього нецільового використання, а й завдавало економічної шкоди країні, унеможлиблюючи подолання бюджетної прірви та призводило до всезростаючих державних боргів (Рудольф Гнайст). У 1970-х рр. зав'язалася справжня історична дискусія між представниками радянської історіографії та англо-американської. Аналізуючи зрушення в банківських системах США та Російської імперії, американський дослідник Д. Мак-Кей підкреслював схожість перебігу фінансових процесів на межі ХІХ–ХХ ст. Зокрема, він вважав, що на темпи підйому економіки позитивно вплинуло залучення іноземних інвестицій. Для їхнього споживання народним господарством у Росії успішно запрацювали оновлені банки. Угорські автори І. Беренд та Д. Ранкі створили низку праць, присвячених логіці капіталістичних відносин європейських країн, і довели, що Росія не могла уникнути реформ, це була не її добра воля, а об'єктивна необхідність, спричинена імпортом та експортом товарів, тож напрацювання спільних «правил гри» було на часі.

Саме в другій половині ХХ ст. європейські дослідники почали розроблювати низку історико-соціологічних теорій, в яких обґрунтовували причини відставання в економічному розвитку різних країн. Причиною наукових пошуків слугували повоєнні економічні трансформації країн. Так, історична наука поповнилася теоріями «стадій росту країн» У. Ростоу, «динаміки модернізацій» С. Блека та «стадій економічної відсталості» А. Гершенкрона, а враховуючи, що ці теорії автори вибудовували на основі методу порівняльного аналізу, тож Російська імперія стала об'єктом порівняння з іншими європейськими країнами.

Досить критично зарубіжні автори оцінювали і російських можновладців та чиновників, зокрема гостро вказували на примітивність бачення сутності реформ Миколою І (Дж. Блум), Є. Канкрінім (А. Мюллер) та ін. Підкреслимо, що сучасні європейські історики з вивчення Росії, зокрема Естер Кінгстон-Манн та Саймон Діксон, також дотримуються

аналогічних поглядів і гостро критикують інтелектуальну готовність російських чиновних кіл до реформ, того ж Є. Канкріна та інших.

Оскільки в першій половині XIX ст. російська фінансова наука самостійно була ще не в змозі відповісти на виклики часу, сформувані й обґрунтувати реальні пропозиції щодо процесу реформування фінансової системи країни, то й не могла запропонувати понятійний апарат, який був би закладений на майбутнє у нове законодавство. Натомість, аналізуючи весь поступ реформаторів, М. Рабинович зазначав, що в першій чверті XIX ст. європейські фінансисти почали втілювати заходи щодо централізації каси, і кращим зразком, вартим наслідування, для них була Франція. Згодом і Росія почне вивчати французький досвід, зокрема ми це простежуємо у працях А. Вагнера, Р. Гнайста, адже прототип французької моделі реформи використали російські реформатори, яким імпонував той факт, що Франція мала особливі й надзвичайні потреби міністерств і відомств, а це подобалося російським чиновникам, які б використовували такий підхід і надалі, щоб безконтрольно розпоряджатися коштами. Найбільше російські розробники реформ вивчили праці Жакка Неккера, І. Задерштадта, М. д'Одіфре, Н. Мерлена, Дж. Орна. Крім того, питання позабюджетних кредитів добре висвітлили А. Дессері та А. Вагнер, і їхні праці лягли в основу поглядів багатьох імперських чиновників. Протягом 1920-х рр. на світогляд радянських фахівців з економіки потужний вплив здійснили погляди англійського дослідника С. Ліндсея, німецького В. Лотца, французького Г.(Хенрі) Трюше, які одностайно висловилися за посилення ролі держави під час пошуку шляхів виходу з післявоєнної економічної кризи, що так імпонувало радянській владі.

Сучасні іноземні автори майже не проявили інтересу до цієї реформи, крім банківських установ європейських країн, які на власних офіційних сайтах стисло виклали історію реформ банківської системи.

Оскільки ж грошову реформу здебільшого пов'язують із запровадженням золотого монометалізму, то найглибше її сутність була

висвітлена у працях К. Маркса і німецького ідеолога Ф. Ліста. Французьке економічне видання «Journal economigue» гостро розкритикувало емісію паперових грошей у Росії, довівши, що мати торгові відносини з Росією не вигідно, адже європейські країни бажали отримати за товари стабільну валюту – золото. На такій же самій позиції перебували й німецькі економічні видання (Zeitschrift für Staats u. Volkswirtschaft, 1896); (Der Deutsche Oekonomist, 1905). Протягом 1020-х рр. ми спостерігаємо публіцистичну активність російської еміграції за кордоном, зокрема В.М. Коковцов та О.Д. Нечволодов продовжили гостру критику реформи, вказавши на залежність Росії від чужого золота. Перебуваючи в Парижі й доклавши зусиль, оприлюднили спогади, чим поповнили групу наративних джерел. Певною мірою правильність їхніх поглядів підтверджується і працею А. Вебера «Депозитні банки і спекуляції», який прямо довів повну залежність Росії від німецького капіталу, адже крім як золотом, вже ніяк було стягти борги з Росії, бо та перенаситила всі європейські банки різними гарантійними паперами, цінність яких була досить умовною.

У 1970-х рр. до цієї теми привернув увагу Дж. М. Кейнс, підкресливши користь від посилення ролі держави. Тож ідея інституційного підходу в оцінках реформи почала переважати. Загалом 1970-і рр. стали ключовими для поповнення європейської та англо-американської історіографії новими працями, що пояснюється роллю США і претензією на лідерство долара у встановленні валютної системи, тож це втягло і радянських істориків у дискусію. Науковці відверто позитивно оцінювали діяльність міністрів фінансів імперії – М.Х. Бунге та С.Ю. Вітте, відвівши їм роль впливових натхненників і реалізаторів реформ. Що стосується знаних генераторів реформаторських ідей у царині фінансової системи, то погляди зарубіжних дослідників залишалися незмінними впродовж 1950-х–1980-х рр. Зокрема, Дж. Е. Сіоу (США) та Ольга Крісп (Великобританія) назвали саме цих російських міністрів найвпливовішими постатями свого часу.

На сучасному етапі розвитку історіографії польські науковці створили комплексні праці, присвячені грошовій реформі. Серед них варто виокремити дослідження Л. Вуйтовича та Й. Швагжика. Історики закликали вивчати цю реформу в комплексі з іншими. Водночас Дж. Везерфорд, У. Ст. Джевонс, К. Іглтон і Дж. Уільямс наполягають на вивченні купівельної вартості золотого карбованця, підкреслюючи успішність цієї реформи, особливо у поєднанні із вдалою державною політикою. Вони підкреслюють, що не зовнішні обставини робили успішними фінансову стабільність різних країн, а лише правильно вибудовані державні підходи кожної окремо взятої європейської країни. Як бачимо, комплексних праць, присвячених усім складникам реформ фінансової системи зарубіжні автори не створили, їх цікавили ті чи ті питання, з огляду на глибину причин.

7. Насамкінець виокремимо маловивчені питання окресленої нами теми. Глибшого аналізу потребує вивчення того, як висвітлена кожна з названих реформ фінансової системи у пресі, адже суттєвий інтерес становить опозиційна преса, зміст якої може бути окремим предметом наукового аналізу. Бракує праці, де б у такому поєднанні висвітлювалися регіональні особливості втілення та наслідків названих реформ. Здебільшого переважають вузькопроблемні регіональні дослідження, в яких показано перебіг лише однієї з окреслених реформ або ж лише окремих складників (наприклад, діяльність Державного, Селянського чи Дворянського банків). Окремо, варто дослідити перебіг реформ на теренах Підросійської України. Якщо в радянську добу така праця була не на часі і переважали роботи узагальнюючого змісту, котрі надавали історикам вектор дослідження, то на сучасному етапі розвитку історичної науки ця тема деталізується в підручниках і навчальних посібниках українських істориків права. Звісно, що наративні джерела, як то листування, спогади, щоденники могли б бути детальніше вивчені українськими істориками, адже сучасна російська історіографія демонструє неабияку цікавість до них, результатом якої стали низка дисертацій, присвячених не лише постаті С.Ю. Вітте, а й його

спогадам, як історичному джерелу. Бракує праць, присвячених українським персоналіям, тобто тим державним діячам і чиновникам, які безпосередньо втілювали ці реформи на теренах Підросійської України.

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА

ДЖЕРЕЛА

1. ПУБЛІКАЦІЇ ДОКУМЕНТІВ

- 1.1. Абрамцево. История музея в документах и фактах 1917–1930 годы. Вып. 3. М., 1990.
- 1.2. Аленичев В.В., Аленичева Т.Д. Библиографический указатель литературы. Финансовый контроль. Аудит. 1800–1995 гг. М.: ЮКИС, 1995. 160 с.
- 1.3. Внутреннее обозрение. Отчет государственного дворянского земельного банка. *Русский вестник*, 1888. Т. 197, июль.
- 1.4. Всеподданнейший доклад Государственного контролера о развитии и деятельности Государственного контроля с 1855 по 1880 год. СПб., 1880. 111 с. URL: <https://archive.org/details/vsepoddannieshd00kontgoog/page/n109/mode/2up>
- 1.5. Всеподданнейший отчет Государственного контролера за 1864 год. СПб., 1865. 52 с.
- 1.6. Всеподданнейший отчет Государственного контролера за 1865 год. СПб., 1866. 56 с.
- 1.7. Высочайше утвержденное 28 апреля 1892 года «Учреждение Государственного контроля». Свод Законов Российской империи. Т. I. Ч. II. СПб., 1892.
- 1.8. Гроші в Україні: Факти і документи / НАН України. Ін-т історії України / Дмитрієнко М., Ющенко В., Литвин В., Яковлева Л. К., 1998. 454 с.
- 1.9. Журнал департамента экономии Государственного совета от 24 ноября, 1861 г. / Архив. URL: https://sziiu-lib.ranepa.ru/sajt_ibo/vistavki/ork_collect/arxivgs/polncollork.php
- 1.10. Журналы Комиссии. СПб.: Б. п. высочайше учрежденной 10 июля 1859 г. для устройства земских банков.
- 1.11. История советской Конституции в документах (1917–1956). М.: Госюриздат,

1957. 1050 с.

- 1.12. Комиссия, Высочайше утверждённая для устройства кассового и ревизионного порядка. Мемория о занятиях Комиссии за сентябрьскую треть 1860 г. СПб., 1861.
- 1.13. Макаров С.О. Документы. Т.2. / Под ред. В. Шломина. М., 1960.
- 1.14. Массовые источники по социально-экономической истории России периода капитализма / Под ред. И.Д. Ковальченко. М.: Наука, 1979.
- 1.15. Материалы по истории. Т. IV. М., 1959. С. 181-182.
- 1.16. Материалы по денежной реформе 1895–1897. Вып. 1.: Представление министра финансов об исправлении денежного обращения от 14.03.1896. №. 46000. С. 176., С. 181.
- 1.17. Министерство финансов 1802–1902.: [Исторический обзор главнейших мероприятий финансового ведомства]. СПб.: Экспедиция заготовления гос. бумаг, 1902, Ч.1. 640 с.
- 1.18. Обзор бюджетного законодательства России за 1862–1890 годы. СПб.: Изд-е государственной канцелярии, 1891. 858 с.
- 1.19. Одинцов А.В. Указатель книг и статей о государственном контроле. Пг.: «Известия Гос. контроля», 1918. 19 с.
- 1.20. О преобразовании Государственного контроля и некоторых частей финансовой администрации в России. СПб., 1859.
- 1.21. Полное собрание законов Российской империи. Собрание III. Т. XVII., СПб., 1900.
- 1.22. Правила о порядке рассмотрения Государственной Рospиси доходов и расходов, а равно о производстве из казны расходов, Рospисью не предусмотренных, Свод Законов Российской империи. Т. 1. Ч. 2. 1861. Ст. 224.
- 1.23. Правила уложения, рассмотрения, утверждения, исполнения государственной рospиси, финансовых смет министерств и главных управлений. *Свод Законов Российской империи*. Т. 1. Ч. 2. 1862. Ст. 221.
- 1.24. Преобразование государственной отчетности по системе смет в 3-х ч. Ч. 1.

Объяснительная записка. Ч. 2. Проекты. Ч. 3. Всеподданнейшие доклады, послужившие основанием к установлению коренных начал нового устройства смет, касс и ревизий. СПб., 1861. 142 с.

- 1.25. Преобразование государственной отчетности. Журнал Комиссии для определения начал материальной отчетности. Объяснительная записка и проект 1-го раздела общих правил материального счетоводства и отчетности. СПб., 1867. 8+XXXIX+13 с.
- 1.26. Реформа денежного обращения в России. Доклады и прения в III отделении Императорского Вольного Экономического Общества. Отчет. СПб.: Тип-я В. Демакова 1896. 265 с.
URL: <http://biblioclub.ru/index.php?page=book&id=111562> (02.09.2018).
- 1.27. Сабуров П. Материалы для истории русских финансов. СПб., 1899. Приложение № 33.
- 1.28. Сборник действительных узаконений, правил и форм, с дополнениями и изменениями по 1 июля 1896 г, и циркулярными разъяснениями Министерства финансов и Государственного контроля / Сост. В.А. Сакович и И.Н. Широков и др. СПб, 1897.
- 1.29. Сборник законов, положений, инструкций и циркуляров, относящихся до всех учреждений Государственного контроля / Сост. С.В. Меньковский. М., 1912.
- 1.30. Сборник циркуляров, изданных по Государственному контролю. 1884–1889 гг. / Сост. И П. Менделеев. Тамбов, 1890. 206 с.
- 1.31. Свод Законов Российской Империи / КонсультантПлюс: Классика Российского Права. – URL: civil.consultant.ru/code/
- 1.32. Свод Законов Российской империи Кн.4. Т.ХI, Ч.2. СПб., 1912. С. 738.
- 1.33. Среднестатистический Ежегодник государственных кредитных установлений. Вып 1., 1878. С. XXVIII.
- 1.34. Статистический временник. СПб., 1866. Отд. III. С.81.
- 1.35. Татаринов В.А. Государственная отчетность в Австрии. СПб., 1858. 52 с.
- 1.36. Татаринов В.А. Государственная отчетность в Бельгии. СПб., 1858. 50 с.

- 1.37. Татаринов В.А. Государственная отчетность в Пруссии. СПб., 1858. 72 с.
- 1.38. Татаринов В.А. Государственная отчетность во Франции. СПб., 1858. 96 с.
- 1.39. Татаринов В.А. Хозяйство и отчетность Военного Министерства во Франции. СПб., 1858. 69 с.
- 1.40. Татаринов В.А. Отчетность Морского ведомства во Франции. СПб., 1858. 36 с.
- 1.41. Торгово-промышленная Россия. Справочная книга для купцов и фабрикантов. СПб., 1899.
- 1.42. Труды комиссии Высочайше утвержденной для устройства земских банков. Т.1. Проект положения о земских кредитных обществах СПб., 1860. 226 с.
- 1.43. Труды Комиссии Высочайше учрежденной 10 июля 1859 г. для устройства земских банков. Т. 1-4. – СПб.: Издание Комиссии для устройства Земских Банков – Тип. В. Безобразова и Комп., 1860 – 1862.
- 1.44. Труды комиссии, специально учрежденной для пересмотра податей и сборов. СПб., 1869. Т. III., Ч. II. 214 с.
- 1.45. Указ о мерах к укреплению единства в деятельности министерств и главных управлений от 19 октября 1905. Свод Законов Российской империи, 8 марта, 1906.

ЛІТЕРАТУРА

2. МОНОГРАФІЇ, СТАТТІ, БРОШУРИ

- 2.46. Агеев С. П. О платежном балансе довоенной России. *Вестник финансов*. 1928. № 5. С. 82-84.
- 2.47. Акманов С. С. Государственный Дворянский земельный банк в системе кредитных учреждений в дореволюционной России. *СибЮрВестник*. 1998. № 2. С. 56-59.
- 2.48. Аксенов Ю. П. Буржуазные реформы 60 – 70-х гг. в России. *Преподавание истории в школе*. 1954. № 5. С. 3–14.
- 2.49. Алексеев В. В. Промышленная политика как фактор российских модернизаций (XVIII–XX вв.). *Промышленная политика в стратегии*

- российских модернизаций XVIII–XXI вв.*: материалы Междунар. науч. конф., посвящ. 350-летию Н. Д. Антуфьева-Демидова. Екатеринбург, 2006. С. 6-14.
- 2.50. Алексеев В. В. Российская модернизация в цивилизационном измерении. *Цивилизационное своеобразие Российских модернизаций: региональное измерение*: материалы Всерос. научн. конф., 2–3 июля 2009 г. / отв. ред. И. В. Побережников. Екатеринбург, 2009. 428 с.
- 2.51. Алексеенко М. М. Взгляд на развитие учения о налоге у экономистов А. Смита, Ж.Б. Сэя, Рикардо, Сисмонди и Д.С. Милля. СПб., 1870.
- 2.52. Алексеенко М. М. Действующее законодательство о прямых налогах: Исследование. СПб.: Тип. М. Стасюлевича, 1879. 260 с. [репринтна копія].
- 2.53. Алексеенко М. М. Организация государственного хозяйства. Харьков, 1870.
- 2.54. Альфред Дж. Р. Групповые интересы в борьбе вокруг великих реформ. *Великие реформы в России. 1856–1874*: Сборник [под ред. Л.Г. Захаровой, Б. Эклофа, Дж. Бушнелла]. М.: Изд-во Московского ун-та, 1992. 336 с. С. 44-72.
- 2.55. Альшевский М. Пореформенный государственный контроль [без м. і року] 43 с.
- 2.56. Ананов Н. Н. Государственный контроль в царской России. *Вестник государственного контроля*. 1940. № 1. С. 47-50.
- 2.57. Ананьич Б.В. Банкирские дома в России 1860–1914 гг. Очерки истории частного предпринимательства. Л.: Наука, 1991. 199 с.
- 2.58. Ананьич Б. В. Государственный банк России в период экономических реформ С.Ю. Витте. *Деньги и кредит*. 2010. № 7. С. 13-14.
- 2.59. Ананьич В. Проблемы российского реформаторства. *Знание – сила*. 1992. № 2. С. 74-85.
- 2.60. Ананьич Б. В. Россия и международный капитал 1897–1914: *Очерки истории финансовых отношений*. Л., 1970. С.9-49.
- 2.61. Андреев А. Г., Никольский Д. В. Государственный контроль в России: Александр III Миротворец. *Финансовый контроль*. 2002. № 5. С. 28-31.
- 2.62. Андреев А. Г., Никольский Д. В. К истории становления государственного

финансового контроля. М., 1999. 78 с.

- 2.63. Андреев А. Г., Никольский Д. В. К истории становления государственного финансового контроля в России. М.: Экономическая газета. 2014. 273 с.
- 2.64. Андреев А. Никольский Д. Уроки прошлого. *Президентский контроль*. 1999. № 11. С. 50.
- 2.65. Арапов П.А. Записка о современном положении некоторых отраслей хозяйства г. Самара. Самара, 1899. 27 с.
- 2.66. Арзуманова Л. Л. Денежное обращение и история его развития (финансово-правовой аспект): монография / под ред. Е. Ю. Грачевой. М.: Проспект, 2013. 264 с.
- 2.67. Арин О. А. Правда и вымыслы о царской России: конец XIX – начало XX в. М.: ООО «Ленанд», 2009. 140 с.
- 2.68. Арсентьев Н. М. Дилемма индустриализации России в XIX в. *Экономическая история*. 2017 № 3 (38). С. 31-49.
- 2.69. Арсентьев Н. М. Бородкин Л. И., Бокарев Ю. П. [и др]. Проблема модернизации России в XIX–XX вв.: теоретико-методологические подходы, исследовательский опыт». *Экономическая история*. 2007. № 5. С. 3-23.
- 2.70. Арсентьев В. М. Экономическое развитие России в XIX – начале XX века: опыт применения модернизационной парадигмы. *Экономическая история*. 2010/2. № 9. С. 4-18.
- 2.71. Арсентьев Н. М. Дилемма индустриализации России в XIX в. *Экономическая история*. 2017. № 3 (38). С. 31-49.
- 2.72. Байбииков В. Ю. Банковская реформа 1894 г. в оценке консервативной печати. *Вестник Самарского государственного экономического университета*. 2014. № 5 (115). С. 97-102.
- 2.73. Банковые долги и положение губерний. СПб., 1866. 34 с.
- 2.74. Баранский Е. А. Краткий исторический очерк государственного хозяйства России периода империи. СПб., 1913.
- 2.75. Баринова Е. П. Деятельность крестьянского и дворянского банков в оценке дворянства. *Самарский земский сборник*. 2006. № 1-2. С. 135-138.

- 2.76. Безобразов В. П. Государственные доходы. Теоретические и практические исследования. СПб., 1868. 72 с.
- 2.77. Белявский Ф. Исторический очерк развития государственного контроля в России. М., 1919. 61 с.
- 2.78. Берлин П. А. Русская буржуазия в старое и новое время. М.: «Книга», 1922. 308 с.
- 2.79. Блех И. И. Устройство финансового управления и контроля в России в их историческом развитии. СПб., 1895. 211 с.
- 2.80. Блюх И. С. Финансы России XIX столетия. История – статистика. В 4-х т. Т.1. СПб.: Тип. М. М. Стасюлевича, 1882. 431 с.
- 2.81. Блюмин И. Г. Очерки экономической мысли в России в первой половине XIX в. М.: Академия наук СССР, 1940. 289 с.
- 2.82. Бовыкин В.И. Зарождение финансового капитала в России. М.: МГУ, 1967. 295 с.
- 2.83. Бовыкин В. И., Петров Ю. А. Коммерческие банки Российской империи. М., 1994. 320 с.
- 2.84. Бовыкин В. И. Финансовый капитал в России накануне Первой мировой войны. М., РОССПЭН, 2001. 320 с.
- 2.85. Бовыкин В. И. Формирование финансового капитала в России. Конец XIX в. – 1908 г. / Под ред. В.Я. Лаверычева. М.: «Наука», 1984. 246 с.
- 2.86. Боголепов М. И. Военные займы и народные сбережения. *Военные займы: сборник статей*. Петроград: Типография «Правда», 1917. С. 103-115.
- 2.87. Боголепов М. И. Государственный долг. СПб., 1910. 197 с.
- 2.88. Боголепов М. И. Государственное хозяйство (1892–1903). История России в XIX веке. М., 1982. Т. VIII. [Репринтне видання].
- 2.89. Боголепов М. И. Финансы, правительство и общественные интересы. СПб., 1907. 333 с.
- 2.90. Божерянов И. Н. Граф Егор Францевич Канкрин. Его жизнь, литературные труды и двадцатилетняя деятельность управления Министерства финансов. СПб.: Издание гр. И. Канкрина, 1897. 249 с.

- 2.91. Большаков А. М., Рожков Н. А. История хозяйства России Л.: Госиздат, 1925. Вып. 2. 211 с.
- 2.92. Большакова О. В. Бюрократия и великие реформы в России (60–70-е гг.) современная англо-американская историография. М., 1996. 53 с.
- 2.93. Борисов С.М. Золото в экономике современного капитализма. М.: Финансы СССР, 1984. 479 с.
- 2.94. Боровой С. Я. Кредит и банки России: (Средина XVII в.–1861 г.) М.: Госфиниздат, 1958. 288 с.; 22 см.
URL: <https://www.slideshare.net/Callfemida/ss-10886581>
- 2.95. Бочковский Ф. И. Организация государственного контроля в России сравнительно с государствами Западной Европы. СПб., 1895. 118 с.
- 2.96. Боханов А. Н. Коллекционеры и меценаты в России. М.: Наука, 1989. 192 с.
- 2.97. Братцев Н. А. К ответу. *Мысль*. 1906. № 1, от 1 июля.
- 2.98. Бржесский Н. К. Государственные долги России. СПб., 1884. 172 с.
- 2.99. Бровер І. М. Україна на переломі до промислового капіталізму. Соціально-економічні нариси і матеріали. К.: «Пролетар». 1931. Т. 1. 174 с.
- 2.100. Бугров А. В. Государственный банк Российской империи: из истории милиорационного кредита. *Деньги и кредит*. 2014. № 1. С. 66-68.
- 2.101. Бунге Н. Х. Замечания министра финансов на записку тайного советника Смирнова, озаглавленную: «Современное состояние наших финансов, причины упадка их и средства к улучшению нашего государственного хозяйства». СПб.: Типография В. Киршбаума, 1886. 79 с.
- 2.102. Бунге Н.Х. Государственное счетоводство и финансовая отчетность в Англии. СПб., 1890. 95 с.
- 2.103. Бунге Н. Х. О восстановлении металлического обращения в России. К., 1877. 32 с.
- 2.104. Бурбанк Д. Новые течения в американской историографии о России: власть и культура. *Исторический ежегодник*. США: Мичиганский университет, 1997. С. 60-68.
- 2.105. Бутовский А. О государственной отчетности Франции. М., 1858. 67 с.

- 2.106.Бурышкин П. А. Москва купеческая. М.: Высшая школа, 1991. 352 с.
- 2.107.Ванаг Н. Н. Финансовый капитал в России накануне мировой войны. М. 1925. 57 с. – URL: <https://dlib.rsl.ru/viewer/01000888866#?page=30>
- 2.108.Ванаг Н. Н. Финансовый капитал в России накануне мировой войны: Опыт ист.-экон. исслед. системы финансового капитала в России; Ин-т истории коммунист. акад. при ЦИК СССР. 3. перераб. изд. Харьков: Пролетарий, 1930. 252 с. – URL: <https://dlib.rsl.ru/viewer/01000888866#?page=30>
- 2.109.Ванаг Н., Томсинский С. Экономическое развитие России. Эпоха промышленного капитализма [изд–е 3–е]. М.: Госиздат, 1928. Вып. 1. 365 с.
- 2.110.Варшавчик М. Я. Джерела історіографічні. *Джерелознавство історії України*. К. 1998. С. 26.
- 2.111.Василевский И. Р. Государственный контроль как охранитель народных интересов за границей и в России. СПб., 1907. 88 с.
- 2.112.Васильев А. В. Военный бюджет и реорганизация армии. Вопросы государственного хозяйства и бюджетного права. Вып. I. СПб., 1907.
- 2.113.Васильев П. Г., Ширкевич Н. А. Финансовый контроль в СССР. М.: ВЗФЭИ, 1960. 34 с.
- 2.114.Васильчук Г.М. Радянська Україна 20–30-х рр.: сучасний історіографічний дискурс. Запоріжжя: Запорізький національний університет, 2008. 314 с.
- 2.115.Вдовин В.А. Крестьянский поземельный банк (1883–1885). М.: Госфиниздат, 1959. 107 с.
- 2.116.Вебер К.К. Нужды нашего народного хозяйства. СПб., 1892.
- 2.117.Везерфорд Дж. История денег: Борьба за деньги от песчаника до киберпространства / пер. с англ. Т. Сулицкой, И. Сиснёва. М.: ТЕРРА–Книжный клуб, 2001. 320 с.
- 2.118.Венгерська В. О. Формування кредитно банківської системи на Правобережній Україні (Кінець XVIII–початок XX ст.); [відповідальний ред. В.Г. Сарбей]. К., 1997. 43 с.
- 2.119.Вертеловский А. Ф. Реформы императора Александра II. Харьков, 1880. 46 с.
- 2.120.*Вестник Европы*. 1889. январь. С. 386-387.

- 2.121. Вессель Н. Х. Наша новая государственная финансовая деятельность. СПб., 1884. 370 с.
- 2.122. Вессель Н. Нормальный государственный бюджет. *Русский Вестник*. 1885. № 1.
- 2.123. Виговська Н. Г. Державний фінансовий контроль в командно-адміністративній та ринковій економіці: порівняльний аспект. *Міжнародний збірник наукових праць*. Випуск 2(11). С. 56-64. – URL : <http://pbo.ztu.edu.ua/article/viewFile/67227/62872>
- 2.124. Витвицкая Т. П. Государственные кредитные установления Российской империи XVIII-XIX вв. *Историко-экономический альманах*. М., 2004. С. 205-221.
- 2.125. Витте С.Ю. Национальная экономия и Фридрих Лист. Типография "Киев. слова". Киев, 1889. – URL: http://az.lib.ru/w/witte_s_j/text_1889_nacionalnaya_economia_i_fridrich_list.shtm
1
- 2.126. Власенко В. Є. Грошова реформа в Росії. 1895–1898. К., 1949. 217 с.
- 2.127. *Военные займы*: Сб. статей. / Под ред. М.И. Туган-Барановского. Пг., 1917.
- 2.128. Водотика С. Г. Нариси історії історичної науки УСРР 1920-х років. Київ–Херсон, 1998. 171 с.
- 2.129. Волков Е. З. Динамика народонаселения СССР за восемьдесят лет. М., 1930. 67 с.
- 2.130. Волна безденежья. *Неделя*, от 10.10.1895.
- 2.131. Всеволодов А. Наши госдоходы нынче и 50 лет назад. *Промышленность и торговля*. 1913. № 19.
- 2.132. Вышнеградский А., Оль П. Международный расчетный баланс России. Платежный баланс за 1888–1895 гг. СПб., 1895.
- 2.133. Гагемейстер Ю. А. Теория налогов, примененная к государственному хозяйству. М., 1852. 118 с.
- 2.134. Галенкампф М. Военное хозяйство в нашей и иностранных армиях в мирное и военное время. Т. 1-2. СПб., 1880.

- 2.135. Гаттенбергер К.К. Влияние русского законодательства на производительность торгового банковского кредита. Х.: Унив. Тип-я, 1870. 159 с.
- 2.136. Гаупт О. Денежное обращение и монетарная статистика больших государств. Русское экономическое обозрение. 1898. № 4. С. 2-10.
- 2.137. Гензель П., Соколов А. Финансовая реформа в России. Ч. I. 1916.; Ч. III. 1917.
- 2.138. Геращенко В. В. Россия и деньги. Что нас ждет? М.: Астрель, 2009. 221 с.
- 2.139. Гильдебранд Б. Политическая экономия настоящего и будущего. СПб.: Тип-я В. Безобразова, 1860. 280 с.
- 2.140. Гиндин И. Ф. Государственный банк и экономическая политика царского правительства: 1860–1892. М., 1960. 416 с.
- 2.141. Гиндин И. Ф. Русская буржуазия в период капитализма: ее развитие и особенности. *История СССР*. 1963. № 2. С. 37-41.
- 2.142. Гиндин И. Ф. Русские коммерческие банки: Из истории финансового капитала в России. М., 1948. 452 с.
- 2.143. Глисон Э. Великие реформы в послевоенной историографии. *Великие реформы в России. 1856–1874*: Сборник /под ред. Л.Г. Захаровой, Б. Эклофа, Дж. Бушнелла. М.: Изд-во Московского ун-та, 1992. 336 с.
- 2.144. Головачев А. А. Десять лет реформ. СПб., 1872. 404 с. С. 67-146.
- 2.145. Головин К. Наша финансовая политика и задачи будущего 1887–1898. СПб.: Тип-я Д. Чичинадзе, 1889. 274 с.
- 2.146. Голополосов А. И. Роль государственного контроля и основные принципы его деятельности. М., 1919.
- 2.147. Гольский М. Взгляды на положение наших финансов. СПб., 1856. 64 с.
- 2.148. Гольцев В. Государственное хозяйство во Франции XVII века. М., 1878.
- 2.149. Государственный банк. Краткий очерк деятельности за 1860–1910 годы. СПб., 1910. 156 с.
- 2.150. Государственный банк. *Русский вестник*. 1891. Т. 215, июль. С. 335-336.
- 2.151. Государственный контроль 1811–1911. СПб., 1911. 358 с.
- 2.152. Государственный контроль. *Вестник Европы*. 1889, январь. С. 386-387.

- 2.153. Готтрелл П. Значение великих реформ в истории экономики России. *Великие реформы в России. 1856–1874: Сборник* / под ред. Л.Г. Захаровой, Б. Экклофа, Дж. Бушнелла. М.: Изд-во Московского ун-та, 1992. 336 с. С. 106-126.
- 2.154. Градовский А. Д. Начала русского государственного права. Т.2. СПб., 1887. 284 с.
- 2.155. Гроші України / Шуст Р. М., Крижанівський А. Л., Целуйко О. П. та ін. Х.: Фоліо, 2011. 503 с. / (англ. та укр. мовами).
- 2.156. Грузицкий Ю. Л. Первая банковская реформа в России. *Финансы и кредит. / Раздел: Страницы истории*, 2003. 11(125). С. 55-64.
- 2.157. Гурьев А. Денежное обращение в России в XIX столетии. Исторический очерк. СПб., 1903. 253 с.
- 2.158. Гурьев А. Записка о промышленных банках. СПб.: Тип-я В. Киршбаума, 1900. 42 с.
- 2.159. Гурьев А. Н. К реформе Государственного банка, СПб.: Тип-я А. Суворина, 1893. 159 с.
- 2.160. Гурьев А. Реформа денежного обращения. СПб., 1896. Ч. 2., Вып. 1. 268 с.
- 2.161. Гусаков А., Лабазов В., Свешников М. Денежное обращение и кредит СССР. М.: Госфиниздат, 1960. 304 с.
- 2.162. Гусаков А. Д. Очерки по денежному обращению России накануне и в период Октябрьской социалистической революции. М.: Госфиниздат, 1946. 123 с.
- 2.163. Дагаев И.В. Государственный контроль, его задачи и деятельность. М.: 1-я гос. Тип-я, 1918. 22 с.
- 2.164. Джевонс У. Ст. Деньги и механизм обмена / пер. с англ. Челябинск: Социум, 2006. 192 с.
- 2.165. Добкин Л. З. Рубль был устойчивой валютой. *Деньги и кредит*. 1996. № 8. С. 63-68.
- 2.166. Долинский В. О средствах к устранению экономических и финансовых затруднений в России. СПб.: «Общественная польза», 1868. 223 с.
- 2.167. Дружинин Н. М. Социально-экономическая история России. М.: Наука, 1987. 423 с.

- 2.168.Друян А. Д. Очерки по истории денежного обращения в России в XIX в. М., 1941. 125 с.
- 2.169.Думова Н. Г. Новые тенденции в современной зарубежной историографии. *Новейшие исследования по истории России периода капитализма в советской и зарубежной историографии.* М., 1985. С. 77-87.
- 2.170.Думова Н. Московские меценаты. М.: Молодая гвардия, 1992. 336 с.
- 2.171.Дьячков А. Н., Узденников В. В. Монеты России и СССР. Определитель. М.: Советская Россия, 1978. 650 с.
- 2.172.Дядиченко В. А., Лось Ф. С., Сарбей В. Г. Розвиток історичної науки в Українській РСР. К.: Наукова думка, 1970. 80 с.
- 2.173.Евзлин З. Н. Бюджетный контроль и государственная отчетность. Л.: Наука и школа, 1928. 169 с.
- 2.174.Евреинов В. А. Реформа денежного обращения. СПб.: Тип-я П. Сойкина, 1896. 44 с.
- 2.175.*Ежегодник Министерства финансов.* Вып. 1898. СПб., 1899. 453 с.
- 2.176.Езерский Ф. В. Нужды Государственного контроля. М., 1905. 71 с.
- 2.177.Емельянова И. А. Высшие органы государственной власти и управления России в дореформенный период. Казань: Изд-во Казанского ун-та, 1962. 46 с.
- 2.178.Ерошкин Н. П. История Государственных учреждений дореволюционной России. М., 1983. 352 с.
- 2.179.Жвалюк В. Р. Податкові органи Російської імперії в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст.: Організаційно-правові засади діяльності /за наук. ред. проф. О.Н. Ярмиша. К.: Атіка, 2001. 176 с.
- 2.180.Заблоцкий-Десятовский А. П. Обзорение государственных доходов России. СПб., 1868. 662 с.
- 2.181.Заблоцкий-Десятовский А. П. Финансовое управление и финансы Пруссии. Ч.2. СПб., 1871. 1006 с.
- 2.182.Задерштедт И. Опыт исследования формального порядка финансового хозяйства. Вып. 1. Бюджет Франции. Казань, 1884.

- 2.183. *Журнал гражданского и уголовного права*. Издание С.-Петербургского Юридического Общества. Кн. 10. 1884. С. 147-158.
- 2.184. Заемщики взаимного и поземельного кредита и Дворянский банк. *Московские ведомости*. 1885. № 118.
- 2.185. Заемщики взаимного и поземельного кредита и Дворянский банк. *Русский вестник*. 1886. Т. 183, май. С. 47-72.
- 2.186. Записка А. М. Княжевича Александру II «О настоящем положении государственных финансов» *Судьбы России. Проблемы экономического развития страны в XIX–начале XX вв.* СПб.: Спас–Лики России, 2007.
- 2.187. Захарова Л. Г. Самодержавие, бюрократия и реформы 60-х годов XIX в. в России. *Вопросы истории*. 1989. № 10. С. 3-24.
- 2.188. Захарова Л. Г. Самодержавие и реформы в России. 1861–1874 (к вопросу о выборе пути развития) *Великие реформы в России. 1856–1874*. Сб. ст. / под ред. Л.Г. Захаровой, Б. Эклофа, Дж. Бушнелла. М, 1992. С. 24-43.
- 2.189. Зевелев А. И. Методология и метод в историографическом исследовании. *Проблемы истории русского общественного движения и исторической науки*. М.: «Наука», 1981. 343 с. С. 163-169.
- 2.190. Золотарев Н.А. Из истории Государственного контроля. *Контроллинг*. 1994. № 2. С. 26-33.
- 2.191. Иглтон К., Уильямс Дж. Деньги. История цивилизаций / пер. с англ. А. Гарькавого. М.: Издательство ФАИР, 2011. 272 с.
- 2.192. Из жизни и печати. *Русский вестник*. 1891. Т. 215, июль С. 335-336.
- 2.193. Из жизни и печати. *Русский вестник*. 1885. Т.175, январь, С. 448.
- 2.194. Из жизни и печати. *Русский вестник*. 1885. Т. 180, ноябрь. С. 517.
- 2.195. Из жизни и печати. Предположенные преобразования в устройстве и деятельности Государственного банка. *Русский вестник*. 1993, Т. 225, март. С. 372-375.
- 2.196. Исаев А. А. Наши финансы и подоходный налог. СПб., 1887. 144 с.
- 2.197. Исаев А. А. Очерк теории и политики налогов. СПб., 1887. 175 с.
- 2.198. Исаев А. А. Пропорциональные или прогрессивные налоги. СПб., 1885. 121 с.

- 2.199.История Правительствующего Сената за двести лет (1711–1911). [в 5 т]. СПб., 1911. Т.1. 722 с., Т.2. 806 с., Т. 3. 712 с., Т. 4. 529 с., Т.5. 224 с.
- 2.200.Історія РСІ. Сайт Рахункової палати України. – URL: <http://www.ach.gov.ru/about/history/2028.php>
- 2.201.Историография истории России до 1917 года [в 2 т.]. Т. 2 /под ред. М. Лачаевой. М., 2004. 383 с.
- 2.202.Историография истории СССР [под ред. В.Е. Иллерицкого]. М.: Изд-во социально-экономической литературы, 1961. 509 с.
- 2.203.Историография истории УССР / под ред. Хмель И.С. К.: «Наукова думка». 1986. 555 с.
- 2.204.История русской экономической мысли / под ред. А.И. Пашкова, Н.А. Цгаолова]. Т. II. Ч. 1.: Эпоха домонополистического капитализма. М.: Соцэкгиз, 1959. 526 с.; Ч.2. 1960. 676 с.
- 2.205.История СССР С древнейших времен до наших дней: [в 12 т.]. Т. 5. М., 1968. С. 364.
- 2.206.История Украинской ССР [в 2 т.] / под ред. Дядиченко В.А., Касименко А.К. К.: Изд-во Академии наук УССР, 1956. Т. 1. 836 с.
- 2.207.Історія золотого монометалізму. Офіційний сайт Банку Франції. – URL: <https://www.banque-france.fr/>
- 2.208.Касатонов В. Два сценария Ротшильдов: золотой стандарт или большая война. *Вся правда*. – URL: <http://allpravda.info/content/2877.html>
- 2.209.Касатонов В. Золотой стандарт или бумажные деньги. – URL: http://www.finnews.ru/cur_an.php?idnws=19533
- 2.210.Кауфман И. И. Кредит, банки и денежное обращение. СПб., 1873. 662 с.
- 2.211.Кауфман И. И. Серебряный рубль в России. От его возникновения до конца XIX века. СПб.: Тип-я Б. Вольфа, 1910. 271 с. – URL: <https://www.on-island.net/History/Kaufman/SerRubl/vol1bw.pdf>
- 2.212.Кауфман И. Статистика государственных финансов России 1862–1864 гг. СПб., 1886.
- 2.213.Кафенгауз Б. Б. Купеческие мемуары. Общество изучения Московской

- области. Труды. М. 1928. С. 105-128.
- 2.214. Кашкаров М. Денежное обращение в России. СПб., 1898. Т. II. 72 с.
- 2.215. Кашкаров М. Статистическое исследование. СПб., 1903. Т. II.
- 2.216. Кашкаров М. Финансовые итоги последнего десятилетия (1892–1901 гг.). СПб., 1902. 342 с.
- 2.217. Кейзерлинг А. Ф. Гр. Е. Ф. Канкрин. *Русский Архив*. 1866. № 1. С. 113-126.
- 2.218. Кейнс Дж. М. Общая теория занятости, процента и денег /пер. с англ. В. Г. Гребенникова и др.; общ. ред. А. Г. Милейковского и И. М. Осадчей. М.: Прогресс, 1978. 494 с.
- 2.219. Кизеветтер А. История России в XIX веке. М. Ч. 2. 1909–1910. 215 с.
- 2.220. Кисмина Е. В., Благочиннова Н. А. Государственный банки в системе кредита Российской империи второй половины XIX – начала XX вв. *Вестник Самарского государственного экономического университета*. 2014. № 5 (115). С. 103-111.
- 2.221. Коваленко Л. А. Історіографія історії Української РСР. Від найдавніших часів до Великої жовтневої соціалістичної революції. К.: Вища школа, 1983. 216 с.
- 2.222. Кованько П. Главнейшие реформы, проведенные Н.Х. Бунге в финансовой системе России. К.: Тип-я Императорского ун-та Св. Владимира, 1901. 448 с.
- 2.223. Козлов В. Историк и перестройка. *Страницы истории КПСС: Факты. Проблемы. Уроки*. М.: Высшая школа. 1988. С. 128 – 151.
- 2.224. Кокорев В. А. Экономические провалы М.: Общество купцов и промышленников России, 2005. 336 с. – URL: http://reosh.ru/wp-content/uploads/2014/10/Kokorev_V_A_-_Ekonomicheskie_provaly_-_2005.pdf
- 2.225. Колесник І. Українська історіографія (XVIII–початок XX століття). К., 2000. 180 с.
- 2.226. Коняев А. И. Буржуазная реформа государственного контроля в России. *Вестник государственного контроля*. 1948. № 2. С. 37-47.
- 2.227. Коняев А. И. Финансовый контроль в дореволюционной России. Очерки истории. М.: Госфиниздат, 1959. 164 с.

- 2.228. Копшицер М. С. Мамонтов. М.: Искусство, 1972. 254 с.
- 2.229. Корелин А. П. Витте и бюджетно-финансовые реформы в России конца XIX – начала XX в. *Отечественная история*. 1999. № 3.
- 2.230. Корелин А. П. Дворянство и торгово-промышленное предпринимательство в пореформенной России 1861-1904 гг. *Исторические записки*. Т.102. М., 1978. С. 128-152.
- 2.231. Корелин А. П. Сельскохозяйственный кредит в России в конце XIX начал XX века. М.: Наука, 1988. 262 с.
- 2.232. Корнилов А. А. Курс истории России XIX века. М., 1914. Ч. 2. 272°с.
- 2.233. Коцур В. П. Історичні дослідження: упереджені та об'єктивні оцінки (соціальні зміни і політичні процеси в Україні 1920-х–30-х рр.: історіографія) К.: Наукова думка, 1998. 505 с.
- 2.234. Кремяновский М. М. Государственный контроль в России за сто лет. *Вестник Европы*. 1915. №7. С. 113-142.
- 2.235. Кремяновский М. М. Государственный контроль в России за сто лет. *Вестник Европы*. 1915. №8. С. 135-158.
- 2.236. Кудряшов В. Русская общественная мысль в поисках национальной идентичности: зарождение русского национализма (вторая половина XIX в.). *Русин*. 2014. № 4(38). С. 117-129.
- 2.237. Кулишер И.М. История русской торговли. Пг.: Атеней, 1923. 317 с.
- 2.238. Куломзин А., Рейтерн-Нольке В. Михаил Христофорович Рейтерн. Биографический очерк с приложением из посмертных записок М.Х. Рейтерна. СПб., 1910. 67 с.
- 2.239. Кун Е. Опыт сравнительного исследования налогового бремени в России и других странах Европы. М., 1913. 52 с.
- 2.240. Куприянова Л. В. Города Северного Кавказа во второй половине XIX века. К проблеме развития капитализма вширь. М., 1981. 214 с.
- 2.241. Лаверычев В. Я. Крупная буржуазия в пореформенной России (1861–1900). М., 1974. 252 с.
- 2.242. Лаверычев В. Я. Монополистический капитал в текстильной

- промышленности России (1900–1917). М., 1963. 423 с.
- 2.243. Лексис В. Восстановление металлического обращения в России. *Русское экономическое обозрение*. 1898. № 2. С. 39-40.
- 2.244. Лексис В. К вопросу о реформе денежного обращения [Письмо в редакцию]. *Биржевые ведомости*. 1896. № 95, от 06 апреля.
- 2.245. Ленин В.И. *Полное собрание сочинений*. Т. 11. Изд–е 3-е. М., 1960. С. 429.
- 2.246. Ленин В.И. *Полное собрание сочинений*. Т. 7. Изд–е 3-е. М., 1960. С. 175.
- 2.247. Ленин В.И. *Полное собрание сочинений*. М.: Политиздат, 1960. Т. 5. Изд–е 4. С. 306; С. 304-305.
- 2.248. Ленин В.И. Развитие капитализма в России. *Полное собрание сочинений*. М.: Политиздат, 1971. Т. 3. 665 с.
- 2.249. Локоть Т. В. Бюджетная и податная политика России. М.: Тип-я И.Д. Сытина, 1908. 128 с.
- 2.250. Лортикян Э. Л. История экономических реформ. Мировой опыт второй половины XIX – XX вв. Харьков: Консум, 1999. 288 с.
- 2.251. Львов Д. М. Двадцатипятилетие преобразованного Государственного контроля. *Счетоводство*. 1889. № 7. С. 10-38.
- 2.252. Львов Д. М. Очерк развития кассовых и контрольных учреждений в России за истекшее 25-летие. *Счетоводство*. 1889. № 18. С. 2-54.
- 2.253. Макшеев Ф. А. Военное хозяйство в мирное время. СПб.: Тип. Тренке и Фюсно, 1913. 422 с.
- 2.254. Мамонтов С. И. О железнодорожном хозяйстве в России. М., 1909.
- 2.255. Мамоян С. Ч. Банківська реформа другої половини XIX століття в сучасному історіографічному дискурсі. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя: ЗНУ, 2018. Вип. 51. С. 157-163.
- 2.256. Мамоян С. Ч. Грошова реформа 1895–1897 років на теренах Російської імперії в оцінках О.Д. Нечволодова. *Історія науки і біографістика. Електронне наукове фахове видання*. 2018. № 3. (Порядковий номер автора 6). – URL: <http://inb.dnsgb.com.ua/2018-3/index.html>

- 2.257.Мамоян С.Ч. Реформи фінансової системи Російської імперії в оцінках підприємця і мецената В.О. Кокорєва. *Science and Education a New Dimension. Humanities and Social Sciences*. VI (27), I. 168, June, 2018. С. 26-30. URL: <http://journals.indexcopernicus.com/Science+and+Education+a+New+Dimension,p24782048,3.html>
- 2.258.Мамоян С. Ч. Фінансові реформи II половини XIX століття в Російській імперії: історико-історіографічна періодизація. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя: ЗНУ, 2018. Вип. 50. С. 371-375.
- 2.259.Марфунин А. С. История золота. М.: Наука, 1987. 248 с.
- 2.260.Мельникова А. С., Узденников В. В., Шиканова И. С. Деньги в России. История русского денежного хозяйства с древнейших времен до 1917 г. М.: ООО Издательство Стрелец, 2000. 224 с.
- 2.261.Мигулин П. П. Настоящее и будущее русских финансов. СПб., 1907. 430 с.
- 2.262.Мигулин П. Наша банковская политика (1829–1903). Опыт исследования. Харьков: Тип-я «Печатное дело» кн. К. Н. Гагарина, 1904. 440 с.
- 2.263.Мигулин П. Реформа денежного обращения въ России и промышленный кризисъ (1893–1902). Харьковъ: Типо-Литографія “Печатное Дело” кн. К. Н. Гагарина, 1902. 328 с.
- 2.264.Мигулин П. П. Экономический рост Русского государства за 300 лет (1613–1912). М.: Тип-я И.Д. Сытина, 1913. 223 с.
- 2.265.Мизес Л. фон. Теория денег и кредита /пер. с англ. и нем. под ред. и с комм. Гр. Сапова. Челябинск: Социум, 2012. 808 с. [1912., Репринтне видання].
- 2.266.Микеладзе П. В. Тяжесть обложения в иностранных государствах. М., 1928.
- 2.267.Милль Дж. Ст. Основания политической экономии съ некоторыми применениями къ общественной философии. Киевъ: Типографія И. И. Чоколова, 1896. 866 с.
- 2.268.Митрофанов В. М. Государственный финансовый контроль в дореволюционной России. *Финансы СССР*. 1956. № 11.
- 2.269.Михалевский В. М. Очерки истории денег и денежного обращения. М., 1948.

Т.1. 219 с.

- 2.270. Михайлик А. Г., Осминина В. А., Тебиев Б. К. На страже государевой казны: Государственному финансовому контролю в России 350 лет. *Экономика и право*. 2003. № 4. С. 27-35.
- 2.271. Могильницкий Б. Г. История исторической мысли как предмет историографического исследования. *Проблемы истории общественной мысли и историографии. К 75-летию академика М.В. Нечкиной*. М.: Наука, 1976. 387 с.
- 2.272. Мондей К. Национальная идентичность и экономическая наука: Е.К. Канкрин в русском общественном сознании. *Вестник Санкт-Петербургского университета*. 2014. Серия 5. Вып. 3. С. 86-112.
- 2.273. Морозан В. В. История банковского дела в России (вторая половина XVIII – первая половина XIX века). СПб.: Книга, 2004. 244 с.
- 2.274. Мошенский С. З. Рынок ценных бумаг Российской империи. М. 2014. С. 119-123.
- 2.275. Мошков Ю. А. О содержании курса лекций по истории советской исторической науки. *Историография истории СССР: Проблемы преподавания и изучения: сборник научных трудов*. Калинин: КГУ, 1985. 165 с.
- 2.276. Муравьева Л. А. Золотой рубль С. Ю. Витте (О денежной реформе в России 1895–1898 гг.). *Деньги и кредит*. 2003. № 3. С. 67-74.
- 2.277. Накануне денежной реформы [редакционная статья]. *Неделя*. 1896, от 10 ноября.
- 2.278. Небрат В. В. Українська фінансова думка другої половини XIX – початку XX століть. К.: Ін-т екон. та прогнозув., 2007. 224 с.
- 2.279. Неккер Жак. Об управлении государственных доходов Французского королевства / Неккер Жак: [перевод с французского]. СПб., 1876.
- 2.280. Нечволодов А. Д. От разорения к достатку. Санкт-Петербург: Типография штаба войск Гвардии и Петербургского военного округа, 1906. – URL: https://reosh.ru/wp-content/uploads/2014/03/nechvolodov_ot_razorenia.pdf

- 2.281. О бюджете и единстве кассы. *Морской Сборник*. 1859. № 6. С. 2-4
- 2.282. О бюджете и единстве кассы. *Морской Сборник*. 1859. № 12. С. 2-5.
- 2.283. О денежной реформе. *Енисей*. 1896. № 54.
- 2.284. О денежной реформе. *Кавказ*. 1897. № 109, от 27 апреля.
- 2.285. Озеров И. Х. Как расходуются в России народные деньги? Критика русского расходного бюджета и Государственный контроль. По неизданным документам. Изд-е 2-е. М., 1907. 310 с.
- 2.286. Озеров И. Х. Основы финансовой науки: Бюджет. Формы взимания. Местные финансы. Государственный кредит. М.: ООО «ЮрИнфоР-Пресс», 2008. 622 с.
- 2.287. Озеров И. Х. Почему вопросы прямого обложения в Германии заслуживают внимания русского исследователя, и каковы должны быть приемы исследования. (Речь). М., 1900.
- 2.288. Озеров И. Х. Финансовая реформа в России. Откуда у нас государство берет деньги и на что их расходует. М., 1906. 150 с.
- 2.289. Озеров И. Х. Экономическая Россия и ее финансовая политика на исходе XIX и начале XX века. М., 1905. 259 с.
- 2.290. Оль П. В. Иностранные капиталы в России. Петроград, 1922. 404 с.
- 2.291. Оль П. В. Иностранные капиталы в народном хозяйстве довоенной России. М.; Л., 1925. 35 с.
- 2.292. Органы финансового контроля России. История Министерства финансов России. В 4 т. Т.1. 1903-1917 / Гл. ред. А.Л. Кудрин. М.: ИНФРА-М., 2002. С. 49-60.
- 2.293. Орлик С.В. Фінансова політика Російського уряду на окупованих територіях Галичини і Буковини в період Першої світової війни (1914-1917 рр.): монографія. Біла церква: Пшонківський О.В., 2018. 716 с.
- 2.294. Осминина В. А. Становление и развитие государственного финансового контроля в России XVII-XIX веков: Историко-экономическое исследование. М., 2004. 142 с.
- 2.295. Отечественная история. История России с древнейших времен до 1917 года.

Энциклопедия: [в 5 т.]. Т. 1. / [под ред. В.Л. Янина]. М.: БРЭ., 1994.

- 2.296. Очерки истории исторической науки в СССР. Т. 4. М.: Наука, 1966. 854 с.
- 2.297. Падейский Н. Финансы России на рубеже XVIII–XIX столетий. *Советские финансы*. 1944. № 6-7.
- 2.298. Пахомова Г. Н. Реформы государственного контроля. *Контроллинг*. 1994. № 2. С. 34-40.
- 2.299. Петлин Н. С. Назначение, устройство и очерк деятельности Государственного банка. СПб., 1892. С. 50-68.
- 2.300. Печерин Я. И. Исторический обзор росписей государственных доходов и расходов с 1803 по 1843 г. СПб., 1896. 211 с.
- 2.301. Пионтковский С. Очерки истории России в XIX–XX веках. М.: «Пролетарий», 1928. 190 с.
- 2.302. По вопросу о преобразовании Государственного банка. *Вестник финансов, промышленности и торговли*, 1893. № 8. С. 457-466.
- 2.303. Погребинский А. П. Государственно-монополистический капитализм в России. М.: Соцэкгиз, 1959. 266 с.
- 2.304. Погребинский А. П. Государственные финансы царской России в эпоху империализма. М., 1968. 168 с.
- 2.305. Погребинский А. П. Очерки истории финансов дореволюционной России (XIX–XX вв.). М.: Госфиниздат, 1954. 408 с.
- 2.306. Погребинский А. П. Финансовая реформа начала 60–х годов XIX века в России. *Вопросы истории*. 1951. № 10. С. 74-88.
- 2.307. Половников А. П. Торговля в старой России. М.: Госториздат, 1958. 100 с.
- 2.308. Полянский Ф. Я. Первоначальное накопление капитала в России. М.: Изд-во соц. экон. литературы, 1958. 416 с.
- 2.309. Понтович Э. Э. Казна и контроль. М., 1927. 135 с.
- 2.310. Понтович Э. Э. Финансовый контроль. Л.: Изд-во НКФ СССР, 1928. 107 с.
- 2.311. Понтович Э. Финансовый контроль в государствах Западной Европы. / Под ред. проф. С.А. Котляревского и проф. Э.Э. Понтовича. М.: Фин. Издат. НКФ СССР, 1928. 110 с.

- 2.312.Потульницький В. А. Україна і всесвітня історія: Історіософія світової та української історії XVII – XX століть. К., 2002. 480 с.
- 2.313.Пояснения тайного советника Смирнова на замечания министра финансов. *Русский вестник*, 1886. Т. 183, май. С. 471-472.
- 2.314.Проект денежной реформы [редакционная статья]. *Новое время*. 1896, от 15 марта.
- 2.315.Пторх П. А. Наше состояние финансов. СПб., 1881. 44 с.
- 2.316.Пушкарева В. М. История финансовой мысли и политика налогов М.: Инфа, 1996.
- 2.317.Пушкарева И., Степанов А. «Золотой» рубль в денежной системе России 1897–1917 гг. *Вопросы экономики*. 1992. № 12. С. 104-118.
- 2.318.Рабинович М. Реформа единства кассы и ее значение для государства СПб., 1887. 42 с.
- 2.319.[Ред. статистика] *Енисей*. 1896. № 54.
- 2.320.[Ред. статистика] *Кавказ*. 1897. № 109, от 27 апреля.
- 2.321.Рожков И. С., Мороз А. П. Золото: Историко-экономический очерк. Якутск: ЯГИЗ, 1963. 76 с.
- 2.322.Розинская Н. А. Становление Российского бюджетного законодательства. *Финансы*. 2009. № 2. С. 70-74.
- 2.323.Российские финансы: исторический взгляд и современность. *Сборник науч. трудов*. М.: ИЭ РАН, 2001.
- 2.324.Ротштейн А. О денежной реформе. *Петербургская газета*. 1896. № 75.
- 2.325.Рубльов О. Дослідження проблем тоталітарного минулого у сучасній українській історіографії: до постановки проблеми. *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. (Число 5): Історіографічні дослідження в Україні. Вип. 10. Об'єднаний випуск збірки наукових праць на пошану академіка В.А. Смолія (3 нагоди 25-річчя наукової діяльності та 50-річчя від дня народження)*; [у 2 ч.]. К., 2000. Ч. 2. С. 234-246.
- 2.326.Русская золотая валюта [редакционная статья]. *Биржевые ведомости*. 1897. № 313, от 18 ноября.

- 2.327. Рыбаков Ю. Я. Промышленная статистика России XIX в. М., 1976. 277 с.
- 2.328. Сакович В. А. Государственный контроль в России, его история и современное устройство в связи с изложением сметной системы кассового порядка и устройства государственной отчетности. Ч. 1. СПб., 1897. 358 с.
- 2.329. Сакович В. А. Государственный контроль в России, его история и современное устройство в связи с изложением сметной системы кассового порядка и устройства государственной отчетности. Ч. 2. СПб., 1898. 218 с.
- 2.330. Санцевич А. В. Предмет та об'єкт дослідження історіографії. *Український історичний журнал*. 1989. № 5. С. 32-33.
- 2.331. Сапилов Е. В. Госдоходы, расходы, налоги в дореволюционной России (1898–1914). М.: Институт экономики РАН, 2001. 28 с.
- 2.332. Сахаров А. Методология истории и историография. М.: Изд-во Московского ун-та, 1981. 216 с.
- 2.333. Сахаров А. М. О предмете историографических исследований. *История СССР*. 1974. № 3. С. 90-112.
- 2.334. Сенин А. Егор Канкрин «Я учил Россию не жить в долг». *Российская Федерация сегодня*. 1999. № 2. С. 60-61.
- 2.335. Сенявский А. С. Модернизационная парадигма в исследовании российской истории: «за» и «против». *Бюл. Науч. совета РАН по проблемам рос. и мировой экон. истории*. Саранск, 2008. № 5. С. 11-15.
- 2.336. Сен-Симон. Избранные произведения. М.-Л.: Изд-во академии наук СССР, 1948. – URL: https://issuu.com/asthenicsyndrome/docs/saint-simon_-_ouvrres_choisies1t
- 2.337. Скальковский К. А. Стоит ли поощрять русскую промышленность? С четырьмя таблицами колебаний вексельного курса в С.-Петербурге и в Нью-Йорке и различных фондов на С.-Петербургской бирже. / К.А. Скальковского и Д.М. Краевского. СПб.: изд. С.Ф. Соловьева; тип. А. Головачова, 1866. [4], 92 с.: 4 л. табл.
- 2.338. Скоморович І. Г. Грошові системи на українських землях: історія і теорія: монографія. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2011. 244 с.

- 2.339.Скоморович І. Г. Еволюція та функціонування грошової системи в Україні (теоретичні та історико-економічні аспекти): монографія. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2014. 518 с.
- 2.340.Скоморович І. Г. Функціонування грошових систем на основі золотого стандарту в кінці ХІХ та протягом ХХ ст. на українських землях / *Формування ринкових відносин в Україні : Збірник наукових праць*, 2012. Вип. 3. С. 8-15.
- 2.341.Смирнов А. Г. О некоторых вопросах историографии реформ 60-х годов ХІХ века. *История государства и права*. 2008. № 16. С. 17-19.
- 2.342.Смирнов Н. П. Объяснения тайного советника Смирнова на замечания господина министра финансов, сделанные по поводу записки «Современное состояние наших финансов, причины упадка их и средства к улучшению нашего государственного хозяйства». СПб., 1886. 53 с.
- 2.343.Смирнов Н. П. Современное состояние наших финансов, причина упадка их и средства к улучшению нашего государственного хозяйства. СПб.: Синодальная типография, 1885. 55 с.
- 2.344.Смирнов Н.П. Современное состояние наших финансов, причины упадка их и средства к улучшению нашего государственного хозяйства. Записка. /Замечания министра финансов на записку тайного советника Смирнова / Н.Х. Бунге. СПб., 1886.
- 2.345.Современная летопись – Новый заем («Московские ведомости» № 145). *Русский вестник*. 1886. Т.183. № 5. С. 470-472.
- 2.346.Современная летопись. *Московские ведомости*. 1885. № 3.
- 2.347.Современная летопись. *Московские ведомости*. 1885. № 4.
- 2.348.Современная летопись. *Московские ведомости*. 1885. № 12.
- 2.349.Современная летопись. Ссуды под хлеб. *Московские ведомости*. 1888. № 301.
- 2.350.Современная летопись («Московские ведомости»). *Русский вестник* 1885. Т. 175, январь. С. 448.
- 2.351.Соловьев Ю. Б. Франко-русский союз в его финансовом аспекте (1895-

- 1900 гг.). *Французский ежегодник*, 1961. М., 1962. С. 162-205.
- 2.352. Сорокина Ю. В. Финансовое управление и правовое регулирование финансовых отношений в России в XVIII – нач. XX вв. Воронеж, 2001. 208 с.
- 2.353. Спасский И. Русская монетная система. Ленинград, 1962. 225 с.
- 2.354. Ссуды под хлеб. *Русский вестник*. 1885. Т. 180, ноябрь. С. 517.
- 2.355. Сталин И. В. Вопросы ленинизма. Изд-е 11-е. М., 1939. 611 с.
- 2.356. Сталин И., Киров С., Жданов А. Замечания о конспекте учебника новой истории. К изучению истории. М., 1938. 24 с.
- 2.357. Статья редакции. *Экономические вести*. 1896, от 21 апреля.
- 2.358. Степанов В. Л. Николай Христианович Бунге. *Знание – сила*. 1992. № 2. С. 120.
- 2.359. Струмилин С. Г. Промышленные кризисы в России. *Проблемы экономики*. 1940. № 2. С. 127-132.
- 2.360. Судейкин В. Государственный банк, исследование его устройства, экономического и финансового значения. СПб., 1891. 520 с.
- 2.361. Судейкин В. Т. Замечательная эпоха в истории русских финансов: (очерк экономической и финансовой политики Н. Х. Бунге и И. А. Вышнеградского). / [соч.] Старого Профессора (псевд.). С.-Петербург: тип. Правительствующего сената, 1895. 106 с. – Авт. установлен по изд.: Масанов И. Ф. Словарь псевдонимов. М., 1958. Т. 3. С. 136.
- 2.362. Суслов М. Д. Политическая программа С.Ф. Шарапова. *Вестник Пермского государственного университета*, 2003. № 4 С. 100-111. – URL: <file:///C:/Users/User/Downloads/politicheskaya-programma-s-f-sharapova.pdf>
- 2.363. Селіхов Д. Аграрна криза в Російській імперії кінця XIX ст. як фактор впливу на становлення державних земельних банків у губерніях Наддніпрянської України. *Теорія і практика правознавства*. Вип. 1 (5). 2014. С. 1-11.
- 2.364. Тагирова Н. Ф. Нижегородско-Самарский земельный банк в Самарской губернии: из истории коммерческого кредитования сельской недвижимости в Российской империи второй половины XIX – начала XX в. *Вестник Самарского государственного экономического университета*. 2012. № 2.2.

(93). – URL: <https://journals.ssau.ru/index.php/hpp/article/view/3181>

- 2.365. Ткаченко А. О., Ткаченко І. В. Створення і діяльність банківських установ на території України: економіко-правовий аспект (XVIII століття – початок 30-х років XX століття). Суми: видавництво «Ярославна», 2014. 252 с.
- 2.366. Тормоза металлического обращения. *Неделя*, от 23.07.1895.
- 2.367. Туган-Барановський М. І. Основи політичної економії /науковий редактор, автор передмови і вступної статті С. М. Злупко. Львів: Видавничий центр Львівського національного університету імені Івана Франка, 2003. 628 с. [Репринтне видання].
- 2.368. Туган-Барановский М. И. Русская фабрика в прошлом и настоящем. СПб., 1898. Т. 1. 511 с.
- 2.369. Управленческая элита Российской империи (1802–1917). / Под ред. акад. А. Фурсенко. СПб.: Лики России, 2008. 520 с.
- 2.370. Уразова С. А. Волны реформ и контрреформ банковской системы России в динамике долгосрочных экономических циклов Н.Д. Кондратьева. *Финансовые исследования*. 2015. № 4 (49). С. 103-112.
- 2.371. Уразова С. А. Генезис банковской реформы России: системно-эволюционный аспект: монография. Ростов н/Д: Изд. Центр Ростовского гос. эконом. ун-та «РИНГ», 2007.
- 2.372. Уразова С. А. Эволюция банковской системы России: монография. Ростов н/Д: Изд. Центр Ростовского гос. эконом. ун-та «РИНГ», 2011. 450 с.
- 2.373. Устина Н. А. Крестьянский поземельный банк в Среднем Поволжье (1885–1917 гг.) Самара, 2003. 177 с.
- 2.374. Фадейкина Н. В., Демчук И. М. Банковская система Российской Империи в период великих реформ. *Сибирская финансовая школа: АВАЛЬ*. 2007. № 3. С. 108-118.
- 2.375. Финансовый контроль в государствах Западной Европы / Под ред. проф. С.А. Котляревского и проф. Э.Э. Понтовича. М.: Фин. Издат. НКФ СССР, 1928. 110 с.
- 2.376. Фридман Н. И. Война и государственное хозяйство России: *Вопросы мировой*

- войны*. Пг., 1915. С. 320-321.
- 2.377.Фридман Н. И. Наша финансовая система. М., 1905.
- 2.378.Хромов П. А. Экономическое развитие России в XIX–XX веках. 1800–1917. М.: Госполитиздат, 1950. 551 с.
- 2.379.Хрулев С. С. Финансы России в связи с экономическим положением ее населения. СПб., 1907.
- 2.380.Черменский Е. Д. Экономическое и политическое развитие России в 90–х годах XIX века. М.: ВПШ, 1951. 45 с.
- 2.381.Шавров Н. О причинах современного финансового и экономического состояния России и о средствах улучшения последнего. СПб., 1882. 237 с.
- 2.382.Шаравара Т. О. Реформи і контрреформи другої половини XIX – початку XX століття в Російській імперії: історіографія. К.: «Видавництво Ліра-К», 2011. 487 с.
- 2.383.Шаравара Т. О. Сучасна історіографія фінансових реформ Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Історія»*. 2010. № 103. С. 44-47.
- 2.384.Шарапов С. Бумажный рубль. М., 1895. 156 с.
- 2.385.Шарапов С. Ф. Цифровой анализ расчетного баланса России за пятнадцатилетие (1881–1895 гг.). Сделан на основе цифровых данных, собранных П. Олем. СПб., 1897.
- 2.386.Шевлоков В. З. Формирование институциональных основ финансового контроля государства. Нальчик, 2003. 205 с.
- 2.387.Шепелёв Л. Е. Е. Ф. Канкрин и торгово-промышленная политика финансового ведомства (1823–1844). Английская набережная, 4. *Ежегодник*. СПб., 2001. С. 145-226.
- 2.388.Шепелев Л. Е. Царизм и буржуазия во второй половине XIX века. Л.: «Наука», 1981. 274 с.
- 2.389.Шкарлупина Г. Д. Капиталистическая модернизация на Северном Кавказе (1861 – 1917 гг.). Москва-Берлин: Директ-Медиа, 2014. 248 с.
- 2.390.Шмидт С. О. О предмете советской историографии и принципах ее

- периодизации. *История СССР*. 1962. № 1. С. 94–104.
- 2.391. Шохин С. О. Бюджетно-финансовый контроль в России: Теория и практика. М.: Прометей, 1995. 64 с.
- 2.392. Ялбулганов А.А. Финансовый контроль как правовой институт: основные этапы развития. *Правоведение*. 2000. № 3. С. 84-92.
- 2.393. Янжул И. И. История финансового права. СПб., 1882.
- 2.394. Янжул И. И. Вопрос о государственном вмешательстве в область промышленности. М., 1895.
- 2.395. Яснопольский Л. Н. Государственные доходы и расходы. М., 1907. 29 с.
- 2.396. Яснопольский Н. П. Железные дороги из Малорусского края к Балтийскому морю. *Санкт-Петербургские Ведомости*. 1868. № 143.
- 2.397. Яснопольский Н. П. Об условиях торговли Юго-Западного края и Малороссии с северо-западными и в особенности польскими рынками. *Записки Императорского Русского Географического Общества*. Т. 1. СПб., 1873.
- 2.398. Яснопольский Н. П. О географическом распределении государственных доходов и расходов в России. Опыт финансово-статистического исследования. В 2-х частях. Ч. 1. Киев, 1890. 236; Ч. 2. Киев, 1898. 584 с.
- 2.399. Яснопольский Л. Н. Очерки русского бюджетного права. Ч. 1.: Исторический обзор составления наших государственных росписей и бюджетная реформа Татаринова. М., 1912. 413 с.
- 2.400. Яснопольский Н. П. Экономическая будущность юга России и современная его отсталость. *Отечественные Записки*, 1871.
- 2.401. Юровский В. Е. Министр финансов Е. Ф. Канкрин. *Вопросы истории*. 2000. № 1. С.140-145.
- 2.402. Aitchison, L., 1960. A History of Metals, 2 vols., Macdonald & Evans, London, 647 p.
- 2.403. Беренд И., Ранки Д. К вопросу промышленной революции в Восточной и Юго-Восточной Европе. *Studia Historica Academiae Scientiarum hungaricae*. 1970, № 62.

- 2.404. Berend I., Ranki D. Economic development in East-Central Europe in the 19th – 20th centuries. New York: Columbia University Press, 1974. 402 p.
- 2.405. Berend I., Ranki D. Underdevelopment in Europe in the context of East-West relations in the 19th century. *Studia Historica Academiae Scientiarum hungaricae*. 1980. № 158. – URL: <http://www.worldcat.org/title/studia-historica-academiae-scientiarum-hungaricae/oclc/801061657>;
- 2.406. Berend I., Ranki D. The European periphery and industrialization 1780–1914. L., N.Y. 1982. 180 p.
- 2.407. Black C. E. The dynamics of modernization: A study in comparative. N.Y., 1966. 207 p.
- 2.408. Blum J. Lord and Peasant in Russia, from the Ninth Century to the Nineteenth. 2d. Ed. Princeton. Princeton University Press. 1961 (1963). 656 p.
- 2.409. Gerschenkron A. Economic backwardness in historical perspective: A book of essays. Cambridge (Mass.): The Belknap Press of Harvard University, 1962. 456 p.
- 2.410. Gneist Rudolf. Gesetz und Budget [Закон і бюджет]. Berlin, 1879.
- 2.411. Gneist Rudolf. Die preussische Finanzreform [Прусська фінансова реформа. – пер. авт.]. P., 1881.
- 2.412. Dixon S. The Modernization of Russia 1676–1825. Cambridge: Cambridge University Press. 1999, 227 p.
- 2.413. Desmousseaux de Givré. Etudes sur le budget; Correspondence relative to the budgets of various countries / Cobden'club. Paris. 1877.
- 2.414. Dessary A. Grundzüge der österreichischen Finanzgesetzkunde [Основні риси австрійського фінансового законодавства. – пер. авт.]. Wien, 1856.
- 2.415. *Der Deutsche Oekonomist*. 1905. № 1178.
- 2.416. *Journal des économistes*. 1886. № 8. P. 253.
- 2.417. Crisp O. Russian Financial Policy and the Gold Standard of the End, of the Nineteenth Century. *Economic History Review*. 1953. Vol. 6, № 2. P. 159-160.
- 2.418. Kingston-Mann E. In Search of the True West. Culture Economics and Problems of Russian Development. Princeton, 1999. 301 p.
- 2.419. Lindsey S. The system of financial administration of Great Britain. London, 1922.

- 2.420. Lotz Walther. Die deutsche Staatsfinanzwirtschaft im Kriege. St-Berline, 1927.
- 2.421. M. le Mis d'Audiffret. Systeme financier de la France [Фінансова система Франції. – пер. авт.]. Paris, 1870.
- 2.422. Mamoian S. Monetary reform of the Russian empire in the historiography of the nineteenth – the beginning of the twentieth century. [Грошова реформа Російської імперії в історіографії другої половини ХІХ – початку ХХ століття]. *Східноєвропейський історичний вісник*. [Головний редактор В. Ільницький]. Дрогобич: Видавничий дім «Гельветика», 2018. Вип. 8. 216 с. С. 36-44.
- 2.423. Mamoian S. Banking reform and development of the banking system in the Russian empire in the second half of the XIX century: historiography. [Банківська реформа і розвиток банківської системи в другій половині ХІХ століття : історіографія]. *Переяславський літопис: зб. наук. статей*. Вип. 13 / [ред. колегія: Коцур В. П. (голов. ред.) та ін.]. Переяслав-Хмельницький, 2018. 296 с. С.108-113.
- 2.424. McKay J.P. Pioneers for profit: Foreign entrepreneurship and Russian industrialization 1885-1913. Chicago. L. 1970.
- 2.425. Merlin H. Progression comparée es budgets de l'état sous le second empire [Порівняння державних бюджетів за другої імперії. – пер. авт.]. Paris, 1869.
- 2.426. Netchvolodow A. L'Empereur Nicolas II et les juifs. Paris, 1924. 386 p.
- 2.427. Horn J. Le Bilan de l'Empire [Підсумки імперії. – пер. авт.]. Paris, 1869. 30 p.
- 2.428. Pintner W. Kankrin G. The Modern Encyclopedia of Russian and Soviet history /ed. by J. Wiecznsky. Gulf Bruze, Florida: Academic Internaptional Press. 1980, Vol. 15, p. 230–234.
- 2.429. Rawson D.-C. Russian rightists and the revolution of 1905. Cambridge, 1995.
- 2.430. Rostow W. W. The stages of economic growth: A non-communist manifesto. Cambridge (Mass), 1960. 324 p.
- 2.431. Rothbard M. N. Złoto, banki, ludzie – krótka historia pieniądza/tłum. W. Falkowski. Warszawa: Fijor Publishing, 2003. 178 s.
- 2.432. Siow G. E. The Years 1881 – 1894 in Russia: A Memorandum Found in the

papers. Commentary. Philadelphia. 1981.

- 2.433. Shwagrzyk J. A. Pieniądz na ziemiach polskich X–XX w. Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, Zakład Narodowy imienia Ossolińskich Wydawnictwo Wrocław, 1973. 360 s.
- 2.434. Truchy H. Les finances de guerre de la France. Paris, 1926.
- 2.435. Zeitschrift für Staats u. Volkswirtschaft, 1896. XXXV.
- 2.436. Wagner A. Ordnung des österr. Staatshaushalts [Облаштування австрійського державного господарства, – пер. авт]. Wien, 1863.
- 2.437. Weber Ad. Depositenbanken und Spekulationsbanken. 3.A. 1922. S.66.
- 2.438. Wójtowicz G., Wójtowicz A. Historia monetarna Polski. Warszawa: Twigger, 2003. 279 s.

3. ДИСЕРТАЦІЇ ТА АВТОРЕФЕРАТИ

- 3.439. Владимирова О. В. Государственный финансовый контроль России в XVII – XIX вв.: Историко-правовое исследование: автореф. дисс. ... канд. юр. наук. 12.00.01 – Теория и история права и государства; История правовых учений. Саратов, 2003. 26 с.
- 3.440. Водотика С. Г. Исторична наука УСРР 1920-х років: соціополітичні, науково-організаційні та концептуальні основи функціонування: автореф. дис. ... докт. іст. наук: 07.00.06 – Історіографія джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. К., 2001. 33 с.
- 3.441. Гущина Л. И. Формирование и предпринимательская деятельность крупной буржуазии Кубанской области и Черноморской губернии (1866-1913 гг.): автореф. дисс. ... канд. ист. наук. Ростов н/ Д, 1985. 23 с.
- 3.442. Ерощкин Н. П. Основные тенденции развития высшей государственности феодально-крепостнической России I половины XIX в.: дисс. докт. ист. наук. М., 1973. 518 с.
- 3.443. Жуйкова Т. Н. Государственная деятельность С.Ю.Витте (1880–1903 гг.): дисс. канд. ист. наук. Воронеж, 1995. 186 с. – URL:

<https://search.rsl.ru/ru/record/01000015321>

- 3.444. Зосимчук В. Н. С. Ю. Витте и модернизация России (1892-1903): дисс. канд. ист. наук. Ярославль, 1998. 295 с. – URL: <http://cheloveknauka.com/s-yu-vitte-i-modernizatsiya-rossii-1892-1903-gg>
- 3.445. Казанцев С. М. Реформы высших и центральных государственных органов Российской империи в начале XIX века.: дисс. канд. юр. наук. Л., 1981. 186 с.
- 3.446. Колесніков К.М. Українська історична наука та історіософія на рубежі XIX–XX століть: дис. канд. іст. наук. Дніпропетровськ, 1999. 204 с.
- 3.447. Конягин М. Ю. С. Ф. Шарапов: критика правительственного курса и программа преобразований. Конец XIX начало XX века: дисс. канд. ист. наук. М., 1995. 180 с.
- 3.448. Мельников М. В. Финансовая реформа С.Ю. Витте: дисс. канд. ист. наук. Владимир, 2000. 264 с.
- 3.449. Митрофанов В. М. Государственный финансовый контроль в дореволюционной России (1811–1917 гг.): автореф. дисс. ... канд. экон. наук. М., 1961. 23 с.
- 3.450. Митрофанов В. М. Государственный финансовый контроль в дореволюционной России (1811-1917 гг.): дисс. канд. экон. наук. М., 1961. 347 с.
- 3.451. Мохнаткин В. А. Финансовый контроль в системе государственного управления в России второй половины XIX – начала XX в.: историко-экономическое исследование: автореф. дисс. ... канд. экон. наук. Москва (РГГУ), 2009. 26 с.: ил.
- 3.452. Пасічник Н.О. Університетська фінансово-правова наука і освіта на терені України XIX – поч. XX ст.: дис. докт. іст. наук. Переяслав Хмельницький. 2018.
- 3.453. Платонова Н. В. Государственный контроль (фискалитет) в России и русское общество в первой четверти XVIII века: дисс. канд. ист. наук. М., 2000. 220 с.
- 3.454. Пушкарева В. М. История мировой и русской финансовой науки, и политики: дисс. Докт. экон. наук. М., 2004. 325 с.

- 3.455. Райский Ю. Л. Акционерные земельные банки во второй половине XIX – начале XX века: автореф. дисс. ... докт. ист. наук. Л., 1983. 33 с.
- 3.456. Рудовол И. П. Финансово-правовое регулирование казначейского исполнения бюджета: автореф. дисс. ... канд. юр. наук. Омск: Омский гос. ун-т, 2003. 25 с.
- 3.457. Скоморович І. Г. Еволюція та функціонування грошової системи в Україні: дис. докт. екон. наук. Львів, 2017. 548 с.
- 3.458. Смирнова О. А. Общественно-политическая жизнь России на рубеже XIX–XX вв. и дебаты о перспективах индустриального развития страны: дисс. канд. ист. наук. М., 1994. 297 с.
- 3.459. Ткаченко М. А. «Воспоминания» С. Ю. Вите. Вопросы источниковедческого анализа: дисс. канд. ист. наук. М., 1979. 210 с.
- 3.460. Федорченко В. П. Государственная и военно-политическая деятельность С. Ю. Витте (1892-1906): дисс. канд. ист. наук. М., 1997. 465 с.
- 3.461. Ялбулганов А. А. Организационно-правовые основы финансового контроля в Российской армии: XIX – начало XX в.: автореф. дисс. ... докт. юр. наук. 20.02.03 – Военное право; Военные проблемы международного права; Министерство обороны Российской Федерации. Военный университет. М., 1999. 43 с. – URL: <http://www.law.edu.ru/book/book.asp?bookID=85799>
- 3.462. Ялбулганов А. Л. Организационно-правовые основы финансового контроля в Российской Армии (XIX – нач. XX в.): дисс. докт. юр. наук. М., 1999. 523 с.

4. МЕМУАРИ І ЛИСТУВАННЯ

- 4.463. Алышевский Н. В. В память В. А. Татаринова: О прошлом и нынешнем устройстве гос. контроля в России: Заметки Николая Алышевского. Санкт-Петербург: тип. М. Эттингера, 1881. [2], 99 с.
- 4.464. Витте С. Ю. Избранные воспоминания 1849–1911 гг. В 3-х т. М.: Мысль, 1991. Т. 1. 708 с. [Репринтне видання].
- 4.465. Витте С. Ю. Воспоминания, мемуары: В 2 т. Т.1 / Предисл. М.И.Покровского; Вступ. замеч. И.В.Гессен; Предисл. гр. М.И.Витте. М.:

АСТ; Минск: Харвест, 2002. 799 с.

- 4.466. Витте С. Ю. Воспоминания, мемуары: В 2 т. Т. 2. М.: АСТ; Минск: Харвест, 2002. 798 с.
- 4.467. Канкрин Е. Ф. Граф Канкрин и его очерки политической экономии и финансов. СПб., 1894. 316 с.
- 4.468. Коковцов В. Н. Из моего прошлого. Париж Т. 2. 1933. 380 с.
- 4.469. Куломзін А., Рейтерн-Нольке В. Михаил Христофорович Рейтерн. Биографический очерк с приложением из посмертных записок М.Х. Рейтерна. СПб., 1910.
- 4.470. Ламанский Е. И. Статьи. Воспоминания. Письма. / Составители: А.В. Бугров, М.А. Елистратов М.: ООО «УП ПРИНТ», 2015. 376 с.
- 4.471. Лексис В. К вопросу о реформе денежного обращения [Письмо в редакцию]. *Биржевые ведомости*, от 06.04.1896. № 95.
- 4.472. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения / Письмо Маркса Н. Даниельсону, от 10.04.1879. [изд. 2-е]. М., 1951. Т. XXVII. С. 87.
- 4.473. Речи, произнесенные государственным контролером в общем собрании Государственного совета при утверждении государственных росписей на 1891–1894 гг. СПб., 1895. 20 с.
- 4.474. Сахарова Е. В. Василий Дмитриевич Поленов. Письма, дневники, воспоминания. М.-Л., 1948. 52 с.
- 4.475. Семевский М. И. Михаил Христофорович Рейтерн. К его портрету. СПб, 1889. 60 с.

5. ЕНЦИКЛОПЕДИЧНІ ТА ДОВІДКОВІ ВИДАННЯ

- 5.476. Азанчевский В. Рейтерн Михаил Христофорович. *Русский биографический словарь*: в 25 т. СПб., 1913. Т. 16: Рейтерн–Рольцберг. С. 5-22.
- 5.477. Арбузов С. Г., Колобов Ю. В., Міщенко В. І., Науменкова С. В. *Банківська енциклопедія*. К.: Центр наукових досліджень Національного банку України: Знання, 2011. 504 с.
- 5.478. Боголепов М. И. Государственный контроль. *Энциклопедический словарь т-*

ва бр. Гранат. Изд. 7-е. 1912. Т. 16. С. 249-258.

- 5.479. *Большая Советская Энциклопедия* [под ред. Б.А. Введенского]. М., 1952. Т. 17. 631с.
- 5.480. *Большая советская энциклопедия*: [в 30 т.] / [под ред. А.М. Прохорова]. М.: «Советская энциклопедия», 1975. Т. 22. 626 с.
- 5.481. *Большой российский энциклопедический словарь*. М.: Большая российская энциклопедия, 2003. 1887 с.
- 5.482. Абрамцево. История музея в документах и фактах 1917–1930 годы. Вып. 3. М. 1990.
- 5.483. *Большая советская энциклопедия*. Канкрин Е. М.: Советская энциклопедия 1969–1978. – URL: http://endic.ru/enc_sovet/Kankrin-60272.html
- 5.484. *Біографічний словник*. Кокорев В.О.– URL: <http://slovar.pp.ua/biografichnyy-slovnuk/>
- 5.485. Кокорев В.А. *Русский биографический словарь*. СПб., 1910. – URL: <https://books.google.com.ua/books?id=492SDwAAQBAJ&pg=PA547&lpg=PA5>
- 5.486. Масанов И. Ф. *Словарь псевдонимов*. М., 1958. Т. 3. С. 136.
- 5.487. Музей-заповедник «Абрамцево». Очерк-путеводитель. Авт.: Арзуманова О., Кузнецова А., Макарова Т., Невский В. М.: Изобразительное искусство, 1984. 256 с.
- 5.488. *Новый энциклопедический словарь*. М.: Большая российская энциклопедия, 2006. 1456 с.
- 5.489. Рейтерн Михаил Христофорович. *Большая советская энциклопедия*: [в 30 т.] / гл. ред. А. М. Прохоров. 3-е изд. М.: Советская энциклопедия, 1969–1978.
- 5.490. *Русский биографический словарь*. В 20 т. Тт. 1-18. М.: ТЕРРА-Книжный клуб, 1998-2001.
- 5.491. Семевский М.И. Михаил Христофорович Рейтерн. К его портрету. СПб., 1889. С.10.
- 5.492. *Словарь псевдонимов*. М.: Изд. И.Ф. Масанов, 1958. Т. 3. С. 136.
- 5.493. *Советская историческая энциклопедия* /под ред. Е.М. Жукова. М., 1964. Т. 5. 959 с.

- 5.494. *Советская историческая энциклопедия*. М.: Советская энциклопедия, 1965. Т. 7.
- 5.495. *Управленческая элита Российской империи (1802–1917)*. / Под ред. акад. А. Фурсенко. СПб.: Лики России, 2008. 520 с.
- 5.496. *Финансовая энциклопедия*. / Под ред. И.А. Блинова и А.И. Буковецкого. М.: Госиздат, 1924. 973 Стлб.
- 5.497. *Экономическая энциклопедия*. М.: Советская энциклопедия, 1962. 952 Стлб.
- 5.498. Яновский А.Е. Рейтерн Михаил Христофорович. *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона*: в 86 т. (82 т. и 4 доп.). СПб., 1899. Т. XXVIa. С. 511-512.
- 5.499. Яшунский И. Бюджетное право. *Новый энциклопедический словарь*. Т.9. СПб., 1900.

5. НАВЧАЛЬНА ЛІТЕРАТУРА

- 6.500. Андреевский И. Е. Лекции по истории полицейского права и земских учреждений в России. Читанные в Археологическом институте в 1881, 1882 и 1883 годах. Составленные и изданные слушателем Археологического Института Д. Волковым. СПб.: Тип-я В. Грацианского, 1883. – URL: http://publ.lib.ru/ARCHIVES/A/ANDREEVSKIY_Ivan_Efimovich/Andreevskiy_I.E..html
- 6.501. Абрамов А. И. Экономическое развитие России в эпоху капитализма. Учебное пособие / Абрамов А. И., Бородин Н. П., Вырыпаев А. Ф., Клейн Н. Л. Куйбышев, 1969. 158 с.
- 6.502. Безобразов В. П. Финансовое право: Лекции 1-го класса Александровского лицея. 1877–1878 гг. СПб., 1878. 214 с.
- 6.503. Бобович И.М., Пажитнова Т.К. Лекции по истории народного хозяйства СССР. Эпоха капитализма. Л.: Изд-во Ленинград-го ун-та, 1961. 150 с.
- 6.504. Борисенко В.Й. Курс Української історії: З найдавніших часів до ХХ ст.: навч. посібник. К., 1996. 616 с.

- 6.505.Витте С. Ю. Конспект лекций о народном государственном хозяйстве СПб., 1912. 490 с.
- 6.506.Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права. Репринтное издание. Ростов-на-Дону, 1995. 640 с.
- 6.507.Гальчинський А. Теорія грошей: навч. посібник. К.: Основи, 2001. 411 с.
- 6.508.Градовский А. Д. Начала русского государственного права. Т. 2. СПб., 1887. 284 с.
- 6.509.Гроші та кредит: навчальний посібник /за ред. д-ра ек. наук, проф. М. І. Крупки. Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка. 2010. 408 с.
- 6.510.Гроші та кредит: підручник / за ред. Б. С. Івасіва. Тернопіль: Карт-бланш, 2000. 510 с.
- 6.511.Гусаков А. Д. Денежное обращение дореволюционной России: учебный материал по курсу «Денежное обращение и кредит СССР». М., 1954. 76 с.
- 6.512.Денежное обращение и кредит СССР : учебное пособие для учетно-кредитных техникумов. /А. Д. Гусаков, В. И. Лабазов, М. Н. Свешников. М.: Госфиниздат, 1960. 304 с.
- 6.513.Деньги, кредит, банки. Экспресс-курс: учебное пособие / кол. авт.; под ред. засл. деят. науки РФ, д-ра экон. наук, проф. О. И. Лаврушина. 4-изд., стер. М.: КНОРУС, 2010. 320 с.
- 6.514.Дорофеева Н. І. З історії грошей України: Навчальний посібник. Львів: Львівський банківський ін-т НБУ, 2000. 165 с.
- 6.515.Ивановский В. В. Учебник административного права. 4-е изд-е. Казань, 1911. 516 с.
- 6.516.Иловайский С. И. Учебник финансового права. Одесса, 1904. 604 с.
- 6.517.Иловайский С. И. Учебник финансового права: [Изд-е 5-е-посмертно] /под ред. Н.П. Яснопольського. К., 1912. 604 с.
- 6.518.История экономики /под ред. О.Д. Кузнецовой и И.Н. Щапкина. М.: ИНФРА М., 2002. 384 с.
- 6.519.Історія грошей і банківництва: підручник / Скоморович І. Г., Реверчук С. К., Малик Я. Й. та ін.; за заг. ред. д-ра экон. наук, проф. С. К. Реверчука. К.: Атіка,

2004. 340 с.

- 6.520.Коваленко Л. А. Конспект лекцій з української історіографії ХІХ століття. Кам'янець-Подільський, 1964. 87 с.
- 6.521.Колесников О. В., Бойко Д. І., Коковіхіна О. О. Історія грошей та фінансів. 2-ге видання виправлене та доповнене: Навч. пос. К.: Центр учбової літератури, 2008. 140 с.
- 6.522.Коркунов Н. М. Русское государственное право. Т. 2. СПб., 1893. 417 с.
- 6.523.Куликов А. Г. Деньги, кредит, банки: учебник. М.: КНОРУС, 2009. 656 с.
- 6.524.Латкин В. Н. Учебник истории русского права периода империи (XVIII и XIX ст.) / Латкин В.Н., орд. проф. Имп. С.-Петербург. ун-та. 2-е изд., перераб. и доп. СПб.: Тип. Монтвида, 1909. 654 с. – URL: <http://www.bibliard.ru/vcd-6-1-736/goodsinfo.html?&sexpired=%D0%BB%D0%B0%D1%82%D0%BA%D0%B8%D0%BD>
- 6.525.Лебедев В. А. Финансовое право: Лекции. Т. 1-2. СПб., 1889–1893.
- 6.526.Озеров И. Х. Основы финансовой науки. Вып. 1-2. М., 1909–1910.
- 6.527.Рабинович М. Повторительный курс финансового права. К.: Типо-Литография С.С. Шевченко, 1902. 142 с.
- 6.528.Растеряев Н. Государственное хозяйство: Курс финансовой науки. (Гл. ХІ – Контроль). СПб., 1904. 562 с.
- 6.529.Тарасов И. Т. Очерк науки финансового права. Конспект лекций. Ярославль, 1883. 213 с.
- 6.530.Тхоржевський Р. Й. Нариси з Історії грошей в Україні: (З давніх часів до сучасності) : Навч. посібник для економічн. та історичн. фак. вузів. Тернопіль: Вид-во Карп'юка, 1999. 237 с.
- 6.531.Филиппов А. Н. История русского права. Ч. 1, вып. 1, М., 1905. С. 4-5.
- 6.532.Финансовый контроль: Курс лекций. / Под ред. А.Л. Вайнштейна. М.: Госфиниздат, 1929.
- 6.533.Финансовый контроль. / Под ред. И.А. Блинова. М.: Мосфинотдел, 1926. 20 с.
- 6.534.Финансовый контроль. /под. ред. А.В. Николаева. М.: Мосфинотдел, 1926.
- 6.535.Финансовое право. Л.: Госиздат, 1926. 156 с.

- 6.536. Финансовое право: Учебник. М.: Юриздат, 1940. 212 с.
- 6.537. Ходский Л. В. Основы государственного хозяйства. Пособие по финансовой науке. СПб., 1894. 581 с.
- 6.538. Ходский Л. В. Основы государственного хозяйства. Курс финансовой науки. СПб, 1913. 580 с.
- 6.539. Шуст Р. М. Нумізматика: історія грошового обігу та монетної справи в Україні: навч. посібник. К.: Знання, 2007. 371 с.
- 6.540. Экономическая история СССР: Учебник для экон. вузов. / Под ред. И. С. Голубничего. М.: Соцэкгиз, 1963. 510 с.
- 6.541. Янжул И. И. История финансового права. СПб.: Издание студентов В. Алексеева и В. Наумова, 1882. 141 с.
- 6.542. Яроцкий В. Г. Финансовое право: Лекции. М., 1885. 496 с.
- 6.543. Wagner A. Lehrbuch der Finanzwissenschaft [підручник з фінансової науки. – пер. авт.] / Wagner A. Відень, 1861. Ч. I., параграф 143; Ч. II., параграф 329.